

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

ISSN 0354-5989

UDK 32

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
E-mail: redakcija@spmbeograd.rs
www.ipsbgd.edu.rs
www.spmbeograd.rs

ISSN 0354-5989 UDK 32

Главни и одговорни уредник
Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања
Ђорђе Стојановић

Извршни уредници
Дејана Вукчевић
Миша Стојадиновић

Редакција часописа
Милан Јовановић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,
Дејана Вукчевић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,
Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић

Секретари часописа
Драган Траиловић,
Слађана Младеновић, Младен Лишанин

Савет часописа
Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Радослав Гађиновић,
Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,
Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић, Михаило Пешић

Чланови савета из иностранства
Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,
Виталиј Шаров, Iver B. Neumann, Goran Kovacic

Пословни секретар
Смиљана Пауновић

E-mail: smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/SPT налазе се и доступни су
у електронској бази научних часописа С.Е.Е.О.Л.
(Central and Eastern European Online Library)

Прелом и штампа - Еселогe д.о.о, Београд

Тираж: 500 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати,
било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача.
Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не
изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су
аутори запослени.

Идеја водиља посебних издања Српске политичке мисли је да се из угла различитих научних парадигми да комплетнија научна визура у елаборирању актуелних домаћих и шире постављених политичких проблема. Тиме би се постигла два значајна циља који би унапредили националну политикологију или промишљање политике: са једне стране, елиминисало би се потенцијално „ривалство“ између понуђених научних решења и тиме постигао већи степен научне синергије и кохерентности у третману све израженије кризе српског друштва и државе; и, са друге стране, реафирмисало би се допринос српске политиколошке сцене у превазилажењу постојеће кризне ситуације, ојачао положај српске политикологије у односу према политичким елитама и управљачким структурама, те јасније профилисала комуникација са српским друштвом у целини. Осим тога, тиме би се постигла и јаснија диференцијација српске политикологије у односу на остале друштвене науке.

Имајући претходно на уму, Српска политичка мисао позива све заинтересоване научнике да се укључе у овај по много чему посебни и релевантни пројекат.

Уредништво Српске политичке мисли

САДРЖАЈ

Ђорђе Стојановић, Душан Спасојевић, Зоран Стојиљковић	Предговор: Социо-структурна парадигма у Србији	I
Душан Спасојевић	СОЦИО-СТРУКТУРНА ПАРАДИГМА У ПОЛИТИЧКОЈ НАУЦИ	7
Кевин Дигн Краус	ПОТПУНИ И ПАРЦИЈАЛНИ РАСЦЕПИ У ПОСТ-КОМУНИСТИЧКИМ ДРУШТВИМА	35
Зоран Стојиљковић и Ђорђе Вуковић	СОЦИЈАЛНИ РАСЦЕПИ И ПОЉЕ ПОЛИТИКЕ – СЛУЧАЈ СРБИЈЕ	57
Слободан Цвејић	СТРАТИФИКАЦИЈСКИ ОБРАЗАЦ ДРЖАВО-ЦЕНТРИЧНОГ КАПИТАЛИЗМА У СРБИЈИ	85
Славиша Орловић	ДРУШТВЕНИ РАСЦЕПИ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ПАРТИЈСКИ СИСТЕМ СРБИЈЕ	103

Бојан Тодосијевић, Оливера Комар и Зоран Павловић

ОБРАЗОВАЊЕ, ИДЕОЛОГИЈА
И ПОЛИТИКА: ЗНАЧАЈ РАЗЛИКА
У НИВОУ ОБРАЗОВАЊА
ЗА ПОЛИТИЧКЕ ПОДЕЛЕ
У СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ

125

Јасмина Дулић

КОНЗЕРВАТИВНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ
И СТРАНАЧКЕ ПРЕФЕРЕНЦИЈЕ

153

TABLE OF CONTENTS

Đorđe Stojanović, Dušan Pavlović	Introduction:	I
Dušan Spasojević	SOCIO-STRUCTURAL PARADIGM IN POLITICAL SCIENCE	7
Kevin Deegan Krause	FULL AND PARTIAL CLEAVAGES IN POST-COMMUNIST SOCIETIES	35
Zoran Stojiljković, Đorđe Vuković	SOCIAL CLEAVAGES AND POLITICAL ARENA – SERBIAN CASE	57
Slobodan Cvejić	STRATIFICATIONAL PATTERN OF THE STATE CENTERED CAPITALISM IN SERBIA	85
Slaviša Orlović	SOCIAL CLEAVAGES AND THEIR INFLUENCE IN SERBIA	103

Bojan Todosijević, Zoran Pavlović, Olivera Komar	
EDUCATION, IDEOLOGY AND POLITICS: THE IMPORTANCE OF THE DIFFERENCES IN EDUCATIONAL LEVELS FOR THE POLITICAL CLEAVAGES IN SERBIA AND MONTENEGRO	125

Jasminka Dulić	
CONSERVATIVE ORIENTATIONS AND PARTY PREFERENCES	153

ПРЕДГОВОР

Социо-структурна парадигма у Србији

Социо-структурна парадигма није нови приступ у политичкој науци у Србији. Заправо, један од разлога због којих смо одабрали да овој парадигми посветимо целокупно посебно издање Српске политичке мисли је чињеница да се велики број значајних домаћих аутора одлучује да у овој парадигми усидри своју аргументацију или бар њен један део. Привлачност приступа се може објаснити различитим аргументима (о којима расправљамо на страницама испред вас), али се посебно истиче теза о мулти-дисциплинарности ове парадигме. Иако је настала у оквиру политичких наука, односно политичке социологије, социо-структурна аргументација се наслања на структуралистичке социолошке налазе, као и на психолошке теорије о групним и плуралним идентитетима и основним вредносним оријентацијама и тиме чини мост између ових наука и приступа. Сам одабир аутора који су допринели овом посебном издању јасно показује на укључивање аутора из више дисциплина и подстицање диверзитета и дијалога.

Са друге стране, ова интер-дисциплинарност није без негативних последица. Плурализам приступа унутар једне парадигме доводи до плурализма интерпретација – почев од основног концепта социјалних расцепа, преко његове операционализације све до начина доказивања и мерења. Плурализам приступа или терминолошка и садржинска конфузија је, на жалост, уграђена у саме темеље социо-структурне парадигме. Тако се, унутар уског језгра најјутицајнијих аутора могу уочити тезе које разграђују структуралну основу концепта (тзв. политички расцепи), али и они који је замењују културно-вредносном димензијом. Историјски развој концепта погодовао је оваквим критичким и деконструишућим подухватима, па се данас све мање аутора држи строгог троделног одређења (друштвена група-идеологије/интереси-политичка организација) и покушава да пронађе предикативне (ако не каузалне) везе између идеационог и институционалног елемента.

Ипак, уверење да се у основи политичког понашања налазе лаичком оку невидљиви блокови који повезују странке, бираче

и идеологије нас поново враћа структуралним приступима на сличан начин као што се изнова враћамо бинарном концепту левице и деснице упркос веома развијеној свести о неадекватности овакве интерпретације у савременим друштвима. Можда би из ове аргументације могло да се закључи да нам социо-структурна парадигма изгледа привлачно јер нема задовољавајуће алтернативне позиције; ипак, савремена истраживања, а верујемо и радови у овом посебном издању, показују да је уз методолошки ригорознији приступ и контролисану амбицију у вези каузалности и детерминантности објашњења могуће формулисати иновативне и применљиве аргументе. Овом проблему је посвећен рад специјалног госта у овом специјалном издању – америчког аутора Кевина Дигн-Крауса „Потпуни и делимични расцепи у пост-комунистичким друштвима“ који покушава да методолошки ригидним приступом разреши термилошку збрку, али и да укаже када и под којим условима можемо модификовати темељне принципе парадигме а да и даље останемо у њеним оквирима. Шта више, аутор покушава да читав проблем додатно контекстуализује унутар пост-комунистичког оквира који је нарочито изазован за социо-структурни приступ због друштвене и економске хомогенизације током комунизма.

Шта данас може да објасни социо-структурна парадигма? Пре свега, моделирање партијских система, унутрашњу динамику и њихове могуће правце развоја. Није случајно да је на системском (уједно и најопштијем) нивоу социо-структурна парадигма веома корисна – Липсет и Рокан су дизајнирали концепт социјалних расцепа како би објаснили варијације у настанку и развоју партијских система у консолидованим демократијама. Из системске перспективе, политички односи изгледају много стабилније и у дужим временским периодима, упркос помало таблоидној жељи да се након сваког изборног циклуса покаже да је дошло до суштинске, фундаменталне и револуционарне промене. Сличну поузданост парадигма показује у анализи позиције појединих делова система (политичких партија), нарочито ако се у обзир узме разматрање унутар партијских блокова или ако се свако дељење странака (због тактике или личних анимозитета) не броји као потпуна промена система. Ову линију разматрања у овом посебном издању прати Славиша Орловић у својој темељној, историјској и свеобухватној анализи друштвених расцепа посматраних кроз визуру динамике политичке понуде у Србији.

Системска и преобладајно инертна перцепција политике отвара могућност да парадигма склизне ка превише општим закључцима о немогућности политичке и друштвене промене; због

тога су посебно значајни приступи који покушавају да објасне утицај савремених процеса и начин на који они модификују постојеће структуре расцепа у друштву. У овом контексту су посебно значајне тезе о културно-вредносним расцепима и нетрпељивости у идеолошком пољу између нове левице и нове деснице која се повезује са процесима европеизације и глобализације (које у савременом друштву имају функцију националне и индустријске револуције из основног концепта). У Србији се ови процеси одвијају у оквиру недовољно консолидованог демократског поретка и у другом плану у односу на примарни процес формирања базичног националног консензуса о основним вредностима, идентитету и правилима демократске игре тј. ономе што у се у централно-европском кључу означава дилемом између „повратка себи“ и „повратка Европи“. Због тога није неочекивано да домаћи аутори указују на растегнутост Србије између предморедног-модерног и постмодерног поретка (Славујевић, Пантић & Комшић 2003), као и на повезаност консолидације демократије са преобладавајућим значајем политике интереса на супрот центрифугалним утицајима политике знамења (Антонић & Павловић 2007). Због значаја овог проблемског комплекса њему су посвећена два рада – колеге Тодосијевић, Комар и Павловић разматрају значај образовања у односу на политичке поделе и партијску идентификацију у Србији и Црној Гори (чиме настављају посебно интригантну традицију унутар приступа да се указује на различите констелације расцепа у историјски, културолошки и политички блиским друштвима), док колегиница Јасминка Дулић указује на утицај конразвативних уверења на партијске преференце.

Социо-структурна парадигма покушава да унапреди своје експланаторне могућности и разматрањем механизма промене и тиме разреши једну од својих најслабијих тачака. Наиме, „хипотеза замрзавања“ је поставила високе стандарде дуготрајности и универзалности објашњења коју је тешко поновити; са друге стране, савремено, веома променљиво друштво и не дозвољава толико амбициозне подухвате. У таквом контексту су посебно занимљиве и значајне интерпретације које објашњавају друштвене промене кроз промену хијерархије социјалних расцепа (тј. кроз промену редоследа тема на политичкој агенди) и кроз промену унутрашње логике расцепа (тј. промене структуре конфликта кроз повећање или смањење идентитетног/интересног удела при артикулацији). Такође, све је више истраживања која разматрају поновно успостављање веза између партија и (старог) бирачког тела, као и успостављање веза са новонасталим активним групама.

Најкритикованији, али уједно и најизазовнији део савремених социо-структурних истраживања се односи на (смањену) могућност предикције изборног понашања на индивидуалном нивоу. Наиме, насупрот релативно извесним и каузалним механизма заснованим на јасним и снажним групним идентитетима који су доминирали све до седамдесетих година прошлог века, савремена социо-структурна аргументација може да понуди много компликованије формулације које тек са умереном вероватноћом указују на исходно изборно понашање на основу социјалних карактеристика индивидуа. Поједностављено речено, данас су заиста ретки случајеви када можемо да на основу једне структурне карактеристике претпоставимо за кога ће нека индивидуа гласати. Са друге стране, како се указује у уводном тексту о начелном стању парадигме Душана Спасојевића, ни ова смањена експланаторна могућност не сме бити занемарена и одбачена (јер и даље објашњава значајан део политичког понашања), већ се мора радити на развијању сложенијих механизма и прихватити да исход никада неће бити тако једноставан и утицајан као у време „замрзнуте хипотезе“. Један такав сложенији механизам на примеру Србије демонстрирају Стојиљковић и Вуковић који покушавају да укажу на бирачке блокове и њихове вредносне системе који стоје у подлози политичке сцене у Србији. Текст Слободана Цвејића који даје модел за разумевање социјалне структуре у контексту успостављања државо-центричног капиталистичког поретка у Србији на одличан начин допуњује изложену аргументацију из доминантно социолошке перспективе и показује сву сложеност савремених структурних концепција коју морамо имати у виду када формирамо социо-структурну аргументацију.

Сумарно посматрано, социо-структурна парадигма у Србији у најважнијим карактеристикама прати основне правде развоја и разматрања на међународном нивоу. Уочљива разлика тиче се одсуства већег броја емпиријских студија и истраживања што се, на жалост, може приписати оскудним средствима и нередовним учешћем научника из Србије у међународном компаративним истраживањима. Ипак, све утицајније разматрање концепта политичких расцепа и парцијално занемаривање структурног елемента (нарочито у каузалном смислу) се може узети за још једну карактеристичну димензију примене парадигме у Србији. Коначно, најважнији тест за експланаторне капацитете парадигме се може спровести тек онда када се политичко поље структурира и у односу на економске теме, што је процес који у Србији траје дуже у односу на друга транзициона пост-комунистичка искуства. Иста напомене-

на може стајати и за споро програмско профилисање политичких партија, јер се страна политичке потражње и страна политичке понуде по правилу формирају у симултаном и не тако краткотрајном процесу.

Ђорђе Стојановић
Душан Спасојевић
Зоран Стојиљковић

СОЦИО-СТРУКТУРНА ПАРАДИГМА У ПОЛИТИЧКОЈ НАУЦИ

УДК 316.44:316.334.5

Оригинални научни рад

Душан Спасојевић
Факултет политичких наука
Универзитет у Београду

Сажетак

Текст објашњава позицију и значај социо-структурне парадигме у савременој политичкој науци. Полази се од интерпретације класичне теорије социјалних расцепа, да би се онда кроз објашњења критике и иновација показале основни екпланаторни капацитети парадигме, али и њени највећи недостаци. Посебна пажња даје се савременој интерпретацији културно-вредносних и социо-економских расцепа и њиховој све већој испреплетаности и међусобном оснаживању у савременим друштвима.

Кључне речи: социјални расцепа, друштвена структура, идеологија, друштвене групе, политичке партије.

Предмет овог уводног поглавља је социо-структурна парадигма у савременој политичкој науци, а пре свега у политичкој социологији. Реч је о једној од најважнијих парадигми, нарочито у годинама када се политичка социологија конституисала као посебна научна дисциплина. Како сматра Сартори, Липсет и Рокан су својом теоријом социјалних расцепа „одбацили стару социологију политике и недвосмислено успоставили нову политичку социологију“ (Sartori 1990:175).

Крег Парсонс сматра да је “структура централни концепт у друштвеним наукама, нарочито ако се широко дефинише“ (Parsons 2007:49). Структурна објашњења су присутна како у социологији, тако и у науци о политици. Насупрот структурним објашње-

њима стоје она заснована на слободном избору актера, па се једно од кључних питања тиче „количине“ слободе коју актери имају, односно „количине“ ограничења које пред актере постављу структуре и тиме усмеравају њихово делање.

Под класичним структурно заснованим објашњењем подразумева се аргумент заснован на ограничењима од стране материјалне структуре или „производних снага и односа“. Ово наравно не значи да су сва структуралистичка објашњења потпуно детерминистичка – „сасвим је уобичајено тврдити да структурални услови сужавају опције рационалног актера, али и да остављају одређени простор за његову слободну вољу или друге узрочне елементе“ (Parsons 2007: 56). Заправо, већина структурних аргумената у савременој науци нема детерминистичку снагу раних марксистичких или других ригиднијих структуралистичких поставки. Поред тога, ни границе између приступа нису тако јасне, па Парсонс сматра да се рационализам (у смислу теорије рационалног избора) подразумева делање структурно условљених актера, те да „су рационалистичке тезе укључене у структурална објашњења“ (Parsons 2007:52).

Истовремено, у савременом разумевању структура обухвата шири појам од „материјалног окружења“ јер у себе укључује и „све егзогене елементе који постоје независно од појединчеве воље и утичу на његово или њено понашање“ (Parsons 2007:12). Дакле, под структуром (поред материјалног) подразумевамо и друштвену структуру, доминанте системе вредности, кључне идеолошке поставке, итд. Због тога нам од класичног марксистичког разумевања структуре много више одговара Гиденсово (Giddens 1984) тумачење по коме се структура састоји од ресурса (шире разумевање од производних снага и односа) и правила (шире схваћених од надградње). Гиденсов приступ је нарочито адекватан због идеје да структуре немају само моћ да ограничавају, већ истовремено и омогућавају/стимулишу одређене активности. Како то истиче Лазић, Гиденсове „структуре се непрестано репродукују у свакодневној рефлексивној пракси припадника друштва“ (Лазић, 2011:20). Исти аутор одређује структуре као „историјски формиране – људском делатношћу посредоване, односно створене – друштвене услове у којима ти (колективни и индивидуални) актери делују, репродукујући постојеће структуре или - с обзиром на унутрашњу сложеност, па и противуречност самих тих структура – стварајући нове структуре“ (Лазић, 2011:52).

Структура се у социо-структурној парадигми превасходно разуме као друштвена структура – састав друштва према основним карактеристикама као што су социо-економски статус, етничка или верска припадност, место живљења или степен образовања. Због тога ћемо социо-структурну парадигму широко и лавово дефинисати као опсег оних теорија које политичке феномене предоминантно објашњавају ослањајући се на утицај друштвене структуре, тј. оне приступе који „успостављају статистичке релације између елемената друштвене структуре и политичког система са једне стране са политичким понашањем на другој страни“ (Al-lardt 2001 :21). Касаповић овај приступ одређује као „приступ развоју политичких странака и страначких система који се ослања на западне теорије расцепа (cleavage theories)“ (Kasapović 1996:105), док га неки аутори „условно називају „социолошким“ и позиционирају насупрот институционалним приступима (Комшић, Славујевевић & Пантић 2003:9). Дакле, док институционализам указује на примарни значај правила игре и институционалног дизајна, социо-структурни приступ полази од друштвене структуре која одређује на који ће начин индивидуе реаговати у сусрету са институцијама. Такође, саме институције се разумеју као последице друштвене структуре јер не настају у друштвеном вакуму.

Наш фокус је полит-социолошки и усмерен је на основни троугао ове дисциплине – однос (цивилног) друштва, политичких партија и државе, али посматран кроз основни концепт социјалних расцепа као темељног елемента социо-структурног приступа. Додатна флексибилизација дефиниције произилази из укључивања у разматрање и приступе који су настали под снажним утицајем социо-структурног приступа или који су из њега „израсли“. Ово је нарочито значајно у контексту чињенице да одређени број аутора Липсет-Роканову иницијалну теорију сврстава у простор између структурног и институционалног приступа. Иако је овакав приступ ризичан због опасности да социо-структурне теорије дефинишемо на један „безобалан“ начин, сматрамо да се овакав начин мора користити, како због саме теоријске флексибилности социо-структурног приступа, тако и због његове учестале интеракције са другим приступима

Ова флексибилност у дефинисању је практично традиција унутар парадигме јер се један елемената примамљивости и трајности теорије може наћи у њеном почетном релативно нејасном дефинисању појма социјалног расцепа од стране Липсета и Рокана

(Deegan Krause 2007:539), као и у томе да многи различити приступи позивају на укореењеност у *cleavage* приступу. Насупрот недефинисаном обиму парадигме, сам појам социјалних расцепа се додатно прецизира тек интервенцијом Бартолинија и Мера (Bartolini & Mair 1990: 215) који појам социјалних расцепа аналитички рашчлањују на организациони ниво (политичка партија, друштвени покрет), вредносно-идеолошки (уверења, вредности и идеологије) и социо-демографски (посебна, самосвесна друштвена група).

Утицај социо-структурне парадигме био је додатно оснажен из више праваца - (1) социолошким емпиријским истраживањима која су указивала на стабилност и релативну ригидност друштвене структуре, (2) развојем истраживања политичких партија и партијских система и доминацијом концепта „масовних партија“ које су произилазиле из великих социо-демографских група и легитимно представљале њихове партикуларне интересе и (3) компаративним истраживањима бирачког понашања и социо-демографских карактеристика друштва која су постала учестала након Другог светског рата.

Поред тога, предност социо-структурног приступа се, пре свега, исказивала кроз интегрисање три веома значајна аспекта политике и политичког деловања – друштвене структуре, политичког организовања и вредносно-идеолошких уверења грађана.

Класична социо-структурна “хипотеза замрзавања”

Започињући своје разматрање Липсет и Рокан (Lipset & Rokkan 1990:113-114) су желели да дају одговоре на три основна питања: (1) како настају супротности и расцепи унутар једног друштва? (који конфликти се јављају пре, а који касније? Који су дуготрајнији и отпорни на промене? Да ли се оснажују и поларизују друштво или се преклапају стварајући пресеке скупова политичких пријатеља и непријатеља?); (2) који услови погодују настанку стабилних супротности и расцепа (зашто су на неким конфликтима успостављене супротстављене партије, а на другима нису? који конфликти су основни за партијску компетицију, а који се могу сврстати унутар општијих тема? који предуслови фаворизују укрупњавање, а који фрагментацију партија?); и (3) како се понашају грађани у овако насталим партијским системима (колико брзо

су партије створиле бирачке базе и какве су биле карактеристике бирача појединих партија? који услови су олакшавали, а који отежавали партијску комуникацију са друштвеним групама)?

Липсет и Рокан указују на две основне функције странака: (а) експресивну, која се односи на претварање различитих друштвених супротности у политичке захтеве и акције и подразумева истицање и наглашавање друштвених разлика и конфликта од стране политичких партија и (б) инструменталну и репрезентативну (представничку) функцију, која означава међусобно преговарање и заједничко деловање заступника различитих интереса унутар институција попут парламента (Lipset & Rokkan 1990: 93). Дакле, док експресивна функција инсистира на разликама и својеврсној дезинтеграцији, инструментална функција је окренута „интегрисању“ друштвених конфликта уводећи их у институције система.

У својој студији аутори полазе од модела заснованог на Парсонсовом системском схватању друштва: по њима, друштвени конфликти и њихове политичке формулације се могу представити на дводимензионалном графикону уз коришћење л-г и а-и скале. У овом моделу л-г скала представља територијалну, а а-и функционалну димензију друштвених супротности (Графикон 1).

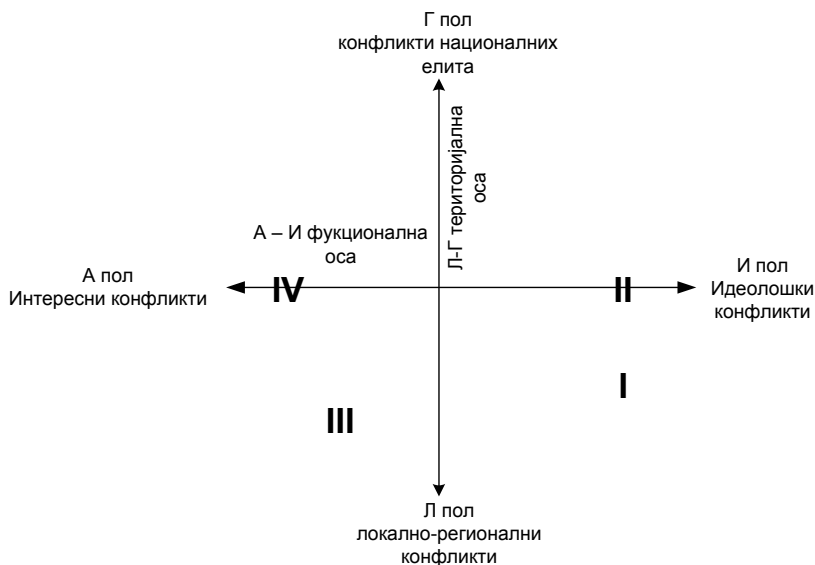
На „л“ полу територијалне осе (локално-регионални сукоби) нашли би се сукоби локалних и периферних политичких актера са доминантним националним елитама, попут уобичајеног опирања регионално сконцентрисаних верских, језичких или других мањина унификујућим притисцима из престонице. На другом крају осе, на „г“ полу (борбе националних елита), налазили би се сукоби „у центру“, око контроле, управљања и одређивања циљева читаве заједнице или система.

Са друге стране, оса а-и односи се на сукобе који се дешавају без обзира на географски распоред актера унутар заједнице. На „а“ полу скале (интересне борбе) налазе се сукоби унутар економског поља, а који су везани за алокацију и редистрибуцију добара. Конфликти се на овом крају скале обично решавају преговарањем и погодбом, но како идемо даље ка „и“ крају осе (идеолошке борбе), шанса за преговоре, компромисе и погодбе је све мања. На овом полу осе налазе се конфликти око моралних вредности, идеологије, интерпретације историје или питања идентитета конкретног друштва. Ови конфликти заједницу деле на „нас и њих“ и „пријатеље и непријатеље“, што у многоме отежава опстанак и

функционисање заједнице у којој су присутни овакви сукоби. Карактер конфликта се током година може мењати, што утиче и на његов положај на осама које користимо.

На основу представљеног модела и уз детаљну анализу историјског развоја друштвених сукоба у западно-европским земљама, Липсет и Рокан издвајају четири најважније линије конфликта. Прве две линије су производ националне револуције: (I) сукоб између централне, унифицирајуће националне културе и етничких, језичких или верских мањина настањених на периферијама или појединим регионима и (II) сукоб између државе („национал стате“) и историјски етаблиране и привилеговане цркве. Друге две линије расцепа производ су индустријске револуције: (III) сукоб између земљопоседника и предузетника и (IV) сукоб власника и послодаваца, са једне стране, и радника и купаца, са друге.

У скраћеној верзији, ова два аутора указују на следећа четири основна социјална расцепа: центар-периферија (I), држава-црква (II), село-град (*land-industry*) (III) и рад-капитал (IV). Погледајмо где би се, по Липсету и Рокану, ови расцепи налазили на а-и-л-г моделу (Графикон 1).

Графикон 1: Распоред основних расцепа (I, II, III и IV) на моделу (Lipset & Rokkan, 1990: 96)

Расцеп држава-црква Липсет и Рокан везују за Француску буржоаску револуцију и сматрају да је реч о „најдубљем и најемотивнијем сукобу“, који је започео око црквене имовине и финансирања верских активности, али се суштински тиче „морала и контроле над друштвеним нормама“ и „контроле над образовањем“ (Lipset & Rokkan 1967:15). Оваква ситуација најочигледнија је била у лутеранским државама у којима је црква служила као агент државе који спроводи образовни процес, али је сличну позицију имала и у католичким друштвима. „Партије које су заговарале црквене интересе су након ширења бирачког права прерасле у масовне покрете ослањајући се на лојалност великог дела радничке класе који је редовно ишао у цркву“ (Lipset & Rokkan 1967:15), а ова лојалност је утемељивана стварањем друштвене сегментације и сплета религиозних институција у различитим друштвеним сферама (образовање, култура, спорт итд.) што Липсет и Рокан показују на примеру холандске вертикалне сегментације – пиларизације.

За разлику од верског конфликта, расцеп на линији центар-периферија није детаљније анализиран у њиховом оригиналном тексту. Аутори истичу бројне варијације и интеракцију овог расцепа са другим линијама (јер су нпр. верске и језичке мањине врло често биле територијално сконцентрисане), али и посебно значајан механизам када регионални актери траже политичке саборце у централним областима стварајући укрштене (*cross-cutting*) расцепе.

Велики раст трговине и индустријске производње створио је напетост између примарних произвођача на селу и трговаца и предузетника који су живели у градовима, што је само продубило стари сукоб између буржоазије представљене либерално-радикалним партијама и земљопоседничке елите која је подржавала конзервативно-аграрне партије формирајући расцеп село-град (Lipset & Rokkan 1967:19). Поред очигледних интересних сукоба, овај расцеп је био сукоб „између две вредносне оријентације: оне која заговара добијање друштвеног статуса путем наслеђа и породичних веза против концепције статуса засноване на постигнућима и предузетништву“ (Lipset & Rokkan 1967:13).

Расцеп село-град имао је бројне варијације. Једна варијанта подразумевала је повлачење градске буржоазије у предграђа и препуштање градских центара сиромашној радничкој класи, што је водило коалицијама земљопоседника и крупних капиталиста

против радника, односно ка класној поларизацији. У другим случајевима, ситни земљорадници и власници земље су правили политички пакт са радницима на основу редистрибутивних платформи, док су у трећој варијацији села представљала и расцеп периферну и верску страну расцепа центар-периферија и држава-црква.

За разлику од бројних варијација претходног расцепа, подела на раднике и капиталисте се прилично униформно развила у свим индустријализованим друштвима и хомогенизовала партијске системе уносећи структурну сличност (ово се може посматрати и на нивоу појединачних партија, јер су партије на левом делу спектра биле међусобно сличније). Радници су пре свега били незадовољни условима рада и неизвесношћу запослења, али су се и осећали друштвено и културно отуђено од власника и послодавца. Основна детерминанта снаге радничких покрета и странака је била отвореност друштва. Што је била већа могућност радника да напредују и да побољшају свој положај, то је било теже основати снажан раднички покрет. Такође, став друштвених елита према радницима је утицао на степен идентификације у радничкој класи. Лиспет и Рокан сматрају да су скандинавске земље и Британија показале највећи степен отворености и разумевања, док у Немачкој, Аустрији, Француској, Италији и Шпанији са радницима поступало неповољније што је водило до стварања гето-партија (*ghettoparteien*) и друштвене изолације, по чему су радничке партије копирале раније поменути сегрегациону тактику верских актера.

Ипак, важно је нагласити да „се расцепи не трансформишу у сукобљене партије по некаквом аутоматизму; у обзир се узимају организационе и изборне стратегије; одмеравају се добити од коалиција насупрот губицима због самосталног наступа, а „тржиште мобилизације“ се константно смањује“ (Lipset & Rokkan 1967: 26). Два аутора своде ове, примерно инситуционалне, услове у четири основна прага или препреке:

- (1) Каква је традиција одлучивања у конкретном друштву? Да ли се одлуке доносе аутократски или уз учешће више актера; како се власт односи према незадовољству грађана и протестима; да ли постоји слобода удруживања и информисања?
- (2) Који су доступни механизми (канални) за протестну мобилизацију? Да ли постоји представнички систем и колико су представници доступни грађанима, ко их и

на који начин бира? Да ли се сукоби примарно изражавају демонстрацијама, штрајковима и немирима, или постоје регуларни канали за притисак попут избора или представничких тела?

- (3) Који су трошкови, а које добити од нових политичких савеза? Да ли су стари актери спремни да шире политику (и бирачко тело) и колико је тешко да се појави нови актер и освоји подршку грађана?
- (4) Какве су могућности и ограничења већинског одлучивања? Да ли супротстављена већина може да утиче на основну структуру и алокацију унутар система? (Lipset & Rokkan 1967:26-27).

Због овог удаљивања од класичне структурне аргументацији, Бартолини и Мер (Bartolini & Mair 1990) и Алард (Allardt 2001) сврставају теорију социјалних расцепа у међупростор између структурализма (у којем су укореењени) и институционализма.

Дакле, четири фундаменталне поделе су свој значај задржале и много година (векова) након свог настанка и, по Липсету и Рокану, имале су пресудан значај у стварању партијских система у западноевропским друштвима. Како су поделе биле дуготрајне а партијска сцена фиксирана, Липсет и Рокан су формулисали „хипотезу замрзавања“ - „социјални расцепи шездесетих представљали су, са неколико значајних изузетака, структуру расцепа из двадесетих година“ а „партије и њихове организације су старије од већег дела бирачког тела“ (Lipset & Rokkan 1967: 50). Социјални расцепи, дакле, представљају укореењене линије друштвених подела које постоје у једној политичкој заједници. Ове поделе су по правилу дуготрајне, вредносно и организационо су структуриране и настају у вези са најважнијим питањима тог друштва.

Основе трајања ових расцепа можемо тражити у следећим разлозима: (1) расцепи су могли опстати када су интереси на којима су засновани остајали непромењени и док год су друштвене групе које конституишу расцепе задржавале свој идентитет; (2) од 20-тих година прошлог века није било значајније промене бирачког тела нити проширења бирачког права које би на политичку сцену увело нове актере; (3) правила политичке игре подржавала су утицај већ постојећих партија и демотивисала стварање нових и (4) партије су развијале читаве мреже организација (синдикалних, црквених, културних, спортских, итд.) како би заштитиле своје би-

раче од утицаја других партија и како би чланови „од колевке па до гроба“ имали своја партијска удружења у различитим аспектима живота (Galagher, Laver & Mair 2005: 272).

Критике класичне социо-структурне парадгме

Почетком 70-тих година уочавају се значајне промене које полако почињу да угрожавају темеље социо-структурних теорија. Пре свега, долази до великих промена у друштвеној структури. Она постаје флексибилнија и комплекснија, а традиционалне друштвене вредности и праксе постају мање значајне. Са великим економским развојем и појавом „државе благостања“ у западним демократијама социо-економске разлике постају блаже, а класни антагонизми умеренији. Деиндустријализација „помера“ највећи део радне снаге у сектор услуга, а концепти „повременог“ и „привременог“ запослења имају све већи удео, што из корена мења положај већег дела становништва и умањује политички значај синдиката. Вертикална и хоризонтална мобилност се такође повећавају што умањује значај традиционалних друштвених веза и мења класично схватање (социјалног) идентитета који постаје све комплекснији и плуралнији.

Партијска сцена такође одражава ове промене кроз појаву свеобухватних (*catch-all*) партија које се више не обраћају само једном сегменту друштва, већ подршку траже у већем броју друштвених група, а самим тим долази и до слабљења повезаности партија са друштвеним мрежама и секундарним организацијама (цркве, синдикати, НВО...) које су имале великог значаја за функционисању масовних партија (*mass parties*). Коначно, традиционалне идеолошке поставке добијају нове форме и компромисна и прелазна решења (нпр. „социо-либерализам“), а партије умањују, модификују или губе свој идеолошки пртљак. Наравно, све ове промене нису биле праволинијског и једнозначног карактера, нити су се подједнако осећале у свим друштвима развијених демократија и у свим деловима тих друштава.

Критике основној теорији долазиле су из различитих праваца. Унутар „структуралистичког блока“ се водила бурна расправа о „крају класних политика“ који је Несбит прогласио још пре

објављивања Липсет-Роканове теорије а која се заснивала на идеји смањена класних разлика због државе благостања¹. На сличној линији су долазиле критике које су указивале на смањење утицаја структурних компоненти, пре свега на основу свеобухватних емпиријских студија (Dalton 1996; Dalton 2008) што је са проузроковало академску дебату о неадекватности коришћења класичних мерних јединица (нпр. коришћења Алфордског индекса за „класно гласање“ или премису да ли смањење одласка у цркву нужно значи и смањење значаја верских уверења) у новим околностима.

Због тога је највећи део савремених социо-структурних радова истовремено покушавао да да одговоре на три нивоа – како конципирамо концепт социјалних расцепа у плуралном и константно променљивом друштву, како формулишемо савремене линије расцепа и како их можемо мерити? Због ове сложености у наредном делу текста ћемо детаљно представити два најважнија савремена правца социо-структурне парадигме – приступе оријентисане на вредносне расцепа и приступе који покушавају да редефинишу основни социо-економски расцеп. То не значи да у ширем разматрању социо-структурне парадигме треба занемарити регионалне расцепа (Knutsen 2004), подељена друштва (Mitschell 1995), родно гласање (Knutsen 2001), утицај европеизације (Mark & Wilson 2000), имиграције (Brug & Fenema 2003) или утицај образовања на политичку идентификацију (Stubager 2010).

Вредносни расцепа - од пост-материјализма до „нових политика“

Један од утицајних представника идеја о новим основама социјалних расцепа је Инглхарт, а иницијална теорија о социјалним расцепима добила је свој први академски „амандман“ већ крајем седамдесетих у његовом делу Тиха револуција. Инглхартова полазна тачка је промена вредности која у западним друштвима настаје као последица њиховог уласка у постиндустријску фазу. Реч је о томе да грађани све више цене постматеријалистичке вредности у односу на традиционалне, материјалистичке.

1 За више детаља погледати Clark, Terry Nicholis & Lipset, Seymour Martin, (1991), Are social class dying?, International sociology, Vol. 6, No. 4, Sage publications или Hout, Brooks & Manza, (1993), The persistence of classes in post-industrial societies, International Sociology, Vol. 8, No. 3., Sage publishing

Разлози ових промена леже у склопу социо-економских фактора, у које Инглхарт убраја подизање нивоа образовања, промену структуре радне снаге и развој и повећање употребе средстава масовног комуницирања. Два феномена су посебно значајна: (1) незапамћен економски развој у прве две деценије након Другог светског рата и (2) одсуство тоталног рата на територијама западноевропских земаља - „укратко, људи се осећају сигурно и имају шта да једу“ (Inglehart 1990a: 247–248).

Инглхарт формулише две основне претпоставке: (а) људи више цене добра којих нема у изобиљу и која се не узимају „здраво за готово“ – последица овога је да грађани стављају већи акценат на друге врсте потреба, када су им оне примарне задовољене и (б) током целог живота људи задржавају сет вредности које су успоставили у формативним годинама. Бројна истраживања која су рађена у великом броју земаља данашње Европске уније потврдила су претпоставке: „општи образац је јасан: од 1970. до 1985., постоји тренд пораста поларизације на основу материјалистичких и постматеријалистичких вредности“ (Inglehart 1990b: 276).

Инглхарт је за најважнији социјални расцеп поставио скалу материјализам-постматеријализам, наглашавајући да се она везује само за развијена, постиндустријска друштва. Далтон наглашава да „заинтересованост за не-економска и питања квалитета живота нису заменила традиционална економска питања, већ су додата политичком оквиру савремених демократија“ (Dalton 1996: 335), чиме се истиче да је дошло до промене у политици, али не и до нестанка старог система расцепа. Инглхарт сматра да се оса материјализам-постматеријализам по принципу спојених судова развија на уштрб значаја економских расцепа, те да се мења уобичајена улога и позиција класа у политици, наводећи да део радничких слојева почиње да гласа за странке деснице које заговарају класичне материјалистичке вредности, укључујући и економску стабилност, али и традицију, протекционизам и неговање заједнице што се у литератури назива „тихом контра-револуцијом“. Наравно, до ове промене долази јер су странке левице све више почеле да обраћају пажњу на нове, постматеријалистичке теме и у одређеној мери окренуле леђа радницима. Такође, „нова политика (*new politics*) привлачи пажњу оних социјалних група које су слабо интегрисане у расцепа старе политике: младе, нову средњу класу, образованије и нерелигиозне“ (Dalton 2002: 163). У најкраћем, Инглхарт је ову

промену дефинисао као „помак од класне ка вредносној политичкој поларизацији“ (Inglehart 1990b: 266).

Међутим, иако је реч о вредносној поларизацији, њен основ је и даље у социо-економском статусу јер се претпоставља да особе које немају основне материјалне вредности, неће бити „обухваћене“ вредносном променом, тј. да ће образованији и боље стојећи бити окренути постматеријалистичким вредностима, насупрот сиромашнијим материјалистички усмереним грађанима. Такође, на социо-економској основи се у политику интегрише нова средња класа која у новој левици налази своје аутентичне представнике.

За разлику од Инглхарта који је своје идеје стварао у време започињања тихе постиндустријске револуције, Ханспетер Криси је инспирисан њеним каснијим стадијумом. Криси (Kriesi 2010:677) је пошао од запажања да је нова левица поделила средњу класу и изазвала сукоб између душтвено-културно усмерених стручњака и менаџера и технократа; међутим, изненађујућа појава нове популистичке деснице показала је да се у тражењу нових доминантних подела у обзир морају узети нове снаге са обе стране политичког спектра. Како је нова десница своје следбенике највише тражила међу мање образованим делом становништва – губитницима глобализације и модернизације, Криси је структуралну варијаблу тражио у степену образовања, али је временом схватио да „нови изазов мора имати ширу основу и да може бити снажније повезан са глобализацијом, денационализацијом и отварањем националних граница“ (Kriesi 2010:677.). Како се грађани могу наћи међу добитницима и губитницима глобализације на основу различитих карактеристика, Криси је сматрао да је реч о превише хетерогеним структуралним карактеристикама, те да је боље говорити о мобилизацији у културним терминима – „другим речима, вредносна димензија нуди заједнички садржалац на основу кога повезујемо глобализационе губитнике са изборним понашањем“ (Kriesi 2010:677).

Механизам успостављања подела заснованих на вредности је сличан логици расцепа – наиме, упркос могућност мобилности, смањењу социо-економског детерминизма и генерално повећању избора у креирању животних пракси, људи и даље комуницирају са својим истомишљеницима и избегавају интеракцију са људима са којима би могли да имају конфликт. Ова појава се

нарочито везује за савремени живот у великим урбаним заједницама које омогућавају значајну детериторијализацију друштвених интеракција (Kriesi 2010:678), утицај масовних медија који омогућава персонализацију програма и фрагментацију јавне сфере (Sassi 1996), као и појаву друштвених мрежа које нуде много лакше повезивање са људима сличних интересовања и ставова. Овим затварањем у групу „слично-мишљника“ се заправо поново успоставља повезаност између групе, вредности и политичке организације као код класичних расцепа, са изузетком социо-структурног детерминизма. Као и код класичних расцепа, и овде се ствара једна врста зачараног круга у коме се људи одређених уверења излажу медијима који промовишу или подржавају те вредности, а онда тај исти медијски садржај коментаришу и размењују са људима са којима деле сличне вредности, што резултира стварањем „сегментираних друштвених група на основу вредносних оријентација/идеологија“ (Kriesi 2010: 678).

Крисијеве идеје развија Борншајер (Bornshier 2010) сматрајући да је суштина сукоба разумевање заједнице (*community*) у интерпретацији нове левице и нове деснице.. Борншајер сматра да је појава нове левице у политичку арену унела поделу на либертаријанске и ауторитарно-традиционалистичке политике, док је последица појаве нове деснице конфликт између универзалистичког и комунитарног концепта заједнице. Пратећи Кичелтове идеје (Kitschelt 1995), аутор очекује да се на једном полу групишу либертаријанско-универзалистичке политике насупрот традиционалистичко-комунитарним. Дакле, „појава нове деснице се јавља као последица све истакнутије нове културне димензије конфликта, који се развија на уштрб економске димензије конфликта државатржиште“ (Bornshier 2010:5), чиме се аутор ослања на Инглхартову идеју о комплементарности културно-вредносних и социо-економских подела. Ипак, аутор не прихвата Кичелтову дефиницију нове деснице као мешавине ауторитарног етноцентризма и тржишне економије, већ инсистира на томе да је основа у културно вредносном удруживању, док социо-економски елементи немају значајнијег утицаја. Због тога се не може говорити о хомогености присталица популистичке деснице, нити о сличностима између економских програма ових партија, а „популистичке партије могу напредовати само ако су за њихове бираче културни конфликти важнији од економских“ (Bornshier 2010:6). У овом приступу „се удаљавамо од идентитета који су утемељени у социјалној структури и повезани

са друштвеним групама, а чија мобилизација је створила социјалне расцепе, ка аутентичним политичким идентитетима који су делимично производ саме политике“ (Bornshier 2010: 59).

Андреја Хењак (Heњак 2010:478) сматра да ће се културни расцепи лакше појавити у земљама у којима су поделе засноване на култури и вредностима (нпр. расцеп држава-црква) имале велики значај, те је данас реч о субституцији или допуњавању старог културног расцепа новим садржајем изазваним глобализацијом, имигрантима и евроинтеграцијама. Овде би се можда могло рећи да је код културних расцепа реч о расцепима идентитета који скоро по правилу дају нестабилније партијске системе, па су због тога они подложнији променама, а нарочито поларизацији коју у савремену политику уносе нова левица и нова десница. Дакле, у стабилном систему у коме се политика окреће око економских тема, нове политике би имале мањег значаја; са друге стране, у вредносно подељеним друштвима (нпр. у друштвима чији партијски систем одговара Сарторијевом поларизованом плурализму) би подела између нове левнице и деснице само оснажила и радикализовала укоренење културолошке поделе између старе левнице и деснице, које би у неповољним условима (нпр. економска криза) створиле плодно тло за избијање вредносног расцепа на врх хијерархије.

Поред развијања концепта културних расцепа Криси уводи и неке нове идеје које се тичу односа културних расцепа са оним већ успостављаним. Пре свега, он сматра да се о овим расцепима не мора говорити само у контексту нових партија јер се дешава да класичне социјалдемократске или конзервативне партије реагују на појаву нових тема и интегришу их у своје политике, што води ка обнављању вредносно засноване партијске борбе и центрифугалном политичком такмичењу. На пример, следећи Хењакову логику, што је десни центар више друштвено конзервативан и окренут хришћанству (дакле, што је културно-вредносно профилисанији), то је већа шанса да се профилише и у пољу које је обично резервисано за популистичку и радикалну десницу.

Друга важна Крисијева поента тиче се интеракције три елемента социјалних расцепа - структуралног, нормативног и организационог. Насупрот имплицитној доминацији структуре код класичних расцепа (приступ одоздо на горе), Криси сматра да у савременим вредносним расцепима примат има нормативни елемент, нарочито због савременог начина живота и комуницирања

(Kriesi 2010:683). То не значи да се основа вредносних расцепа не мора тражити у класним, националним, те пре свега образовним или старосним основана, већ да је кључни елемент нормативно усмерење појединца и да оно ствара везу између групе, идеологије и партије.

Потрага за новим детерминантама

У уводном делу смо указали на неке значајне промене које се одвијају у друштвеној структури, а нарочито у сфери рада. Сада нас интересује начин на које те промене утичу на политичко опредељивање и да ли се између тих (новонасталих) елемената друштвене структуре и партија јављају неке структуралне везе. Дакле, сада није реч о „класама у марксистичком смислу, већ о варијететима тржишних и организационих искустава, како и искустава у репродуктивној сфери друштвених односа које обликују политичку свест“ (Kitschelt 1993:299).

Да би дали одговор на постављено питање пре свега морамо одустати од бинарног разумевања друштвене структуре и поделе на средњу и радничку класу и пронаћи начине да операционализујемо нову стратификацију. Како то у детаљној студији о односу запослења и партијских преференци наводи Хењак (Непјак 2009:52), разлике „у највећој мери произилале из карактеристика индустријских и постиндустријских послова“. Ослањајући се на Еспинг-Андерсон шему, овај аутор одређује „постиндустријске послове“ као оне који се налазе у сектору услуга, преодминантно усмерене на комуницирање и баратање информацијама у циљу пружања услуга клијентима, са одређеним степеном самосталности у раду. Са друге стране, „индустријски послови“ се налазе у секторима производње, транспорта и продаје и карактерише их вредновање ефикасности и нагласак на хијерархији.

Други ниво диверзификације радних места је „припадност“ јавном или приватном сектору (за детаљније видети Kitschelt 1994). На најопштијем нивоу, запослени у приватном сектору су изложени законима тржишта, док је државни сектор зависан од државног буџета, његовог обима и начина редистрибуције (наравно, државни буџет зависи од стања у привреди, али је нагласак на разлици у степену изложености тржишним механизмима). Стога ће запослени у приватном сектору подржавати мање буџетско тро-

шење и мање пореске стопе, док се државни сектор фаворизовати редистрибутивне политике.

Међутим, ова подела је далеко од бинарне, јер су разлике унутар сектора велике, а пре свега се тичу изложености тржишним утицајима. На пример, Економски факултет и Факултет за физику Универзитета у Београду иако у формално равноправним позицијама имају потпуно различите статусне у односу на могућност да на тржишту остваре додатне приходе. Такође, јавни сектор није ни подједнако интересантан држави, тј. не може у подједнакој мери да рачуна на државну заштиту од тржишних утицаја. Да узмемо класичне примере у разматрање, фирме које се баве наоружањем или градњом путева ће по правилу бити усмереније на државу и на њен буџет, док ће нпр. кондиторска индустрија у јавном власништву бити ближа тржишној логици пословања. Коначно, у неким секторима ће притисак изазван глобализацијом бити снажнији (нпр. роба која се производи на далеком истоку од стране јефтине радне снаге попут одећа и техничких уређаја), док ће у другима тржиште бити под већинском контролом домаћих произвођача.

Полазећи од претпоставке да су држава благостања и способност левнице да спроводи своје политике у опадању под утицајем фактора као што су дерегулација и глобализација, Кузак, Иверсен и Рем отварају питање о структури политичких преференци и о утицају економских шокова на јавне политике. Како аутори на самом почетку истичу, “насупротив широко распрострањеном убеђењу, наша анализа показује да став о редистрибуцији и даље у великој мери зависи од економског положаја” (Cusack, Iversen & Rehm 2006: 365). Они долазе до три основне тезе којима поткрепљују наведени став. Прво, најбољи предиктор економских ставова је индивидуална изложеност ризицима тржишта рада, “нарочито изражено кроз стварну незапосленост или постојање реалне опасности од исте” (Cusack, Iversen & Rehm 2006: 366). Ови ризици производе два ефекта: први се тиче смањења прихода оних на дну лествице, а други повећања захтева за редистрибуцијом међу запосленима јер се тако стварају механизми заштите у случају губитка посла. Значај другог ефекат зависи и од способности радника да промени посао, односно од универзалности његових вештина.

Друга теза ова три аутора је да не постоји директно превођење редистрибутивних преференци у изборно понашање, јер на ту одлуку утиче и значај постојећих политичких расцепа и њихова повезаност са ризицима у односу на запослење, као и утицај

институција на агрегацију интереса. Трећа теза односи се на значај институција за владине реакције на економске проблеме. На примеру енглеског струковног образовног система аутори показују да развој система који помаже преквалификацију знатно утиче на смањење незапослености.

Повезаност тржишне позиције и политичких ставова се може усложњавати и на друге начине. Тако, на пример, Хењак (Heњак 2009:57) наводи разлику између услужног и индустријског сектора, тврдећи да ће запослени у приватном сектору услужног бизниса (који се налазе при самом дну хијерархије и по правилу нису организовани у синдикате) често имати анти-имиграционе и протекционистичке ставове. Са друге стране, запослени на врху хијерархије (високо образовани експерти) ће услед свог привилегованог положаја на тржишту рада и позицији у растућим индустријама заговарати тржишне политике; њихове колеге из јавног сектора ће бити нешто заинтересованији за редистрибутивне.

У донекле интегрисаној матрици, све ове промене и концепције о којима смо говорили доводе до интензивних подела на тржишту рада на „(а) групе са стабилним запослењем на добрим позицијама које су заштићене законима о раду и другим регулативама (у ову групу спадају и пензионери), (б) групе аутсајдера које се крећу између незапослености и слабо плаћених послова и (ц) групе чије учествовање на тржишту рада је отежано због регулаторног оквира и због мањка политика које би промовисале њихово запослење“ (Heњак 2009:58-59). Ова подела се може формулисати и као разликовање између оних који имају могућност да мењају посао и да се прилагоде новим задацима, и оних чије су вештине везане за конкретан посао или тип посла па су због тога много мање покретљиви на тржишту рада.

Пратећи већ уобичајене транзиционе концепције о подели на тржишту рада, ове две групе Хењак означава добитницима и губитницима тржишта рада. Прву групу чине образовани стручњаци из средње класе и радници и техничари који су обучени за послове у индустрији, а чија знања су још увек тражена. Другу, шаренију, групу чине неквалификовани радници и квалификовани радници за чије способности више не постоји интересовање и власници малих предузећа која се суочавају са конкуренцијом великих корпорација и немају могућност да равноправно одговоре на развој технологије (Криеси, према Heњак 2009:60). Они који имају нетрансферабилне вештине ће заговарати протекционизам и

редистрибуцију; аутсајдери ће бити наклоњенији шовинистичким и ауторитарним политикама, али ће подршка редистрибутивности зависити од тога да ли су у питању неквалификовани радници или власници малих приватних предузећа. У другом случају ће исход бити мешавина протекционизма у односу на међународни притисак и заговарање унутрашње дерегулације, док ће неквалификовани радници заговарати и протекционизам и изолационизам, али и редистрибуцију.

Један од покушаја да се нови концепти социо-економског груписања преточе у емпиријска истраживање о партијским преференцама представља и Ешов (Oesch 2008:331) приступ заснован на два „социо-економска“ расцепа: поред уобичајене поделе на запослене и оне који су власници капитала и моћи, аутор сматра да постоји и културна подела између високо стручних запослених који раде у интерперсоналном окружењу (и који имају либертаријанска уверења о заједници) и нискоквалификованих радника запослених на задацима обраде материјала (који имају ауторитарније вредности). Еш користи концепт класне позиције уместо концепта друштвене класе – друштвену класу разумемо као демографску групу чији чланови имају заједнички идентитет, док класна позиција показује положај индивидуе у односу на тренутно стање на тржишту рада. Такође, класа се примењује на домаћинство (породицу), док се класна позиција односи на појединца.

Табела 1 – два расцепа која произилазе из класне позиције

расцеп	Супротстављене партије	Најважније групе	Кључни критеријум
I економски – праведна расподела ресурса: носиоци организационе моћи против плавих окловратника	Конзервативна десница – традиционална левица	Послодавци и менаџери vs. производни и услужни радници	Разлике у социо-економским ресурсима
II Културни – питања идентитета и заједнице: културни диверзитет и међународна отвореност VS. Културна хегемонија и национална демаркација	Либертаријанска левица vs. популистичка десница	Друштвено-културни стручњаци vs. радници у производњи и власници малих бизниса	Разлике у логици рада и нивоима образовања

Извор: Oesch 2008.

Међутим, оно што је занимљивији део Ешовог приступа је начин на који концептуализује разлике унутар једног слоја. Наиме, до сада је фокус био на операционализацији вертикалних разлике, али се све више пажња усмерава ка разврставању по хоризонталној димензији, односно између запослених који имају приближно исти статус и примања. На пример, Еш сматра да би унутар средње класе требало разликовати стручњаке у друштвеним и културним услужним пословима, стручњаке у техничким областима и менаџере (Oesch 2008: 337). Једна од категорија разврставања може бити основна логика радног места по којој се разликују (а) интерпесонална логика радних места у којима се посао обавља у интеракцији са другим људима и где успешност обављања посла зависи од комуникационих и друштвених вештина, (б) техничка логика, где доминира стварање и коришћење техничког знања и вештина и (ц) организациона логика код које је акценат на организацији, координацији и контроли административних задатака.

Еш је ову матрицу применио на три земље са различитим партијским системима: Енглеска је узета као пример двопартијске доминације лабуриста и конзервативаца уз присуство либералних-демократа, Немачка као пример умереног плурализма са две класичне странке левице и деснице али и неколико странака које настају као одговор на „нове политике“, а Швајцарска као систем у коме постоји релативна равнотежа старих и нових политика. На основу сложеног схватања структуре, Еш је у могућности да закључи да „резултати јасно показују опстајање класичног класног расцепа у Британији и Немачкој: упркос меким позицијама Тонија Блера и Герхарда Шредера према бизнис круговима, највећа подршка традиционалне левице у обе земље долази од индустријских радника, а затим од радника у сектору услуга у Британији и од службеника у Немачкој“ (Oesch 2008:340). Очекивано, међу овим групама је мала подршка за конзервативне и либералне партије; партије левице имају надпросечно малу подршку међу ситном буржоазијом и власницима малих предузећа који подржавају либерале и конзервативце. На основу овога Еш закључује да је „партијска подршка Британији и Немачкој и даље структурирана традиционалним економским расцепом који са једне стране окупља нискоквалификоване раднике, а на другој власнике средстава производње (послодавце и samozапослене)“ (Oesch 2008:341). Са друге стране, у Швајцарском примеру резултати показују да је класични расцеп артикулисан само на страни капитала, тј. међу samozапосленима

и власницима малих компанијама, менаџерима и традиционалном буржоазијом, док се међу очекиваним бирачким телом левице не уочавају релевантне статистичке везе.

Када је реч о културно-вредносном расцепу, резултати истраживања показују да су у све три земље стручњаци у друштвеним и културним областима највернији следбеници либертаријанске левице – британских либералних демократа (8% изнад просека), немачке зелене (10% изнад просека) и швајцарске Социјалдемократе и зелене (27% изнад просека) (Oesch 2008:344). Како једино Швајцарска има релевантну странку радикалне популистичке деснице (СВП – *Schweizerische Volkspartei*), Еш на том примеру показује другу страну расцепа: велику подршку партија има међу индустријским радницима (12% изнад просека) и међу власницима малих предузећа (12%). Пратећи већ успостављене хипотезе, аутор сматра да се овакви резултати не могу објаснити класном позицијом већ степеном образовања и позицијом на тржишту рада.

Дакле, могло би се закључити да класични расцеп рад-капитал може у значајној мери да објасни гласање радника у индустријској производњи са једне стране и ситне и традиционалне буржоазије на другој страни, док се разлике међу средњом класом боље објашњавају на основу културног расцепа. Тако се стручњаци и средње-стручни запослени у друштвеним и културним областима окрећу левим и либертаријанским партијама, док се менаџери чешће опредељују да свој глас дају конзервативним партијама (Oesch 2008: 347-348). Овакав закључак само потврђује схватање да се паралелно морају истраживати и страна политичке потражње и понуде, јер компаративна анализа три партијска система показује значаје разлике које се не могу објаснити само једним елементом.

У одбрану приступа - између стабилност и промене

На основу ова два основна примера можемо да закључимо да су савремени социо-структурни приступи више су усмерени ка утврђивању највероватнијих исхода, а мање на формулисању друштвених и политичких детерминизама. Основни разлог за то је разградња друштвене структуре и плурализација социјалних идентитета.

Уколико би банализовали анализу, то би, на пример, значило да је од 10 радника 1950. године њих 7 гласало за леве партије. Данас 3 или 4 радника гласа за леве партије, али је (1) један део радника „прешао“ у нову средњу класу и гласа за нову левицу, (2) други део радника гласа за странке деснице из редистрибутивних или културолошко-вредносних разлога (оба аргумента могу ваљати за демохришћане и нову десницу, у зависности од конфигурације партијског система), док (3) трећи део радника гласа на основу других механизма – идентификацијом са лидером странке или према темама које се заговарају у кампању.

Да ли се о изостанку структурног утицаја може говорити уколико се и даље значајан број радника одлучује да гласа са леве (редистрибутивне) партије, нарочито ако им се придружује један део средње класе који своје интересе политички артикулише на исти начин из нових побуде (нпр. протекционизам у односу на глобалну економију или висококвалификовани запослени у јавном сектору)? Да ли је повећање слободе избора у односу на „време класних расцепа“ довољно да се прогласи „крај класне политике“ или је заправо реч о софистициранијим и блажим структурним механизмима?

Уколико говоримо о смањењу групног идентитета који је основ структуралности, да ли критеријум релевантности произилази из лонгитудиналног поређења са старом класном политиком (при чему се неоспорно јавља смањење) или из (не)могућности да данас објаснимо политичке појаве? Уколико се вратимо примеру из претходних пасуса, који број данашњих радника је потребан да би говорили о релевантној корелацији? На пример, уколико 3 од 10 радника имају развијен раднички идентитет и гласају за леве странке, да ли код преосталих 7 радника аутоматски сматрамо да не постоји радничка идентификација? Да ли је могуће да још 3 или 4 радника имају плуралне групне идентитете од којих је раднички један од конкуришућих? Да ли је инклинација ка левим партијама (уз друге факторе који значајно утичу на гласање) истраживачки релевантан податак, односно да ли непостојање чистог детерминизма значи да су ови радници подједнако удаљени од свих странака или је логично да су им леве странке и даље нешто ближе? Још једноставније говорећи, ако је истраживачки концепт омогућавао да се објасни 70-80% изборног понашања, да ли га треба прогласити застарелим ако данас може да објасни (свега) 40 или 50%?

Овде се опет можемо вратити на синергијски ефекат промена о којем смо већ говорили, јер је питање колективног идентитета условљено и оснаживањем тих идентитета од стране политичких актера. Због тога је тренд свеобухватних стратегија двоструко важан - као исход структурних промена, али и као катализатор промена у перцепцији политике и деконструкцији колективних идентитета. Као један од најбољих показатеља индивидуализације се користи смањење значаја организација *mezzo*-нивоа које су дуготрајне и представљају стабилне идентификације (цркве, синдикати, политичке партије) на уштрб краткотрајнијих *single-issue* покрета или политичких акција. И овде се заправо јавља поједностављивање, па се неодазак у цркву поистовећује са потпуном секуларизацијом. Иако данас немамо јасне манифестне показатеље вредности, вредносни систем бирача је и даље у сличним координатама – можда баварски католици не одлазе у цркву као некада, али и даље имају вредности које су довољно стабилне да ипак пре-доминантно гласају за ЦДУ/ЦСУ.

Конечно, требало би указати на још један аспект модификације класичне теорије. Реч је о асиметричности социјалних расцепа, односно различитом степену структурираности делова на које расцеп дели друштво. У савременим интерпретацијама се може видети да су на неким странама расцепа уочљивије тенденције опадања и деструктуирања политичке сцене, док су неки делови друштва инертнији и снажније институционализовани. Асиметричност је релевантна и код појаве нових странака и покрета, који се, ма колико неповезани са друштвеном структуром или статусом ипак такмиче унутар политичког поља које и даље има (парцијалне) структуралне детерминанте.

У овом контексту се може разматрати и веома присутна парадигма о флукуацији (волатилности) бирача и нестабилности партијских система. Занимљиво је да ја ова идеја веома дуго присутна упркос показатељима стабилности (Bartolini 2000), нарочито ако се преливање посматра у оквиру концепта блоковског преливања (block volatility) и блоковске компетиције када долази до борбе странака око бирача унутар једног блока (нпр. преливање гласова између социјалиста и социјалдемократа).

Ипак, не би требало отићи у другу крајност и тврдити да се промене не дешавају; неоспорна је истина да се од Другог светског рата друштва постепено демократизују и да су грађани

све слободнији да изаберу лидере и владе, те да у случају незадовољства све чешће кажњавају партије мењајући своје изборно понашање. Такве одлуке производе волатилност бирача, али и партијски систем који је много компетитивнији, па стога и много демократичнији. Ипак, усмереност на исходе владања са собом често повлачи флексибилне програме (и јавне политике) и замагљује мандат и јасноћу платформе са којом странке добијају поверење бирача, што у коначној фази отежава утврђивање политичке одговорности према бирачима и смањује демократичност.

У савременим стратификационим теоријама се уочава и једна значајна разлика у односу на време државе благостања – стварање (или поновно јављање) маргинализованих група пролетера и аутсајдера, односно најсиромашнијих слојева. У ове најугроженије групе спадају и они који су у илегалном или полу-легалном статусу (мигранти и странци), али пре свега значајан број најсиромашнијих чије вештине нису тражене на тржишту. Као и у случају класичних пролетера, политичка мобилизација ових слојева не иде брзо, нити је њихов политички избор хомоген (ка што ни они сами нису хомогени), али њихово постојање утиче на радикализацију политичке понуде и потражње.

Друга значајна разлика савременог социо-структурног приступа у односу на класични је све већа међузависност и утицај који се јавља међу линијама расцепа. Дobar пример тога су културно-вредносне разлике која се могу повезати са примарно социо-економским критеријумима (стручна спрема, сектор, аутономија у раду). Такође, када разматрамо културно-вредносне расцепе, утицај је да се може говорити о једном великом расцепу који обухвата редефинисани расцеп држава-црква и све снажније расцепе идентитета који долазе из спољно-политичких и глобализационих тема, укључујући и повратну спрегу са економским темама.

Ипак, јасно је да није реално очекивати формулисање нове хипотезе замрзавања, нити нове процесе који ће тако недвосмислено и темељно обликовати друштва у којима живимо. Са друге стране, економска криза која се осећа широм света у последњих неколико година уздрмава успостављени друштвено-економски консензус у значајној мери. Потпуно је јасно да криза враћа економију на чело политичке агенде, али и да радикализује начин политичког такмичења у вези са економијом. У неким друштвима ова радикализација подразумева реидеологизацију политичке понуде

и повратак на старе дебате о тржишту и пожељној регулацији (о чему говори успеси Сиризе и Подемоса), док у другим друштвима поларизујући актери успевају да тему преокрену у смеру културно-вредносне поделе. У обе ситуације значајну улогу играју групе аутсајдера и најсиромашнијих, али и боље стојећи грађани који сматрају да је потребна коренита реформа. Због свега овога разматрање односа друштвене структуре и политике у једном друштву постаје још актуелније.

Литература

- Allardt, Erik (2001) „Party Systems and Voter Alignments in the tradition of political sociology“ у: Karvonen, Lauri; Kuhnle, Stein (yp.), „*Party System and Voter Alignments Revisited*“, London, New York: Routledge. стр. 10-23.
- Bartolini, Stefano & Mair, Peter (1990) *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stability of European Electorates, 1885–1985.*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartolini, Stefano (2000), *The class cleavage - the Political mobilisation of European left 1860 – 1980*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bornschieer, Simon (2010) *Cleavage politics and the populist right*, Philadelphia: Temple university press.
- Brug, Wouter Van Der & Fennema, Meindert (2003) „Protest or mainstream? How the European anti-immigrant parties developed into two separate groups by 1999“ у: *European Journal of Political Research* 42, European Consortium for Political Research, Oxford: Blackwell Publishing. стр. 55-76.
- Gallagher Michael, Laver Michael & Mair Peter (2005) *Representative Government in Modern Europe*, Fourth edition, New York : Mc Graw Hill.
- Dalton, J. Russell (1996) „Political Cleavages, Issues, and Electoral Change“, у: LeDuc Lawrence, Niemi Richard & Norris Pippa (yp.) „*Comparing Democracies – Election and Voting in Global Perspective*“, Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications. стр. 319-342.
- Dalton, J. Russell (2002) *Citizens Politics – Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, New York, London: Chatham House Publishers of Seven Bridges Press, LLC.
- Dalton, J. Russell (2008), *Citizens Politics – Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies* (fifth edition), Washington: CQ Press.
- Deegan-Krause, Kevin (2007) „New Dimensions of Political Cleavage“ у: Dalton & Klingemann (yp.) „*The Oxford Handbook of Political Behaviour*“, Oxford: Oxford University Press. стр. 538-336.

Inglehart, Ronald (1990 a) „The Nature of Value Change“, у: Peter Mair(yp.) „*West European Party System*“, Oxford: Oxford University Press. стр.247-253.

Inglehart, Ronald (1990 b) „From Class-Based to Value-based Politics“, у: Peter Mair (yp.) „*West European Party System*“, Oxford: Oxford University Press. стр. 266-284.

Kasapović, Mirjana (1996), *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta у Zagrebu.

Kitschelt, Herbert (1995) „The Formation of Party Cleavages in Post-communist Democracies“, *Party Politics* 1 (4). стр. 447–472.

Kitschelt, Herbert (1994) „Party Systems in East Central Europe: Consolidation or Fluidity“, рад презентован на годишњој конференцији *American Political Science Association*, September 1–4, New York

Kitschelt, Herbert (1999) „Class Structure and Social Democratic Party Strategy“ у: *British Journal of Political Science*, Vol. 23, No. 3, Cambridge: Cambridge University Press. стр. 57-111.

Knutsen, Oddbjorn (2001) „Social Class, Sector Employment, and Gender as Party Cleavages in the Scandinavian Countries: A Comparative Longitudinal Study 1970-95“ у: *Scandinavian Political Studies*, Vol. 24, No. 4, Nordic Political Science Association. стр. 311-350.

Knutsen, Oddbjorn (2004) *Social Structure and Party Choice in Western Europe*, London, New York: Palgrave MacMillan.

Komšić Jovan, Pantić Dragomir & Slavujević Zoran (2003) *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja у Srbiji*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.

Kriesi, Hanspeter (2010) „Restructuration of Partisan Politics and the Emergence of a New Cleavage Based on Values“ у *West European Politics*, Vol. 33, No. 3, Routledge. стр. 673–685.

Lazić, Mladen (2011), *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik.

Lipset, Martin Seymour & Rokkan, Stein (1990) „Cleavage Structures, Party System, And Voter Alignments“ у: Peter Mair (yp.) *West European Party Systems*, Oxford University Press, Oxford. стр. 91-138.

Lipset, Martin Seymour & Rokkan, Stein (1967) „Cleavage Structures, Party System, And Voter Alignments: an Introduction“ у: Lipset & Rokkan (yp.) „*Party systems and Voter Alignment: Cross-national perspective*“, New York: The Free Press, London: Collier-Macmillan Limited. стр. 1-64.

Marks Gary & Wilson Carole, (2000) „The Past in the Present: A Cleavage Theory of Party Response to European Integration“ у: *British Journal for Political Science* Vol. 30, Cambridge: Cambridge University Press. стр: 433–459.

- Mitchell Paul, (1995) „Party competition in an ethnic dual party system“ у: *Ethnic and Racial Studies* Vol. 18, Issue 4, Taylor and Francis Group. стр: 773-796.
- Oesch, Daniel (2008) „The changing shape of class voting“ у: *European Societies*, 10:3, Routledge. стр: 329-355.
- Parsons, Craig (2007) *How to Map Arguments in Political Science*, Oxford: Oxford University Press.
- Sartori, Giovanni (1990) *The Sociology of Parties: A Critical Review*, у: Mair, P. (ур.) „*The West European Party System*“, Oxford: Oxford University Press. стр. 150-184.
- Sassi, Sinikka (1996) „The network and the fragmentation of the public sphere“ у: *The electronic Journal of Communication*, Vol. 6, No. 2, Communication Institute for Online scholarship.
- Доступно на: <http://www.cios.org/EJCPUBLIC/006/2/006210.HTML> (приступљено 18.10.2015.).
- Stubager, Rune (2010) „The Development of the Education Cleavage: Denmark as a Critical Case“ у: *West European Politics*, Vol. 33: 3, London: Routledge. стр: 505-533.
- Henjak, Andrija (2009) *Socioeconomic change, changing political cleavages, and the emergence of new parties*, докторска дисертација, Department of Political Science Central European University, January 2009.
- Henjak, Andrija (2010) „Political Cleavages and Socio-economic Context: How Welfare Regimes and Historical Divisions Shape Political Cleavages“ у: *West European Politics*, Vol. 33, No. 3, Routledge, Taylor and Francis Group. стр: 474-504.
- Cusack Thomas, Iveresen Torben & Rehm Phillip, (2006) „Risks at work: the demand and supply sides of government redistribution“ у: *Oxford Review of Economic Policy*, Vol.22, No.3, Oxford: Oxford university press. стр: 365-389.

Dušan Spasojević

SOCIO-STRUCTURAL
PARADIGM IN POLITICAL
SCIENCE

Summary

This text discusses the position and importance of socio-structural paradigm in contemporary political science. Departing point is the interpretation of classic social cleavage theory and its main critique in order to evaluate its' explanatory powers and main weakness. Specific attention is given to contemporary cleavage lines – socio-economic and culture-value based and their growing intersections and reinforcements.

Key words: social cleavages, social structure, ideology, social groups, political parties.

* Овај рад је примљен 15 септембра 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 16. децембра 2015. године.

ПОТПУНИ И ПАРЦИЈАЛНИ РАСЦЕПИ У ПОСТ-КОМУНИСТИЧКИМ ДРУШТВИМА*

УДК 316.44/.48(4-11)

Оригинални научни рад

Кевин Дигн Краус
Wayne State University

Сажетак

У овом тексту се развија идеја делимичних социјалних расцепа који су веома значајни у посткомунистичким друштвима. Аутор полази од класичних теорија Липсета и Рокана и Бартолинија и Мера и анализира под којим се условима може одступити он њиховог веома захтевног модела социјалних расцепа. Ова анализа се користи да би се развио тростепени модел разлика-подела-расцеп чиме се уводи ред у термининолошку збрку унутар парадигме. Након формулисаног модела аутор пореди основне линије расцепа у консолидованим и новим демократијама и показује како се расцепа разликују по степену затварања друштвених група и симетрији у транзиционим друштвима.

Кључне речи: социјални расцепа, конфликти, политичке поделе, партије, друштвена структура.

Око чега се боре странке и лидери у источној Европи? Циљ овог текста је да помогне читаоцима да разумеју шта је садржај политичких промена у источној Европи, а ништа на промене не утиче више од политичког такмичења и конфликта. Наша жеља да знамо шта је срж политичког такмичења је уочљива у свакодневном говору о политици: када чујемо резултате избора, не питамо се само о томе ко је победио или изгубио, већ и о томе колико су

* Текст је за ово издање приређен и прилагођен на основу текста Kevin Deegan Krause (2013) "Full and partial cleavages" у: Berglund, Ekman, Deegan Krause & Knutsen (ур.) *Handbook of political change in Eastern Europe*, Cheltenham: Edward Elgar.

актери удаљени од левице или деснице. Интересовање научника иде у истом правцу.

Чак четири деценије након објављивања Липсетовог и Рокановог текста *Party Systems and Voter Alignments* (1967), он се и даље налази на врху листе најцитиранијих радова јер пружа увид у природу политичких борби и врсте интереса и ставова који мотивишу добитнике и губитнике избора. У овом поглављу покушаћемо да формулишемо теоријску платформу која ће нам омогућити компаративни увид у основне линије социјалних расцепа у источној Европи.

Традиционални модел социјалних расцепа

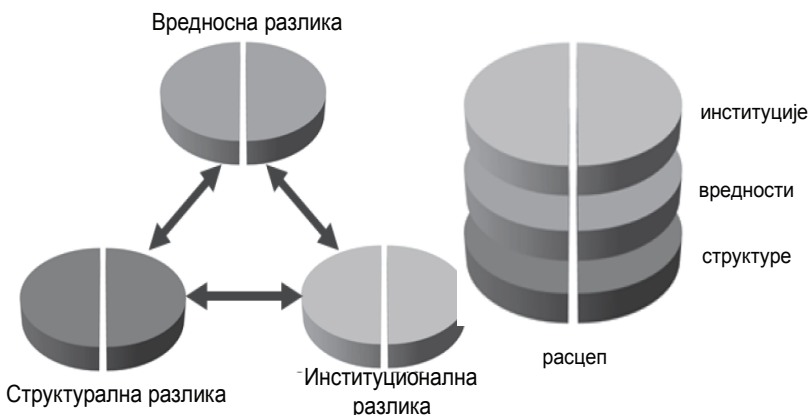
Најјучљивији феномен у изучавању расцепа у источној Европи у последњих 25 година је трајност појединих конфликта. У ову групу најистакнутијих подела спадају етнички сукоби Мађара и Румуна у Румунији, сукоби католика и атеиста у Пољској, сукоби западњака и источњака у Украјини и сукоби економски привилегованих и депривилегованих Чеха. Термин који најчешће користимо да објаснимо ове конфликте је расцеп, а Липсет и Рокан су својим текстом *Party Systems and Voter Alignments* установили традицију истраживања расцепа у политичким наукама. Они су користили више синонима и избегли су да дају формалну дефиницију расцепа (Casal 2011: 231). Цукерман је неколико година касније покушао да искаже њихову имплицитну дефиницију – “Липсет и Рокан користе термин расцеп да објасне сукобљене групе засноване на перцепцији удруживања у сукобу насупрот других сегмената друштва” (Zuckerman 1975:234), и тиме само започео низ бројних покушаја да се појасни или модификује широко поље разумевања расцепа.

Због тога је корисно да започнемо са најексплицитнијом и широко прихваћеном концептуализацијом (коју Стубагер (Stubager 2003) означава као нову догму) коју ћемо користити у даљој дискусији – на основу радне дефиниције Реа и Тејлора (Rae & Taylor 1970), Бартолини и Мер су дефинисали расцеп као конфликт који има три елемента:

“емпијски елемент који идентификује емпијског носиоца концепта који се одређује у социо-структурним терминима; нормативни елемент који је одређен вредностима и уверењима који дају осећај заједничког идентитета емпијском елементу и одсликавају самоидентификацију друштвене групе о којој је реч и организациони/бихејвиорални елемент, тј. скуп појединачних интеракција, институција и организација као што су политичке партије које се развијају као део расцепа (Bartolini & Mair 1990: 215; Bartolini 2000: 16–17).

Кнутсен и Скарборо (Knutsen & Scarborough 1995:500) су надоградили Бартлинија и Мера да би стигли до своје дефиниције – “чланови структурално одређене друштвене групе деле вредносне оријентације које су повезане са групом и подржавају партију која артикулише те вредности” коју су операционализовали као квантитативни однос између три групе разлика које се мере на нивоу појединца у истраживањима јавног мњења: припадност друштвеној групи, вредносна оријентација и партијска идентификација. Овакав модел се може визуелизовати у облику троугла (Deegan Krause 2004) у којем расцеп чини преклапање разлика на сва три нивоа. У овом моделу расцепи засецају дубље од разлика између припадника различитих група, присталица одређених уверења или гласача појединих партија. Расцепи укључују комбинацију конфликта на различитим нивоима и стога су теоретски много трајнији од разлика које постоје само на једном од нивоа (видети графикон 1.).

Графикон 1 – Визуелизација троделног модела расцепа

Друга важна догма литературе о расцепима односи се на садржај конфликта од којих се може очекивати да се јаве у облику модела са сва три преклапања. Табела 1 показује преглед листе расцепа за коју можемо рећи да је универзална јер је започета од Липсета и Рокана и допуњена од стране бројних аутора.

Табела 1 – Преглед листе расцепа

расцеп	Структурална разлика	Вредносна разлика	Институционална разлика
Црква-држава	Религиозне заједнице и субкултуре	Улога религије у процесу доношења одлука	Верске и секуларне партије
Центар-периферија	Језичке и културне норме	Разматрање регионалне културе	Регионалне и националне партије
Урбано-рурално	Економски сектор	Порези и субвенције	Буржоаске и аграрне партије
Власници-радници	Позиција у индустријској подели рада	Економски протекционизам и редистрибуција	Радничке и предузетничке партије
Материјалисти-постматеријалисти	Генерације, искуство економске кризе	Модел власти и квалитет живота	Зелени и радикална десница
Глобално - локално	Професије угрожене међународном трговином	Имиграција и интеграција	Неолиберали и протекционисти

Ово, наравно, нису једине могућности на основу Липсет и Рокановог оквира или Бартолини/Мер или Кнутсен/Скарборо модела, али било која нова интерпретација се суочава са веома високим прагом за улазак у академску литературу.

Адаптација традиционалног модела расцепа

Липсер-Роканов расцеп развијен кроз четири категорије или расцеп на три нивоа који су формулисали Бартолини и Мер је за многе истраживаче политичких партија постао свети грал, а до грала се тешко стиже. Како је Ејнеди (Eynedi 2008:288) приметио, овако строга дефиниција је веома сузила концепт и радикално му умањила применљивост. И заиста, велики број аутора у својим истраживањима указује на феномене који не испуњавају критеријуме „пуног расцепа“ како су га замислили Липсет и Рокан или Бартолини и Мер, али и даље имају значајан утицај на политичке исходе.

Основни модел је и даље важан као концептуални оквир који садржи највећи број карактеристика, или у Сарторијевим терминима концептуалних категорија – највећи интензитет (Сартори, 1984). Из те полазне тачке ми можемо умањити улогу структуре, смањити интензитет и повећати екстензију и то можемо радити плански и организовано све док не стигнемо до конфликта који су далеко од основног концепта и тиме престају да нас интересују. Смањење интензитета основних претпоставки може довести до нешто применљивијег и прихватљивијег концепта без растезања основног значења расцепа. Сада ћемо покушати да објаснимо четири посебне претпоставке које нам омогућавају да дођемо до бољег разумевања расцепа и појмова са којима су повезани.

Карактеристике нивоа

У троделном одређењу модела расцепа Бартолини и Мер су покушали да додају прецизност аморфном моделу који су развиле Липсет и Рокан, али се током последње две деценије јавило питање о томе да ли су њихове три димензије (социо-структурна, вредносна и институционална) заиста суштинске за концепт или можда неке друге врсте разлика могу служити као њихова прихватљива алтернатива или чак замена. Неке од ових разлика су имплицитно предвиђене још у Бартолинијевом и Меровом раду, али су тек у скорије време коришћене у истраживањима.

Вредности као замена за групну самосвест: Једна значајна алтернација у односу на Бартолинија и Мера се већ развила унутар литературе о расцепима. Ова два аутора су одредили „вредности и уверења“ као кључне због њиховог доприноса „осећају идентитета и улоге и групне самосвесности“. Ипак, истраживањима јавног мњења се много лакше утврђују основна вредносна усмерења, док је питање утврђивања групног идентитета много сложеније. Кнутсен и Скарборо (Knutsen & Scarborough, 1995), као и многи који су пратили њихову концепцију полазе од претпоставке да заједничке вредности воде ка међусобном препознавању унутар групе или, са друге стране, потпуно одбацују идеју групног идентитета. Заправо, чак и Бартолинијев и Меров квантитативни поступак не укључује формалну претпоставку самоидентификације јер ју је тешко доказати емпиријски. Новија истраживања поку-

шавају да реше овај проблем тако што укључују концепт самоидентификације кроз екстензивније упитнике, анализу друштвених мрежа или кроз друге методе.

Демографске карактеристике као замена за затворене друштвене групе: Још један прихваћен заокрет у односу на Бартолинија и Мера је замена уобичајеног „затварање групе“ (*closure*) са много мање захтевним стандардом припадности одређеној демографској категорији. Таква припадност не мора нужно укључивати никакав последични друштвени однос нити затварање групе за њене не-припаднике. Заправо, данас се скоро сви демографски индикатори који су се користили у теорији социјалних расцепа суочавају са чињеницом да не постоји стабилност припадности, а камоли затварање групе. Као што су вредности замениле групну идентификацију, питање социоструктурне позиције као замена за затварање групе се појавило са новим моделима истраживања и сакупљања података, а неки аутори су истакли потребу за посебним категоријама и мерењима „припадања групи“ које би надоместили идеју „затварања групе“ или „класе за себе“ о којој су писали Бартолини и Мер (Deegan Krause & Enyedi 2010).

Блок партија као замена за партију: да ли расцеп престаје да постоји или се суштински мења ако кључна политичка партија нестане, а друга заузме њено место? Бартолини и Мер уочавају разлику између „појединачних партија са једне стране и организованог изражавања расцепа са друге што може подразумевати више партија“ (Bartolini & Mair 1990:66), док Меров самостални рад користи ширу, мање прецизну категоризацију *страна* или *блокова* који су стога отпорнији на промене (Mair 2006). Проблем се наравно налази у одређивању граница блока јер су они неодређенији од појединачних партија (иако су и оне све више нејасне у ери опадања партијског чланства и укрштања партија, друштвених покрета и невладиних организација). Уколико задржимо нагласак само на партијама, у значајној мери ћемо умањити снагу односа које произилазе из расцепа у партијском систему са великом волатилношћу гласова, док би при фокусирању на партијским блоковима у превеликој мери нагласили кохерентност и стабилност.

Клијентелистичке мреже уместо социо-структурних веза: Социо-структурни индикатори који научници користе приликом вредновања расцепа варирају од државе до државе и мењају се током времена. Кичелтово тумачење „социодемографских веза и од-

носа“, на пример, иде даље од питања о статусу, приходима и образовању и посматра „занимање“ или „изложеност ризику“ (Kitschelt 2010:661). Иако су димензије попут изложености ризику нове и тешке за мерење, оне ипак прате основну логику расцепа као и друге карактеристике. Дуготрајне мреже клијентелизма и кланско понашање у политици могу бити засновани на подједнако дубоким личним идентитетима и друштвеној позицији али је њихова спољна видљивост плански ограничена нормама друштвене мреже и политичким и економским интересима како би се избегла спољна контрола. Истраживачи лако могу превидети ове структуре које личе на расцпе, а они који их уоче ће се суочити са проблемом како да их опишу и квантификују. Наравно, да би достигле степен затварања групе (у складу са Бартолинијевом и Меровом дефиницијом) клијентелистичке мреже би морале да изграде неки степен издвајања и групног самоидентитета, као и сет посебних правила што није тако реално да се деси (Vank 1995, Deegan Krause 2007).

Обичаји као замена за социо-структурне везе: Да ли расцеп и даље постоји уколико је социјално утемељење лично, обичајно и опстаје упркос одсуству јасне демографске дистинкције? Неки приступи расцепима негирају потребу за социо-структурним утемељењем које би служило као основа расцепа и уместо тога наглашавају обичаје, социјализацију и партијску идентификацију као облик дуготрајног политичког понашања. Ван дер Ејк, Френклин, Меки и Вален тврде да политичке преференце могу трајати к када више не зависе од веза са социо-структурним факторима или идеологијом: „дугорочне лојалности политичким партијама не захтевају подршку социјалних расцепа... У таквим ситуацијама индивидуе могу и даље задржати идентификацију са партијама које су засноване на расцепима, али се то може дешавати због инерције и променити изненада“ (Van der Eijk, Franklin, Mackie & Valen 1992: 421). Сугестија да „запамћене везе“ могу бити замена за актуелне није мала иновација и има важан утицај на значење и разумевање расцепа јер га удаљава од социоструктурног нивоа. Бартолини и Мер су слабљење социо-структурне основе сматрали за извор опадања расцепа али не нужно и као извор његовог нестанка (Bartolini & Mair, 1990:203), док је инерција у складу са њиховим разумевањем одсуства мобилности, па чак и друштвене хомогености.

Вредности као замена за социо-структурне везе: У скоро идентичној аргументацији, многи аутори тврде да се концепт

расцепа може применити у случајевима када дубоке вредносне разлике обављају исту функцију као социоструктурне разлике. Енједи утврђује да „институције и вредности уместо социјалних категорија могу у неким случајевима доминирати у идентитету укорењених, трајних и свеобухватних (тј. оних који личе на расцепе) политичких конфликта“ (Enyedi 2008, 288). Он сугерише да „конфликти могу бити првенствено укорењени у политичко-културним разликама и да механизми који одржавају политизоване колективне идентитете не морају имати много заједничког са социјалним категоријама које меримо пописом“ и додаје да уклањање непоходности да расцеп има социоструктурну укорењеност и основу чини концепт „корисним за разумевање широког опсега феномена без губљења суштине“ (Enyedi 2008: 288).

Број нивоа

Чак и када предлажемо да социо-структурни елемент или посебан организациони однос нису неопходни за одређење расцепа, ове варијације и даље морају укључивати алтернативне, заменске нивое мањег интензитета. На овај начин они проширују опсег концепта социјалних расцепа без напуштања сржних карактеристика. Један део аутора који се баве политичким такмичењем су ближи идеји да се одустане од тространог модела како би концепт обухватио што већи број појава. И у таквим случајевима је модел троугла корисна полазна тачка јер комбиновање по два елемента (две разлике) даје три варијације непотпуних расцепа или онога што смо означили термином поделе (*divide*). Ове поделе можда немају све карактеристике расцепа, али играју веома важну улогу у разумевању политичких процеса, нарочито у многим случајевима источно-европских земаља.

Графикон 2: Шематски приказ непотпуних расцепа

Структуралну поделу чини преклапање демографских и ставовских елемената. Структурална подела подразумева везу између одређеног материјалног стања или идентитета и специфичног система вредности као што су, на пример, проредистрибутивна политика радничке класе или ставови који подржавају већинске изборе код доминантне ентитичке група који могу створити широку и трајну поделу у друштву. Ипак, без бихејвиоралне компонентне која би била везана са овом поделом (нпр. кроз уније синдиката или радничке партије) не може се очекивати значајнији конфликт или друштвена промена. Ово је у блиској вези са са Мејнворинговим описом „истакнутог социјалног расцепа без јасне партијске експресије“ (Mainwaring 1999: 46).

Пописна или кастинска подела подразумева преклапање аскриптивних или демографских елемената са једне стране и бихејвиорални елемената са друге стране. Ово је најмање вероватна врста подела (јер нема вредносне компоненте) али се може развити када друштвене групе немају свесно артикулисан групни идентитет. Ако се припадници групе могу сложити око питања идентитета и форумисати одговарајуће захтеве, ова подела се може развити у потпун социјални расцеп. Ако то нису у могућности да ураде, пописне поделе су у опасности од политичких предузетника који траже подршку кроз наглашавање ставовских фактора који се укрштају са групним и партијским линијама.

Теметска подела се састоји од преклапања ставовске и бихејвиоралне компоненте. Као таква, она укључује повезаност између посебних уверења и партијске идентификације. Ове поделе могу имати значајан политички утицај, али не морају трајати дужи од једног изборног циклуса јер немају социјално утемељење. На ове поделе се често односи термин „политички расцеп“ који се од социјалног разликује због недостатка социјалних група на које се односи. Ово расцепи су блиски ономе што је Лајпхарт (Lijphart 1999) назвао тематским димензијама (*issue dimensions*) партијског такмичења.

Тешко је дати одговор на питање да ли се проблем боље решава спуштањем критеријума за дефиницију расцепа као у претходним случајевима или наглашавањем појединих подела као делимичних расцепа, али је важно да постоји консензус око значења термина које користимо, нарочито када се бавимо транзиционим друштвима у којима често недостају неки од Бартолинијевих и Мероких елемената потпуног расцепа.

Затварање страна

Чак и ако би смо били у стању да разрешимо дилему о броју потребних нивоа да нешто прогласимо социјалним расцепом, и даље би остала отворена расправа о природи ових нивоа. Досадашња дискусија је јасно указала на бројне разлике у дефинисању типова социо-структурног и вредносног такмичења. У неким случајевима делује да се такмичење одиграва између два различита и потпуно одвојена *дела* друштва, док се у другим случајевима она дешава унутар континуума између два различита *пола*. Бартолини и Мер су посебно указивали на ову разлику преко модела „идентитета“ и „сегментације“ у којима је затварање високо и нема мобилности преко линија расцепа насупрот моделима „такмичења“ и „фрагментације“ у којима су баријере ниске, а мобилност висока. Интегрисање ове тезе у троугаони модел који смо представили даје значајно различиту слику.

Идентитет и сегментација дају оштру границу између блокова, док конкуренција и фрагментација производе постепени прелаз. У сегментираним и на идентитетско фокусираном контексту линија поделе је осовина (лингвистички, у енглеском слична речи *секира* (*axis vs. axe*)) која подразумева потрону одељеност делова. У фрагментираним и конкуритивном контексту линија је једно-димензионална и континуална са много могућих степенованих позиција и без оштрих разлика.

Графикон 3 – Метафоре за разумевање линија такмичења

Оса ротације – дискретна граница *око/преко* које се одиграва такмичење

Димензија такмичења – континуални спектар *дуж* кога се одиграва такмичење

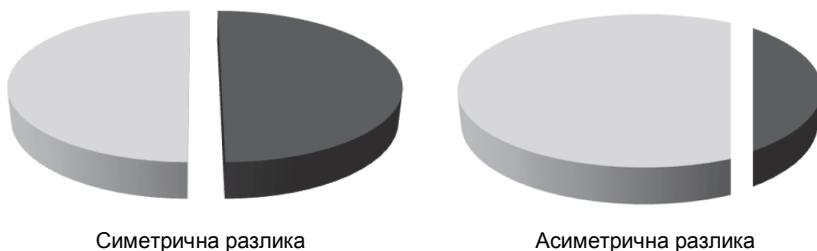
Липсет и Рокан и Бартолини и Мер су се фокусирали на други модел, а модификације традиционалног модела о којима смо говорили истичу његову важност. Ове разлике постају кључне када се у транзиционим друштвима разматрају разлике између расцепа

заснованих на етничком или верском основу, насупротив расцепа око редистрибуције или око смањења корупције.

Симатричност страна

Врста поделе није једини елемент довољан да се разумеју посебности различитих нивоа расцепа и концепт делимичног расцепа. Релативна тежина страна у конфликту такође игра значајну улогу при обликовању динамике. У већини демократија ова релативна тежина страна зависи од удела у популацији. Иако је ово уочљив део феномена расцепа, добио је пажњу тек у новијој литератури и истраживањима.

Графикон 4 – Метафоре за разумевање линија такмичења

Симетрична разлика

Асиметрична разлика

Концепт о коме говоримо је повезан са концептом малих или *ниша* партије који се од идеје која описује неколико специфичних партија временом развио у теоријски утемељен концепт. Један од примера овог утемељења је Мегуидова (Meguid 2005) детаљна анализа интеракције између малих и *mainstream* партија. Мале или *ниша* партије се овде односи на партије позициониране далеко од главног тока, али је упадљиво да Мегуид не користи термин свеобухватне (*catch all*) партије што сугерише да се разлике могу уочити како у ексцентричној позицији ниша партије унутар партијског система као у границима са којима се партија суочава при привлачењу нових чланова и бирача. Према овој дефиницији, ниша партије нису само различите и релативно мале, већ је и мало вероватно да се помере ка центру политичке сцене или да добију већу подршку због граница између друштвених група.

Природа конфликта

Много тога се десило у западној и источној Европи од када су Липсет и Рокан објавили њихов рад о моделу социјалних расцепа. У западној Европи се систем стабилних и затворених социјалних расцепа постепено редефинисао ка моделу нове политике или политике без расцепа (Knutsen & Scarborough 1995). Са друге стране, источна Европа је у стању кристализације расцепа. Комунизам је избрисао социо-економску основу расцепа током међуратног периода, па су данас етнички расцепа нешто што најближе одговара моделу пуног расцепа. Али, то не значи да у овом региону не можемо уочити читав сет делимичних расцепа или подела (као на графикону 2). Највећи део њих су тематске поделе као што су конфликти о природи претходног режима, али постоје и одређене имитације структуралних подела. Губитници транзиције чешће гласају за партије које заступају очување комунистичког система државе благостања, спорију приватизацију и стабилне субвенције предузећима у финансијским проблемима. Добитници транзиције подржавају партије које захтевају више тржишне економије, у које спадају и реформисане комунистичке партије које сада себе називају социјалистичким или социјалдемократским.

Упркос перцепцији стабилности, флексибилност је била уграђена у основни модел расцепа. Када су објашњавали порекло своја четири класична расцепа Липсет и Рокан су имплицитно прихватили значајну реформулацију почетног конфликта која се десила током времена. На пример, расцеп држава-црква се веома променио од 16. века до шездесетих година двадесетог века. Такође, и други академски следбеници Липсета и Рокана су наставили са адаптирањем четири основна расцепа како би их што боље прилагодили савременим друштвима, па су оригинална имена за линије подела постале метафора за нешто доста другачије. Расцеп држава-црква данас укључује конфликте између секуларног и религиозног. Расцеп рад – капитал је данас подела између радничке и средње класе; центар-периферија се односи и на конфликте етничких и културних група док урбано-рурално подразумева разлику између центра града и предграђа, али и конфликте између пољопривредног, индустријског и услужног сектора.

Могуће је и даље адаптирање расцепа тако што би се се постматеријалистичке теме интегрисале у расцеп држава-црква јер

се он данас првенствено тиче културе и вредности, као и увођење глобализације у једначину расцепа рурално-урбано, али би ове екстензије можда довеле до преласка граница концепта. Такође, и даље постоје појаве које личе на расцпе које није тако лако поопштити у четири основне линије. Због тога је можда боље да прихватимо ширу листу могућих расцепа, па да их накнадно сужавамо уместо вештачког уопштавања у мањи број категорија. Лајпхарт је одредио „седам димензија партијског такмичења“ (Lijphart 1999: 79) а Столов рад на западноевропским системима идентификује „шест теоретски занимљивих идеолошких конфликта“ (Stoll 2010: 455).). Када говоримо о источној Европи, постоје два добра извора – Берглундова и Екманова *Handbook of Political Change in Eastern Europe* која указује на 10 расцепа (Berglund & Ekman 2010) и Вајтфилдова и Ророшнајдер студија која предлаже 10 релевантних конфликта заснованих на ставовима, али се њихова листа доста разликује од осталих (Whitefield & Rohrschneider 2009).

Табела 2. показује покушај да се поменути конфликти разврстају у односу на општу категоризацију и на основни ниво настанка. Структуралне основе и географски распоред неких конфликта је заиста ограничен: постматеријализам и спољна политика пре свега изазивају конфликте на вредносној основи, док питања унутрашњих политика укључују основно институционално такмичење. Постматеријализам нема пуно значаја у источној Европи, док са друге стране питање подршке режиму нема пуно смисла у западној Европи. Преостале четири конфликтне области – географска и економска дистрибуција и етничке и верске културе (које се наслањају на Лиспет-Роканову типологију) се могу наћи у оба региона и подразумевају сложене интеракције између структуре и вредности. Иако расцеп урбано-рурално и даље траје, вредносна компонентна овог расцепа се смањила па се конфликт данас своди на неслагање око алокације ресурса или је уклопљен у ширу дискусију око државне интервенције и слободног тржишта.

Економски конфликти задржавају структуралну основу у значајној мери, али сложеност могућих идеолошких позиција (редистрибуција, трговина, регулација) чини да се ови конфликти тешко представљају кроз један структурни оквир.

Табела 2 – Типологија расцепа и делимичних расцепа према основном нивоу конфликта

Категорија	Типологија				
	Западна Европа		Источна Европа		
	Лајпхарт	Стол	Берглунд и Екман	Роршнајдер и Вајтфилд	
Географија	Структуре	Урбано-рурално	Урбано-рурално	Урбано-рурално & Региони - центар	
	Вредности				
	Институције				
Економија	Структуре	Социо-економија	Тржете – држава благостања	Радници – власници & Депривилеговани - елите	
	Вредности			Протекционисти – слободно тржиште	Смањење пореза – редиистрибуција & Државна економија – тржишна економија
	Институције				
етницитет	Структуре	Културно - етнички	Мултикултурални - централизовани	Већина – етничке мањине	
	Вредности			Национални - космополитски	Етничка права
	Институције				
религија	Структуре	Религиозни	религиозни	Религиозни – секуларни	
	Вредности				Религиозност/ Улога цркве & Друштвена права и животни стил
	Институције				
Пост-материјализам	Структуре	Пост-материјалисти	Заштита природне средине		
	Вредности				
	Институције				
Спољна политика	Структуре	Спољна политика	Спољнополитички односи	Национализам - интернационализам	
	Вредности				
	Институције				
Унутрашња политика	Структуре	Подршка режиму		Наслеђе комунизма & Јачање демократије	
	Вредности				
	Институције				Социјал-демократе - комунисти

Такође, и етнички и верски расцепи су превише сложени за јединствен оквир – разликовање већинске и мањинске заједнице не објашњава увек у потпуности варијације у уверењима јер се унутар већинске заједнице често јављају поделе. У великом броју случаја најважнији етнички расцеп није између већинске и мањинске заједнице већ унутар већинске заједнице и тиче се односа друштва у целини према мањинским заједницама.

Коначно, јавља се и питање корупције. Ово питање се не доводи у вези ни са једном линијом расцепа али се (нарочито у транзиционим друштвима) корупција веома често јавља као питање у кампањама, како у наступима политичких лидера, тако и приликом доношења одлуке од стране бирача. Основни аргумент да се корупција не укључи на листу расцепа (па чак ни делимичних расцепа) је то што се партије не сукобљавају око тога да ли се треба борити против корупције, већ на који начин и ко ће бити успешнији у том процесу. Ипак, нека новија истраживања нуде индикације да се постоји релативно конзистентна група бирача (примарно повезана вредностима, а мање демографијом) која константно гласа за нове партије које обећавају да ће се борити против корупције јер сматрају да су старе партије мање или више укључене у корупцију (Boschler & Szekely 2010). Према овој анализи, корупција не подсећа на друге линије расцепа јер политичке партије не могу да остану имуне на корупцију па долази до константног протока партија са пола „ми се противимо корупцији“ ка полу „ми не причамо о корупцији“.

На сличан начин се у истраживањима јавља и питање клијентелизма. На пример, у Македонији, Босни и Херцеговини и Грузији се јављају везе између патрона и клијената које стварају један облик друштвених група које се могу наћи на свим странама политичког спектра али је сама природа ових веза таква да веома отежава сакупљање података о њима.

Било би корисно уколико би могли да умањимо број потенцијалних расцепа тако што би интегрисали расцепе који се делимично преклапају. Не жалост, овакав задатак би био необично сложен јер би захтевао детаљно описивање садржине свих расцепа у свакој од земаља. Како Бац и Бара примећују „има онолико димензија расцепа колико је различитих актера и њихових позиција – што формира политички простор који је испресецан бројним димензијама“ (Budge & Bara 2001: 59). Са друге стране, пот-

реба за јасном аргументацијом ипак тражи некакву редукцију, по могућству ону која ће бити најмање погрешна. Поједностављење кроз процес редукције нас може одвести на други екстрем на коме би све поделе свргали под једнодимензионални конфликт који би онда обухватао све друге димензије расцепе као своје подврсте.

Наравно, најкоришћенији једнодимензионални модел овог типа је подела на левицу и десницу. Како тврди Мер, овај оквир и даље „нуди смисао и облик сложене политичке реалности“ на нивоу опредељења бирача, експертских истраживања и партијских програма (Maig 2007: 208), али како допуњава Бац позиције левице и деснице су веома идеосинкратичне, разликују се од државе до државе и мењају се током времена:

Конкретан садржај позиције „левице“, „деснице“ или „прогресиваца“, „либерала“ и „конзервативаца“ су случајне. На крају крајева, не постоји логичка или инхерентна веза због чега би подршка миру (на пример) била повезивана са владиним интервенционизмом (Budge et al 2001: 13).

Потрага за јединственим значењем левице и деснице је нарочито тешка у источној Европи где партије наследнице комунистичке партије заговарају протржишне економске реформе (Tavits 2009) и где се дебате о етничким правима и корупцији опире категоризовању на лево и десно. Такође, ни све левице и деснице нису сличне. Истраживање Универзитета Северна Каролина користи експертски упитник да процени корелацију између партијске позиције на економској скали левица-десница и ГАЛ-ТАН скале. ГАЛ (зелени-алтернативни-либертаријанци од *green, alternative, libertarian*) су означени као левица, док су ТАН (традиционално, ауторитарно, национално) означени као десница. Њихови налази најбоље говоре о опрезу са којом морамо користити термине левица и десница у источноевропском контексту. Општи тренд је да ГАЛ пол има позитивну корелацију са странкама левице на социо-економској скали, али то није правило у источној Европи. У три земље - Словенији, Летонији и Естонији, ова корелација је позитивна док је у Мађарској, Румунији, Пољској, Чешкој и Литванији економска левица у позитивној корелацији са ТАН полом. У Словачкој не постоји релевантна корелација између две скале (Bakker et al. 2010: 6). Ове корелације су веома разнолике и у већини земаља не производе једнодимензионални политичке простор чиме се индиректно потврђују налази Вајтфилда и Роршнајдера (Whitefield & Rorhsneider 2009), Хењака (2010) и Стола

(Stoll, 2010) који тврде да је социоекономско такмичење примарно и прожимајуће, док број и природа осталих расцепа варира од земље до земље и током времена.

Модели и државе

Дакле, расцепи у транзиционим друштвима истовремено показују велики број варијетета и значајну промену током времена са једне стране, и стабилност и троделну структуру са друге стране. Неки партијски системи показују запањујући стабилност (чак и у поређењу са старим демократијама), док су други доживели неколико бурних промена. Упркос шареноликост унутар региона, могу се уочити одређене трајне правилности. Табела 3. показује неке од правилности које су уочљиве ако се расцепи и делимични расцепи разврстају у односу на степен затварања групе и симетрију расцепа.

Табела 3 – расцепи

		симетрија		
		ниска	средња	висока
Затварање групе	ниско	 Корупција: <i>Словенија, Словачка, Чешка</i>	Економија: <i>У многим државама</i> Корупција: <i>Естонија, Летонија, Литванија, Бугарска</i>	 Економија: <i>У многим државама</i> Културне (интер-етничке) и унутрашњо-политичке: <i>Словачка, Хрватска, Србија</i>
	средње	Културно/верско: <i>Чешка, Словачка, Литванија</i> 	Културно/верско: <i>Словенија</i> Културно-етничко: <i>Молдавија</i> Клијентелизам: <i>Грузија, Македонија, Украјина и БиХ</i>	Културно/верско: <i>Пољска, Мађарска</i> Географско: <i>Украјина</i>
	високо	Културно/етничко: <i>Словачка, Румунија, Бугарска</i>	Културно/етничко: <i>Естонија, Летонија, Македонија</i>	Културно/етничко: <i>Босна и Херцеговина (СРПС, Југославија, Чехословачка)</i>

Прва, и вероватно најочљивија правилност је одвајање мањинских група од већинске етничке популације. Ови политички конфликти нуде снажне аргументе против теза о ерозији расцепа и нестајању веза између партија и бирача јер подразумевају преклапајуће разлике на сва три нивоа расцепа (укључујући и најстрожије критеријуме Бартолинија и Мера). Ипак, већина ових етничких мањина је премала у поређењу са већинском групом па ови асиметрични расцепи формирају примарну осу политичког такмичења само у земљама попут Босне и Херцеговине где висок степен затварања групе и висока симетрије константно прете да доведу до распада државе (као у случају Чехословачке или Југославије).

Различита величина етничких група онемогућава успостављане етничких расцепа као најважнијих у друштву. Са друге стране, у државама попут Словачке, Србије или Хрватске расцеп о заснован на етничким питањима производи релативно симетричну поделу *унутар* већинског народа. У овом случајевима подела је мање дихотомна и мање је вероватно да укључује социо-структурне карактеристике. Сличне конфигурације по питању симетрије, али са ниским до умереним затварањем групе карактерише верски утемељене културне поделе у Мађарској и Пољској, док су у Словачкој, Чешкој и Литванији културне групе које се самодефинишу преко религије мање и та подела није симетрична.

Економска питања производе симетричне поделе, али са ниским степеном групног затварања. Иако се ове поделе јављају у свим државама источне Европе, њихов значај је много мањи од очекиваног са изузетком Чешке у којој су изостали социо-структурни услови за појаву не-економских расцепа. У Бугарској и у балтичким земљама корупција је заузела место економији и довела до симетричних подела са плитким социо-културним утемељењем, док је у другим државама корупција постала једна од тема на располагању новим партијама или додатак на већ успостављене линије подела.

Повећани значај корупције је видљив у политичком животу целог региона, а њене спорадичне ерупције још више компликују већ ионако сложено политичко поље које је дубоко подељено између мањинских и већинског група, у нешто мало

мањој мери подељено око економских питања, религије и улоге већинске групе.

Литература

- Bakker, Ryan, Erica Edwards, Seth Jolly, Jon Polk & Jan Rovny (2010) “*The Dimensionality of Party Politics in Europe*”, рад презентован на European Consortium for Political Research Pan-European Conference on EU Politics, Porto, Portugal, 23–26 Јун.
- Bartolini, Stefano (2000) *The Political Mobilization of the European Left, 1860–1980: The Class Cleavage*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartolini, Stefano & Peter Mair (1990), *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilisation of the European Electorates 1885–1985*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Berglund, Sten & Joakim Ekman (2010), „Cleavages and Political Transformations“ у: Stefan Immerfall & Göran Therborn, (уп.) *Handbook of European Societies: Social Transformations in the 21st Century*, Berlin: Springer.
- Berglund, Sten, Joakim Ekman & Frank Aarebrot (2004), “Conclusions” у: Sten Berglund, Joakim Ekman & Frank Aarebrot, (уп.) *Handbook of Political Change in Eastern Europe*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Bochsler, Daniel & Istvan Szekely (2010) „We do the same, but we do it better. Post-ideological electoral competition in post-communist democracies“, рад презентован на ECPR Joint Sessions, Münster, 22–27 Мапр.
- Budge, Ian, Hans-Dieter Klingemann, Andrea Volkens, Judith Bara and Eric Tanenbaum (2001), *Mapping policy preferences: Estimates for parties, electors, and governments 1945–1998*, New York: Oxford University Press.
- Budge, Ian and Judith Bara (2001) „Manifesto-based research: A Critical review“ у: Ian Budge, Hans-Dieter Klingemann, Andrea Volkens, Judith Bara & Eric Tanenbaum, (уп.), *Mapping Policy Preferences: Estimates for Parties, Electors, and Governments 1945–1998*, Oxford: Oxford University Press.
- Casal Bértoa, Fernando (2011) *The Institutionalization of Party Systems in East Central Europe: Explaining variation*, European Institute University докторска дисертација, 6 Јун 2011.
- Deegan-Krause, Kevin (2007) „New Dimensions of Political Cleavage“ у: Russell Dalton & Hans-Dieter Klingemann (уп.) *Oxford Handbook of Political Behaviour*, Oxford, Oxford University Press, стр. 538-556
- Deegan-Krause, Kevin & Zsolt Enyedi (2010) „Agency and the Structure of Party Competition: Alignment, Stability and the Role of Political Elites“, *West European Politics*, 33, стр: 686-710.

Enyedi, Zsolt (2008) „The Social and Attitudinal Basis of Political Parties: Cleavage Politics Revisited“ *European Review*, 16, стр. 287-304.

Henjak, Andrija (2010) „Political Cleavages and Socio-economic Context: How Welfare Regimes and Historical Divisions Shape Political Cleavages“, *West European Politics*, 33, стр. 474–504.

Kitschelt, Herbert (2010) „The Comparative Analysis of Electoral and Partisan Politics: A Comment on a Special Issue of *West European Politics*“, *West European Politics*, 33, стр. 659–672.

Knutsen, Oddbjørn and Elinor Scarbrough (1995), ‘Cleavage Politics’ y: Jan Van Deth, (yp.) *The Impact of Values*, Oxford, Oxford University Press.

Krause, Kevin D. (2004) „Slovakia“ y: Sten Berglund, Joakim Ekman & Frank H. Aarebrot (yp.), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe, Second Edition*, Cheltenham: Edward Edgar.

Lijphart, Arend (1999) *Patterns of Democracy*, New Haven, Yale University Press.

Lipset, Seymour M. and Stein Rokkan (1967), ‘Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: Introduction’, y: Seymour. M. Lipset & Stein Rokkan (yp.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, (1-64), New York: The Free Press.

Mainwaring, Scott (1999), *Rethinking Party Systems in the Third Wave of Democratization: The Case of Brazil*, Stanford: Stanford University Press.

Mair, Peter (2007) „Left-Right Orientations“ y: Russell Dalton & Hans-Dieter Klingemann, (yp.), *Oxford Handbook of Political Behaviour*, Oxford, Oxford University Press. стр. 205–222.

Mair, Peter (2006), ‘Cleavages’, y: Richard S. Katz & William J. Crotty (yp.), *Handbook of Party Politics*, London, Sage, стр. 371–375.

Meguid, Bonnie (2005) „Competition Between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success“, *American Political Science Review*, 99, стр. 347-359.

Rae, Douglas W. & Michael Taylor (1970), *The Analysis of Political Cleavages*, New Haven: University Press.

Sartori, Giovanni (1984) „Guidelines for Concept Analysis“ y: Giovanni Sartori (yp.), *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*, Beverly Hills: Sage.

Stoll, Heather (2010) „Elite-Level Conflict Salience and Dimensionality in Western Europe: Concepts and Empirical Findings“, *West European Politics*, 33, стр. 445-473.

Stubager, Rune (2003), *Cleavages Reformulated: The Development of a Socio-structurally Anchored Definition*, ECPR Joint Sessions of Workshops.

Tavits, Margit & Natalia Letki (2009) „When Left is Right: Party Ideology and Policy in Post-Communist Europe“, *American Political Science Review*, 103, стр. 555-569.

Van der Eijk, Cees, Mark Franklin, Thomas T. Mackie & Henry Valen (1992) „Cleavages, Conflict Resolution and Democracy“ у: Franklin, Mark N., Thomas T. Mackie & Henry

Valen (ур.), *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*, Cambridge: Cambridge University Press, стр. 406–431.

Wank, David L. (1995) „Bureaucratic Patronage and Private Business: Changing Networks of Power in Urban China“ у: Andrew G. Walder (ур.), *The Waning of the Communist State:*

Economic Origins of Political Change in China and Hungary, Berkeley: University

of California Press, стр. 153-183.

Whitefield, Stephen & Robert Rohrschneider (2009) „Understanding Cleavages in Party Systems: Issue Position and Issue Salience in 13 Post-Communist Democracies“, *Comparative Political Studies*, 42, 280-313.

Zuckerman, Alan (1975) „Political Cleavage: A Conceptual and Theoretical Analysis“, *British Journal of Political Science*, 5, 231–248.

Kevin Deegan Krause

FULL AND PARTIAL CLEAVAGES
IN POST-COMMUNIST
SOCIETIES

Abstract

In this chapter author develop the concept of partial cleavages that are very important for understanding of post-communist societies. Classic cleavage theory of Lipset & Rokkan and Bartolini & Mair are departing points for analysis of conditions under which we can use cleavage paradigm even if cases do not meet strict and specific criteria presented in classic theory. This analysis is base for three-level model - difference-division-cleavage which supposes to resolve terminological confusion within cleavage paradigm. Following this model, author is comparing main lines of cleavages in consolidated and new democracies and shows the difference between cleavage lines in transitional countries that is based on symmetry and closure of sides.

Key words: social cleavages, conflicts, social structure, political parties, political divisions.

* Овај рад је примљен 25 септембра 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 16. децембра 2015. године.

СОЦИЈАЛНИ РАСЦЕПИ И ПОЉЕ ПОЛИТИКЕ – СЛУЧАЈ СРБИЈА

УДК 316.44/.45:316.334.5(497.11)

Оригинални научни рад

Зоран Стојиљковић
Факултет политичких наука

Ђорђе Вуковић
Центар за слободне изборе и демократију

Сажетак:

Већ четврт века дуго трајање транзиције у Србији, њен спирални, на моменте чак инволутивни ток захтева да се анализирају основне, дубинске линије унутрашњих подела и расцепа, али и сет спољних фактора који одређује у знатној мери, како ток и ефекте претходних подела и сукоба, тако и будући развој. При томе централна, регулативна улога сфере политике у транзиционим друштвима просто намеће питање начина трансфера и прераде кључних социјалних подела и разлика у политичке пројекте, спорове и конфликте. За политичко-социолошки приступ кључну дилему и изазов представља одговор на питање у каквој су међусобној вези социјални статус и припадност грађана, сет темељних политичко-културних вредности које деле и њихова политичка и партијска идентификација. Висок степен корелације између ових димензија групних идентитета ишао би у прилог тврдњи да су партије и партијски систем у великој мери институционализовани и стабилизовани. Аутори понуђени хипотетички оквир тестирају на примеру социјалних и политичких (не) прилика у Србији.

Кључне речи: поделе, расцепи, социјална структура, идеологије, политичке фамилије, партијска идентификација

1. Карактер и интензитет везе: социјално тло - политички спектар

Основно методолошко упориште у анализи односа социјалног и политичког поља, утицаја структуре социјалних на политичке односе и поделе, чини хипотетички став да су партијски склопови и расцепи – мера њихове сегментираности и поларизованости, условљени, пре свега дубином и заостреношћу темељних социјалних расцепа (social cleavages).

Поље политике формира се, уз све своје специфичности, на основним линијама социјалних расцепа. Социјални расцепи су не било које, већ само најдубље, структуралне линије социјалних разлика око којих се организују систематске и трајне поделе.

Средишње поље политичко-социолошког приступа анализи партија и партијског система управо и чини природа и карактер везе која се успоставља између социјалног тла и његовог (модификованог) партијско-политичког израза. Висок степен сагласности постоји око полазне оцене о релевантном, али вишеструко посредованом, деловању структуре друштва, пре свега кључних линија социјалних подела и расцепа, на обликовање политичког простора. Сложена (и декомпонована) друштва, по правилу, ће имати и сложену и динамичну партијску сцену. Кључно питање је, међутим, да ли ће свака, па и бројна и релевантна, друштвена група бити у позицији и стању да артикулише и изрази своје интересе и изнађе свог политичког репрезента? Поготово што су и саме бројне линије социјалних подела – класних, слојних, националних, родних или генерацијских, међусобно изукрштане, динамичне и дају врло различите констелације односа. На њих се даље ослањају и различите интересне матрице и вредносни склопови.

Повратно, једном исказани социјални импулси, најчешће недовољно кристализовани, пролазе кроз „политички филтер” и враћају се као политичка понуда у коју су урачунати и уграђени и специфични интереси и мотиви политичких посленика. Не мора притом бити реч само о опортуној, логиком и разлозима политичке утакмице условљеној, рачуници везаној за максимирање гласова и подршке. Политичка конкуренција просто тера партије да перманентно отварају стара и намећу нова питања, проблематизују, па

и потенцирају и стварају, разлике и око питања око којих већина бирачког тела нема дефинисан став или чак нема за њих готово никакав интерес. У том оквиру легитимно је и важно питање у којој мери партије изражавају, а у којој мери реинтерпретирају и чак, креирају, социјалну и политичку агенду и ставове грађана? Ако већ политички и изборни процеси имају своју аутономну логику и закономерност, у коју грађани гласањем тек повремено (посредно) могу да се умешају, шта је са самом политичком и изборном понудом? У којој мери грађани и цивилно-друштвени актери могу бар на њу да утичу?

Одговор није ни лак, ни једноставан а ни једносмеран. Елементе за одговор може понудити анализа односа између социјалне припадности грађана, на једној, партијског опредељења, на другој и њиховог прихватања одређеног сета (политичких) ставова и вредности, на трећој страни. Ако постоји значајна међусобна веза могло би се закључити да, бар посредно, линије социјалних подела условљавају партијско-политичку поделу.

Значајан, чак дискриминаторни утицај партијске припадности и идентификације на усвајање одређених ставова, говори пак о снажном, повратном деловању партија, чак некој врсти створеног партијског самоидентитета. Притом, ова веза, по правилу, није на различитим осама политичких подела истог интензитета, па ни усмерења, производећи последично политичке поделе и комбинације, попут националистичке и грађанске, или либералне и конзервативне левице и деснице (Стојиљковић, 2008 :243-250).

Сложена „лична једначина бирача“ може за ефекат имати да припадници исте социјалне групе различито рангирају свој национални, класни или регионални интерес, различито и гласају. На другој страни, исти политички избор може бити условљен различитим интересима и мотивима – проценом реализовања групног интереса, вредносним афинитетом, позитивном представом и поверењем у странку и њеног лидера или кандидата, утицајем најближег окружења или пак проценом сопствене личне користи. Коначно, значајан број грађана из различитих побуда, од неповерења у политику и политичаре, до равнодушности према њима, припада групи политичких и изборних апстинената.

Корисно методолошко упориште за анализу и разумевање актуелних линија социјалних и политичких подела и конфликта у

Србији могу представљати две полазне хипотезе. Прва, базира на ставу да у основи високо конфликтних друштвених релација леже карактеристике Србије као релативно неразвијеног, нехомогеног друштва без критички освешћених грађана, демократске традиције и културе, са slabим цивилним друштвом и неразвијеним демократским институцијама, истовремено дуго лишеног и јасне међународне подршке подизању демократских капацитета. Друга, полази од претпоставке да у Србији, посебно након 2000-те, доминирају политички расцепи око две групе питања: карактера, обима и брзине и радикалности промена, односно њихових актера и све-дока, као и степена остварења националних интереса.

2. Политички корелати социјалних подела: случај Србија

Једну од кључних полазних претпоставки Цесидовог истраживања из раног пролећа 2014. године чини став да су (1) поверење у политичке и цивилне институције и актере, (2) способност политичког и идеолошког оријентисања и опредељења и (3) цивилни и политички активизам у оснажујућој, директно пропорционалној вези. Она је посебно изражена у својој негативној димензији - ако нема поверења, као ни способности самопозиционирања на цивилном и политичком пољу, по правилу изостаје и ангажман. У том контексту, раст или пад политичке и идеолошке идентификације има за последицу, али је истовремено и израз увећаног или смањеног поверења и активизма. Сама пак идеолошка оријентација грађана, као и партија, склона је симултаним променама, које су у знатној мери условљене измењеним друштвеним и политичким контекстом. Тако је, рецимо, са увођењем вишестраначја почетком деведесетих, због дискредитације и пада комунистичких режима, удео левичарски оријентисаних бирача, који је на почетку био прилично висок, значајно опао у свим посткомунистичким земљама Европе.

Постранзиционе трауме за последицу су имале, међутим, велике осцилације у броју оних бирача који су у стању да своје политичке преференције уопште поставе на скали лево - десно. Поред осталог и зато што су доминарале друге (националне) осе подела које су замагљивале ову доминантно социјалноекономску.

Чини се и да ситуациони фактори имају великог утицаја, јер како другачије објаснити да је проценат кадрих да се сврста са рекордних 86% у новембру 1992. за неколико месеци пао на 48% 1993. године, а следеће и на рекордно ниску вредност - 34%, да би у периоду новембар 2005 - октобар 2006. године са 47% порастао на 70%. Чини се да су од великог утицаја политички и други сукоби који подстичу идеолошко сврставање. Компаративно посматрано, и даље релативно ниска способност сналажења на идеолошком спектру се поклапала са и даље интензивним померањима на високо хаотичној политичкој сцени. Подаци добијени истраживањем из фебруара 2014. показују наоко парадоксално поновни изузетно висок раст удела - чак на две трећине (66,5%), испитаника који нису у стању да се идеолошки позиционирају или о томе немају став. Трећина која се опредељује је готово равномерно распоређена на центар (12%), десницу (11%) и левицу (10%). Чињеница да се број оних који не поседују идеолошки компас са продубљењем кризе значајно увећао, уз паралелни пад поверења и активизма, је свакако забрињавајућа, са становишта стабилизације партијског и политичког система и захтева своје објашњење. Према Бајмеу (Веуме 2002:37), способност бирача да се у политичком простору позиционирају на шеми лево – десно је повезана са партијском идентификацијом, а идеолошке ознаке онда даље олакшавају изборне одлуке бирачима¹.

Наиме, самопозиционирање је најчвршће повезано са партијском идентификацијом грађана, са којом је у значајној корелацији ($r=0,42$), што потврђује Бајмеову тезу о повезаности идеолошког сналажења и партијске идентификације. Испитаници који немају блиску странку у 41% случајева не умеју да се сврстају, док се тај проценат код оних са партијском идентификацијом креће између 13 и 22%. Још израженија је разлика када се у обзир узме изборна оријентација, па апстиненти у половини случајева немају способност идеолошког самопозиционирања, а изборни партиципанти у само 17% случајева деле такву политичку некомпетентност.

Чини се је политичко - идеолошки расцеп слабо укореењен у први, структурални ниво (осим код категорија образовање и материјални статус), док је нормативни елемент присутан, али усло-

1 Бајме такође сматра да подела на лавицу и десницу може бити примарна у конфликтним ситуацијама када нема времена и основа да се граде страначка идентификација (*ибид.*)

вљен и посредован партијским деловањем. Сам организациони елемент је присутан, али у додуше первертираном виду политичке понуде, при чему је интензитет идеолошке поларизације странака на оси левица - десница слаб, осим уочи избора.

Основна идеолошко - политичка димензија расцепа тако показује значајну нестабилност и подложност на краткорочне утицаје и преобликовање, а идеолошке баријере су последњих година рушене једна за другом. Притом, треба посебно имати у виду и чињеницу да један број грађана поседује афективан однос према идеологији, односно, способност да осећа припадност левици, десници или центру, али не и да, из бројних разлога попут идеолошке недоследности или еклектичности политичких актера, препозна партију која покрива део идеолошког простора са којим се идентификује.

Међу „контролним варијаблама“ које могу допринети разумевању онога што нам се дешава у пољу политике, очито да прву групу чини реална структура друштва, односно елементи процене ефеката политичке владавине попут одговора на питања задовољства животом, економским стањем у земљи, финансијским стањем самих испитаника, односно перцепцијом припадања транзиционим добитницима – губитницима. Другу групу варијабли чине ниво прихватања демократије и карактер социјалних и политичких вредности које су доминантне у друштву. Разлоге појави истовремене ниске политичке идентификације, поверења и (аутономног) активизма грађана, поред „вишка историје“ и „успешног“ хода из кризе у кризу, треба тражити у чињеници да у државама попут Србије са неизграђеним цивилним друштвом - „асоцијационом пустаром“ и slabим институцијама, елите делују под мањим ограничењима и лабавијим правилима игре.

„Кривац“ је, даље, и снажно наслеђе политичког персонализма који је врло присутан у Србији, што доказује и рејтинг лидера који премашује страначки у случајевима Милошевића, Коштунице, Тадића и данас Александра Вучића. Бирачи у Србији као да су у перманентној потрази за лидером у кога ће учитати своје поверење и на кога ће пренети одговорност. То истовремено ствара велику изборну волатилност и нестабилност партијског система. Персонализација политике је тако и производ и узрок неинституционализованог партијског система, у којем имамо претежно лидерске странке.

Слаба социјална укорененост странака доводи даље до тога да се бирачи често окрећу ономе ко вештије упакује изборна обећања, са основном формулом „што више то боље“.

Последично, партије не могу да рачунају на стабилну подршку друштвених група, што онда додатно попут зачараног круга успорава програмско и социјално профилисање политичких странака и отежава њихову институционализацију.

Не чуди онда што се, претежан, пре свега мање образован, део популације не сналази на идеолошком спектру, што додатно отежава његову употребу у објашњавању политичког понашања и груписања партија. Логична последица је и површан и некохерентан идентитет политичких странака на партијској сцени Србије. У већој мери то важи за масовне странке попут СНС и ДС, док мање странке попут Двери, радикала, ЛДП или ПУПС могу себи да приуште јаснији идентитет, при чему је ПУПС једини релевантни пример интересно-групне партијске репрезентације. Последица слабог идеолошког профила странака је и чињеница да су често разлике унутар партије једнаке међустраначким разликама.

Најзад, шема левица-центар-десница, која служи претежно разврставању ставова на социоекономском спектру, очито је употребљивија у околностима када не постоје снажне друге линије расцепа које је пресецају попут етничких или религијских сукоба.

Можемо закључити да су заправо сами расцепи, а не партијски систем замрзнути, и да се политички предузетници мењају на половима расцепа. Организацијски израз овог политичког и идеолошког метежа је, примера ради, формирање и „европеизација“ СНС и њен раст изборног утицаја на борби против тајкуна и корумпираних владајућих елита.

У доминантну и кризом растућу идеолошку какофонију тек нешто светла може унети, за оне који је имају, партијска идентификација као кључни фактор одређења ($C = 0,59$). На основу самоидентификације присталица могло би се рећи да је СПС на левици, да су на позицији левог центра и ДС и НДС, односно СДС али и, неочекивано, ЛДП и УРС. На кључној позицији центродеснице је доминантни СНС, десно од центра је ДСС а на (крајњој) десници СРС и Двери. У погледу висине примања уочљива је тенденција да се најбогатији групишу на позицији центродеснице. Образовање испитаника готово да не утиче другачије него тако што високо-

образовани једини чине групу која је надполовично у стању да се политички и идеолошки позиционира.

2.1 Основне линије подела – социјална структура и класни расцети

Већ смо констатовали да један од кључних приступа у објашњењу социјалног и политичког понашања чини социо-структурни приступ. Анализа динамике промена социјалне структуре чини тако базични интерпретативни оквир и основ за компаративну анализу социјално-економских, културно-вредносних и идеолошких подела и сукоба. Методски основ саме анализе социјалне структуре пре свега представља претходно истраживање три комплементарна процеса: самих извора/основа креирања друштвене структуре, односно друштвених односа моћи, механизма њеног репродуковања, као и образаца интерпретације и (идеолошког) оправдавања формираних односа моћи.

При томе кључне канале социјалне диференцијације чине: политика, односно заузимање политичких и јавних функција на које се избор и именовање врше унутар политичких институција - политички капитал; имовина - економски капитал; социјалне мреже – социјални капитал, операционализоване кроз тзв. систем веза и познанстава које се могу покренути приликом задовољавања неког интереса и (не) квалитетно образовање - поседовани образовни и, у ширем смислу, културни капитал. Индикаторе социјално-класне позиције чине дакле разлике у поседовању економског, организационог (социјалног) и политичког и културног капитала. Економски капитал чине власничка права и удели, новчани депозити и власништво над непокретном и покретном имовином. Организациони капитал чине: организациона компетентност, базе података, дозволе, уговори, социјалне везе, конструкције и “шеме”. Културни капитал би представљали образовање, експертско знање, звање, углед, искуство, рецептуре, лиценце, брендови. Политички капитал укључује чланство и функције у цивилнодруштвеним и политичким организацијама, државним институцијама и укупном јавном сектору.

Актуелни кризни контекст: тренд сиромашења, силазне социјалне мобилности и продубљавања социјалних неједнакости

Налази истраживања класно-слојне покретљивости у Србији Лазића и Цвејића из 2012. показују кризом ојачано даље убрзано настављање тенденција отворених процесом транзиције и последичном променом образаца репродуковања моћи. Кључни ефекти овога процеса су:

1. Упадљиво социјално раслојавање у Србији;
2. Затворени канали социјалног успона. Друштвени слојеви се у још већој мери него раније затварају и репродукују унутар себе и
3. Композитни индекс имовине, прихода и потрошње показује да се наниже крећу сви слојеви осим припадника највишег слоја «бизнис-клуба» (1), који се 2012. задржавају на нивоу на коме су били 2003².

Видљив је заправо тренд додатног класног затварања, уз повећану стопу силазне покретљивости изазване економском кризом и негативним растом. Осиромашење се очекивано уочава међу пољопривредницима, радницима без школе, али и предузетницима у малим фирмама. Тренд саморепродукције елите креће се сада у “зачараном кругу” између више класе и стручњака. Ту се, међутим, појављује проблем искључивања из високог образовања слојева с дна друштвене лествице, а истовремено и девалвације квалитета и корумпирања образовања.

Класе се далеко више но раније затварају и репродукују унутар себе: највиши унутар највишег, раднички унутар радничког, средњи унутар средњег. Чини се да су приватизација и пратеће (неолибералне) реформе само довршиле оно што су претходно ратови, блокаде и криза већ фактички учинили - трансформацију из

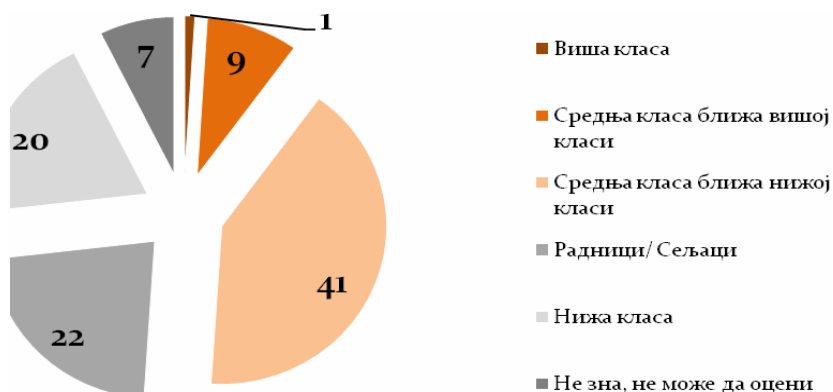
2 Лазић и Цвејић (2012) су идентификовали седам друштвених слојева у Србији. На врху хијерархије су (1) крупни и средњи предузетници, виши и средњи директори, политичари, (2) иза њих су мали и микро предузетници, нижи директори, крупни пољопривредници, а њима следе (3) стручњаци, припадници слободних професија и нижи руководиоци са универзитетским образовањем. Следи слој који чине службеници, техничари, samozапослени, (4), затим КВ и ВКВ радници (5), па неквалификовани радници (6) и пољопривредници (7). Шему аутори групишу у 3 основне класе: вишу (припадници «бизнис клуба»), средњу (мали привредници и стручњаци) и нижу (службеници, техничари, раднички слојеви и ситни пољопривредници). Пензионерима и незапосленима приписан је последњи класни положај пре уласка у пензионерски статус или у стање незапослености. Да није тако, слика промена друштвене структуре у Србији би изгледала још драматичније јер би многи од њих припадали под-класи (*under-class*).

периферног социјализма у периферни - политички помогнут, монополама брањен партијски или “ортачки” капитализам.

Класна самоидентификација

Не мање значајно је је и како се сами грађани и грађанке Србије класно идентификују. Како они виде своју класну позицију рељефно илуструје Цесидово истраживање из фебруара 2014. године.

Графикон 1- У коју од следећих друштвених класа би сте сврстали себе и своју породицу?

Класна самоидентификација у тренутном српском економском окружењу је довела до тога да је сваки пети испитаник себе и своју фамилију сврстао у нижу класу. Наспрам њих, свако једанаесто домаћинство спада у средњу класу ближу вишој, док број оних који себе сматрају вишом класом остаје на већ поменутих 1%. Дакле десетина сматра да је на врху социјалне пирамиде, односно довољно близу ње. На другој страни, црно хуморно звучи да они који су у стању тек да купе храну, обућу и одећу и ништа више од тога, а којих је највише - две петине у овој земљи, себе и своје породице су сврстали у средњу класу која је ближа нижој и тиме редефинисали појам средње класе у новом српском друштву.

Вертикални лифт друштвене покретљивости је, фигуративно речено, заочен на горњим спратовима, док на доле има тенденцију слободног пада. Они који су ишли пожарним степеницама

криминала и корупције успевали су да стигну на монополизовани врх. Други део приватних власника који нису имали овакве могућности или склоности, имају супротне интересе за стабилним политичким и економским системом, правном заштитом приватног власништва и конкуренције, ограничењем мешања државе.

Чини се да и поред слабе организационе основе, социоекономски расцеп полако добија своје корене. Споро и хаотично, али у Србији се ипак формирају нови класни односи и нови образци класне репродукције - начин регрутовања, групни интереси и колективна акција, као и механизми покретљивости. У основи, политичка моћ и производња капитала заснована на приватном власништву појављују се као главна детерминанта формирања друштвене структуре. При томе, пољопривредници и НКВрадници су сада оштрије одвојени од виших слојева, а то важи и за највећи део КВ радника, тако да долази до све веће дистанце између слојева, и теже покретљивости оних мануелних.

На другој страни, средњи слојеви су, истина само до кризе 2008. године, осетили раст дохотка, после општег осиромашења 90-их. Средња класа је предводила протесте против режима и заједно са радницима створила критичну масу потребну за обарање режима, док се један њен део одлучио за одлазак у иностранство. У оквиру средње класе формира се и слој ситних предузетника, а мења се и положај стручњака чији положај постаје флексибилан и погодан за напредовање у политичку и економску елиту. Захваљујући томе стручњаци ће постати добитници у процесима трансформације за разлику од неких других делова средње класе и радника који су осетили пораст материјалне неједнакости.

Наоко парадоксално, деценијско масовно осиромашивање је истовремено значило да су „грађани све више једнаки у осиромаштву“. То не значи, међутим, да је дошло до укидања разлика између слојева друштва, нити „нестајања средње класе“.

Са продужетком кризе, посебно након 2012. године, међутим, поново долази до процеса пауперизације.

2.2. Социјални корелати политичких подела и идентитета

Политичке вредности и партијска припадност

Настојећи да прецизније одреди структуру и садржаје идеологије Липсет (Липсет 1969) је дефинисао дводимензионалну структуру политичких вредности на темељу разликовања економских вредности (које се односе на дистрибуцију богатства и прихода у друштву) и културалних вредности (односе се на индивидуалне слободе и социјални поредак).

Културалне и економске вредности се могу наћи у различитим рекомбинацијама што дакако поље политике и политичких идеологија чини сложеним и аутономним.

Бројни аутори истичу како се у емпиријским истраживањима најчешће поистовећују вредности традиционалног морала (конзервативно гледиште на односе између полова, сексуалност, живот и смрт) са ауторитарним тенденцијама (које имплицирају аверзију према културалној различитости и ригидну концепцију социјалног поретка). Сматра се на темељу тих налаза да су и морални традиционализам и ауторитарност повезани, пре свега са десницом у политичком спектру, што наравно не значи и да није могућ, па ни редак спој традиционалног ауторитаризма са (левицарским) егалитаризмом у расподели добара.

Примера ради, изразито сложена политичко-културну мапу Србије показује Цесидово истраживање из фебруара 2010. године. Први корак у анализи представљала је анализа прихваћености 6 вредности из сва 3 кључна социјална расцепа: односа према националним мањинама и децентрализацији (историјско - етнички расцеп), однос према традиционализму, сексуалним мањинама и чланству у ЕУ (политичко-културни расцеп), као и став према тржишној привреди (функционални, интересно-класни расцеп).

Следећи, други корак представљало је смештање датих одговора у 5 кластера (вредносних структура) на основу којих би се грађани Србије могли поделити на модернисте (19%), конзервативце који се модернизују - «модерне» конзервативце (19%) који су ослонац, променама и реформама, аутократе (21%) и националисте (15%) који им се објективно супротстављају и неодлучне (26%).

Најзад, у трећем кораку анализе 4 вредносна профила (кластера) су поређена са партијском идентификацијом испитаника³.

Према добијеним налазима, просечни грађанин Србије је национално толерантни (71%) традиционалиста (64%), који је пре за децентрализацију (39% : 27%) и ЕУ (39% : 25%) него против њих, при чему још има озбиљне дилеме око прихватања тржишне привреде (31% за и 21% против уз готово половину уздржаних) и хомофобичан је (49% уз петину толерантних и трећину неодлучних).

Још индикативнији су налази о мери прихватања конкурирајућих политичких идеологија – социјалдемократске, демохришћанске, конзервативне, либералне, као и национализма и комунизма. Унутар приближне половине грађана која је доспела до каквог – таквог концептуалног разумевања политике, убедљиво највише њих – две петине преферира социјалдемократију⁴.

У покушају тумачења овог налаза чини се инспиративном и тачном теза да се питање легитимитета демократских институција у посткомунистичким, транзицијским земљама може сузити на концепт социјалне правде и различите перцепције грађана ових земаља о социјалној правди и њеним политичко – идеолошким презентерима, при чему социјалдемократски концепт има у Србији препознатљивост и предност. Четири године касније на изборима 2014. године промене вредносних профила су биле много мање од промена изборног политичког дреса, али су у комбинацији са демографским карактеристикама дале веома индикативне налазе о социјалним и културолошким профилима партијских присталица.

3 ДС се темељи на подршци грађана модерниста и модерних конзервативаца - они чине четири петине изборног резервоара ове странке. Подршка ЛДП долази доминантно из редова модерниста, а СПС из редова аутократа. Присталице СРС долазе готово искључиво из редова националиста и аутократа. Присталице СНС и ДСС су у пуној мери расположене, при чему су ипак аутократе и националисти бројнији од модерниста и модерних конзервативаца (Цесид, фебруар 2010: 17-18).

4 Иначе, највиши удео социјалдемократа у укупном броју присталица има ДС – 32%, а за њима следе, помало неочекивано, ДСС и Г17 плус са по 29%. Друга, „резервна“ идеологија присталица ДС и Г17 плус је либерализам (10-14%), а симпатизера ДСС демохришћанство (12%). Присталице СПС су готово потпуно подељене између прихватања комунизма и социјалдемократије, уз нешто ипак већи удео неокомуниста (27%:24%). Унутар тек половине радикалск гласача који могу да формулишу став изједначен је удео (по 15%) присталица социјалдемократије и националиста. Једино у случају присталица ЛДП социјалдемократија је другорангирана идеологија јер либерализам је два пута више прихваћен (47%:23%) (Цесид, децембар 2006).

Табела 1 – Демографске особине страначких присталица

	СНС	ДС	СПС	ДСС	НДС	ЛДП	СРС	Двери	просек
Женско	45%	80%	59%	11%	44%	41%	33%	46%	51%
Мушко	55%	20%	41%	89%	56%	59%	67%	54%	49%
18-29 год.	13%	13%	12%		7%	22%		46%	16%
30-39 год.	18%	20%	17%	20%	27%	17%	8%	31%	19%
40-49 год.	12%	27%	12%	30%	13%	6%	15%		15%
50-59 год.	25%	13%	24%	25%	20%	39%	31%	8%	22%
60 год. и више	32%	27%	34%	25%	33%	17%	46%	15%	29%
Без основне школе	6%		7%						4%
Основна школа	17%	7%	29%	21%	13%	22%	17%		15%
Радничке школе	24%	7%	12%	21%	25%	17%	17%	15%	23%
Средња школа	40%	47%	26%	21%	44%	28%	33%	31%	38%
виша школа/факултет	13%	40%	26%	37%	19%	33%	33%	54%	20%
до 10000	48%	14%	47%	35%	33%	40%	33%	50%	46%
10000-20000	25%	43%	37%	24%	25%	60%	50%	38%	34%
20000-30000	18%	14%	17%	35%	33%		17%	13%	13%
преко 30000	9%	29%		6%	8%				7%
Неутрални конформисти	34%	13%	21%	41%	29%	33%	17%	23%	27%
Неутрални традиционалисти	19%	20%	18%	24%	29%	11%		23%	20%
Нетолерантни традиционалисти	21%	13%	32%	35%	14%	6%	67%	46%	20%
Конформистични нерегионалисти	19%	20%	18%						12%
Толерантни модернисти	7%	33%	11%		29%	50%	16%	8%	22%

Доводећи у корелациону везу изборну страначку идентификацију са социо - демографским обележјима и вредносним профилима Вуковић прво анализира присталице три странке противнице ЕУ интеграција који се концентришу унутар кластера „нетолерантни традиционалисти. Унутар овог вредносног блока се врши додатна подела према демографским критеријумима страначких присталица. Све три опције имају у својој структури већи број мушкараца, али је ова корелација доведена до максимума код ДСС где је мушкараца 89% од укупног броја присталица. На другој

страни, за разлику од радикала, у структури ДСС и ДВЕРИ имамо изнад просечно образовану популацију, а код ДВЕРИ то иде и до 54% високообразованих од укупног броја присталица. Оно што доминантно дели ову скупину јесте припадност старосним скупинама. Тако су присталице ДВЕРИ доминантно смештене у најмлађе групе испитаника (18 до 39 година), присталице ДСС у категорију средњих генерација (од 40 до 59 година), док је СРС своје утемељење нашао код најстаријих суграђана, код оних преко 60 година старости.

Присталице ЛДП И ДС су доминантно обојени особинама кластера „толерантни модернисти“. У демографским показатељима уочљиво је да су присталице ове две странке изнад просека образовани, при чему изнад просека ЛДП чине млађе и особе средње старосне доби (од 18 до 29 год и од 50 до 59 год.), док ДС особе средњих година (од 40 до 49 год). Кључна разлика која постоји стоји у родној структури. Код ЛДП нешто је више мушкараца него жена, док је код ДС предоминантно учешће жена са чак 80% од укупног броја испитаника.

Када је у питању СПС, структура страначких присталица има два диференцирајућа обележја. Једно је демографско карактера и тиче се чињенице да им изнад просека поверење поклањају они испитаници који од образовања имају основну школу или чак ни њу нису завршили. Иако немају доминантно вредносно обележје као неке друге странке, изнад просека имају оних бирача које дефинишемо као Нетолерантни традиционалисти. Дакле, док (нетолерантни) традиционализам у комбинацији са високим образовањем води ка ДСС и Дверима он, комбинован са ниским образовањем најчешће завршава у подршци коалицији око СПС.

Када је у питању СНС тешко да се може направити профил странке која освоји половину бирачког тела на изборима. Међутим, неке се посебности или разлике ипак могу констатовати. У структури присталица има нешто мањи број високообразованих од просека и то је једина демографска карактеристика по којој се битније разликују. Са друге стране, у вредносном смислу не постоји доминантно вредносно опредељење. Постоји једино битно одсуство из кластера оних које према вредностима које заузимају зовемо Толерантни модернисти, а са друге стране је индикативно значајније присуство у два кластера где претеже конформизам. (Вуковић 2014: 104-107).

Разумевање и прихватање демократије

Када је о базичним демократским вредностима реч, судећи по налазима бројних истраживања, могло би се закључити да, иако су присталице повратка на старо и рестаурације отворено недемократског поретка данас у Србији ретке и усамљене, демократија још увек није постала “једина игра у граду”.

Наиме, реинтерпретацијом налаза претходних истраживања могла би се формулисати три полазна става:

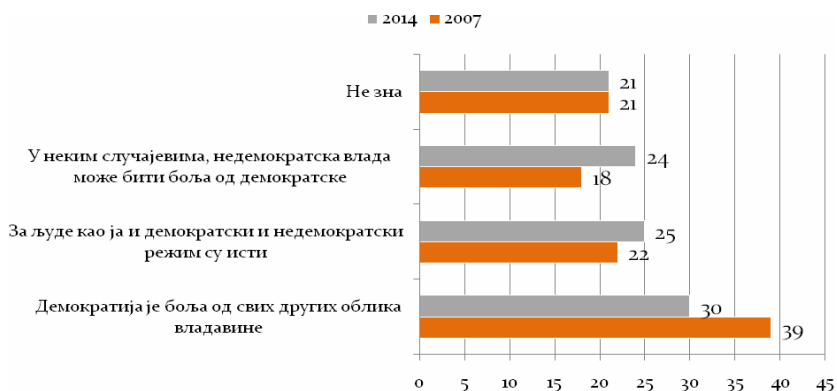
(1) Веома је раширено незадовољство функционисањем крхких институција и актера вишепартијске компетитивне демократије, као и њеним оствареним развојним учинцима. Они су, партије, пре свега, лишени истовремено значајније мере поверења и кредибилитета.

(2) Веома је раширен, потенцијално опасан и разоран став да је у “неким ситуацијама недемократска влада боља (ефикаснија, успешнија) од демократске”. Истовремено, демократија је кључна вредност и високо рангирани циљ само ако је праћена економским развојем и излажењем већине становништва из зоне сиромаштва и незапослености.

(3) Додатни проблем представља доминантно уверење да ми и нисмо друштво и људи “зрели за пуну демократију”. Последично, ради се о друштву неотпорном на њено ауторитарно искривљавање, популистичку демагогију и “просвећени апсолутизам” или заговарање владавине чврстом руком брижног домаћина (оца), односно “меки патернализам”.

Наслов дела извештаја истраживања које смо у Цесиду спровели 2007. године, а тицао се односа према демократији био је „Демократија (још) не станује овде“. Налази су тада указивали да је демократија владавина која још увек нема већину. Тако је наспрам 39% оних који су били става да демократија нема алтернативу било збирно исто толико - 40% (22% испитаника је тврдило да је за њих исто и демократија и недемократија и 18% да понекад недемократија може бити боља од демократије) оних који нису демократију доживљавали као искључиви, пожељни концепт. Тада је општа оцена говорила да добијени налази потврђују помало ироничну оцену да демократија још не станује на трајној адреси у Србији.

Графикон 2 – Вредносне промене у односу према демократији

Ако бисмо данас хтели да будемо једнако иронични, наслов би требао да има и додаток - „демократија (још) не станује овде на сталној адреси, а неће ни скоро, уколико се у међувремену не одсели“. Процент оних који имају поверење у демократију у међувремену је даље пао са 39% на мање од трећине (30%), док су са друге стране опозити овом ставу порасли.

Налази из 2007. су указивали да је средња школа вододелница њеног (не)прихватања, односно да су демократски сентименти и пракса надпросечно укоревени међу високо образованим и младима. Уколико то упоредимо са садашњим налазима, можемо рећи да је приметна узнемирујућа промена која указује да су у најмлађој скупу (18 до 29 година) и у старијим старосним групама (преко 50 година) приметни трендови даљег опадања поверења у демократију.

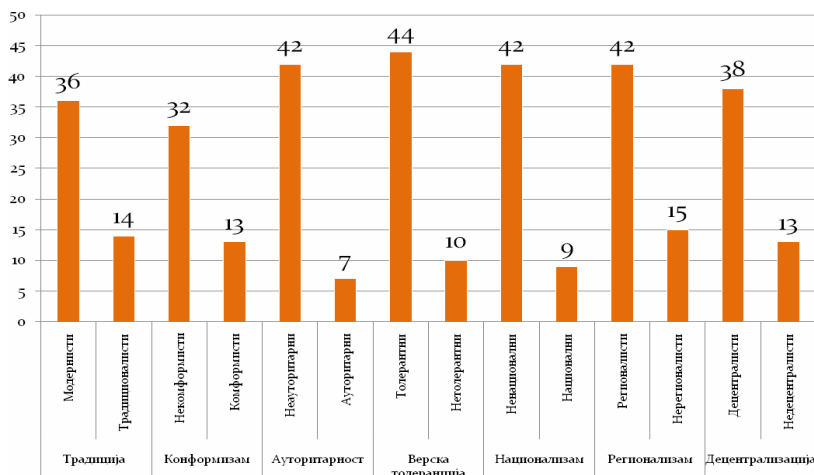
У међувремену је код присталица СНС и СПС дошло до повећања поверења у демократију као поредак, при чему је оно још увек нешто испод просека. Сасвим супротно, код (смањеног броја) присталица ДС и НДС дошло је до повећања удела оних испитаника који имају став да је за њих исто и недемократско и демократско окружење.

Кључна је ипак промена код испитаника који не желе да се политички идентификују. Њих доминантно боји повећан негативан став о демократији, јер је дупло мање оних који имају од оних који немају поверења у овај тип уређења. Анализирајући феномен даљег пада веровања у демократију Вуковић (Вуковић, Сто-

јиљковић & Чоловић 2014) констатује да грађани нису променили битније своје ставове према појединим механизмима демократије, али се чини да им је неуспешно искуство транзиције донекле променило сам став о демократији. Наиме, последњих седам година је обележено стагнацијом и пропадањем економије, док је неуређен државни систем почео да открива своје право лице. Стога треба имати у виду да своје ставове о неком поретку грађани не доносе на основу апстрактних појмова, него на основу искуства које са тим процесом имају у пракси.

Посебно важан је налаз да постоји висока корелација између прихватања одређених политичких вредности и односа према демократији.

Графикон 3 – вредносне основе односа према демократији

У овом истраживању користили смо седам различитих вредносних матрица, које су се тичале односа према традицији, конформизму, ауторитарности, верској толеранцији, национализму, регионализму и децентрализацији. У највећем разликању са продемократским ставом је поседовање ауторитарне матрице. Испитаници које сходно њиховим изјавама дефинишемо као ауторитарне шест пута су мање склони демократији као владавинском концепту у односу на оне које смо ставовски дефинисали као неауторитарне.

Грађани које дефинишемо као националисте имају четири и по пута мању склоност ка демократији као поретку у односу

на оне које дефинишемо као ненационалне. Скоро идентичан однос добијамо и када је у питању верска толеранција - у категорији оних који су верски толерантни имамо 44% оних који цене демократију, док је код верски нетолерантних свега 10% испитаника са таквим ставом. Традиционалисти су скоро три пута мање склони демократији у односу на оне испитанике које дефинишемо као модернисте.

Слични дистрибуцију одговора добијамо када разматрамо конформизам, став према децентрализацији и став према регионализацији. Тако је конформистички став такође скоро три пута мање склон демократији од неконформистичког, док је негативан став према децентрализацији такође троструко мање заступљен у категорији поборника демократије од оних који имају позитиван став према децентрализацији. Код регионализма имамо истоветну сразмеру, са тим да је већи проценат и поборника и противника демократије, сада је тај однос 42% према 15% (Вуковић, Стојиљковић, Чоловић, 2014).

Претходно питање: разумевање економских функција државе

Када су у питању релативно широко прихваћени економски, односно социјални интереси, невоља је у томе што већина грађана нема довољно знања и информација како о темељним политичким идеологијама и разликама међу њима, тако ни о самом функционисању економије.

Примера ради Цесидовом истраживању из 2014. године трећина (30%) испитаника није у стању да одговори на питање да ли је бољи плански или тржишни систем, а највећи број је оних (35,2%) који држе да за њих није ни важно у каквом систему живе, што је укупно чак 65,2% испитаних. Притом, нешто више грађанки и грађана се изјаснило за плански (18,2%) него тржишни систем (16,7%), што је свакако отежавајуће за процес економске транзиције у Србији. Примера ради, када је о утицају различите партијске идентификације реч ($C=0,34$) међу симпатизерима СНС - странке која се најгласније залагала за реформе, тржишна привреда заправо има дупло мању подршку од планске (11,8 према 22,7%) уз наравно највећи број оних којима је свеједно.

У коалицији око СПС подршка тржишној економији је равна нули, док планску подржава незанемарљивих 29%. Ништа посебно повољније економске слободе се не котирају чак ни међу

присталицама УРС и ЛДП где планска привреда има већу подршку, додуше у овој другој странци једва нешто већу од тржишног система. Једино у ДС и НДС, (каснијим преименованом у СДС), присталице се већински опредељују за тржишну привреду. Помало цинично звучи да јасну протржишну оријентацију имају присталице странака које се опредељују као социјалдемократске.

Графикон 4 – тржишна или планска економија?

На конкретним питањима, прихватање тржишне опције варира, зависно од негативне или позитивне формулације питања, између 18% и 28%. Примера ради, тврдњу да је слободно тржиште само мит и да држава треба да регулише привреду одбацује мање од петине анкетираних, уз трећину који је прихватају и највише - готово половину неодлучних.

Тржиште и запошљавање

Интересантно је и да испитаници не виде као супротстављене ставове тврдњу да запошљавање треба препустити тржишту на коме владају закони понуде и тражње, на једној и става да држава треба да брине за отварање радних места и помоћ незапосленима, на другој страни. Држава, по анкетиранима, треба да ствара оквир и претпоставке за запошљавање и брине око незапослених, али не треба да и даље она, у логици политичког запошљавања, буде и највећи послодавац. Притом државну интервенцију доследно одбија четвртина либерала, за њу је увек трећина етатиста, док

су остали неопредељени или су на „мекој“, социјаллибералној или социјалдемократској позицији.

Уз сва поједностављивања могло би се, на основу одговора на питања везана за пожељан обим економских и социјалних функција државе, закључити да удео тржишних либерала варира негде око петине испитаника. Толико је оних којима је најбоља тржишна економија (17%), који се у потпуности слажу са тврдњом да само најсиромашнији треба да добију помоћ (20%), да држава не сме да се даље задужује да би свима помогла (29%), да запошљавање треба препустити тржишту и закону понуде и потражње (16%), односно да држава не сме да се стара око отварања радних места и помоћи незапосленима (19%).

На другој страни приближно исти - петина, удео је и (нео) комунистичких једначара и етатиста који су за планску економију (18%), безрезервно за помоћ свима, даље задуживање, одлучно против закона понуде и тражње (17%) и за државно планирање а против мита о слободном тржишту (21%).

Удео оних који не знају или не могу да дефинишу свој став креће се око трећине, односно зависно од питања од нешто мање од петине до чак половине анкетираних.

Најзад, тек релативну већину чини трећина грађанки и грађана који заузимају умерену социјалдемократску, или још пре социјал-либералну позицију. (Стојиљковић, Вуковић & Чоловић 2014: 36)

2.3. Социјална (не)укорењеност политичких актера

Резултати овог, као и бројних других истраживања код нас потврђују тезу о још увек доминантно слабој раширености, привремености и „артифицијелности“ поделе левица-десница у Србији. На другој страни, кључну улогу у разврставању партија, па и бирачког тела, имају поделе на основу историјско-етничких и културно-вредносних расцепа. На основу њих партије се могу разврстати на национално-конзервативну и грађанско-модернистичку групацију. Корелација између оса национално-грађанско (историјско-етнички) и традиционализам-модернизам (културно-вредносни расцеп) је наине изразито висока ($C=0,7$), при чему се национално преклапа са традиционалним а грађанско са модерним, тако

да се, уз извесно упрошћавање, може говорити о јединственој оси: традиционални (конзервативни) национализам – грађански модернизам (Славујевић, Комшић & Пантић 2003:176).

Анализирајући природу везе између линија социјалних расцепа и партијске идентификације, можемо закључити да је ипак и идеолошка линија расцепа левица-десница у корелацији, истина слабијег интензитета, са социјалним одредницама. Привидно неочекивано, на „левици“ се, међутим, надпросечно концентришу бирачи про-националне и традиционалне оријентације - „традиционални социјал-националисти“, који долазе из нижих друштвених слојева и старијег дела становништва, док су на центру и десници, (центро-десници), млађи бирачи грађанске и модернистичке оријентације.

Примера ради, у истраживању Цецида из априла 2005. „левичарски настројени“ су надполовично припадници ниже класе (58%), просечно – „осредње“, припадници средње класе, (42%) а далеко испод просека левичара има унутар припадника вишег друштвеног слоја (13%).

Истовремено, низак друштвени положај (и старост), односно припадање групама пољопривредника, НК радника, домаћица, људи без образовања су социјални корелат одржања доминантног конзервативизма. Подела у бирачком телу Србије на левицу, центар и десницу показује, као и у другим земљама закаснеле, деформисане, претходно „блокиране“ транзиције (Лазичић & Цвејић 2004) потпуну инверзију, у односу на уобичајене вредносне оријентације које се везују уз ову (западноевропску) идеолошку поделу (Славујевић, Комшић & Пантић 2003: 176).

Уз сва поједностављивања могло би се закључити да се присталице странака тада бившег режима регрутују – на бази доминантно раширених вредности традиционализма, национализма и етатизма, претежно из нижих друштвених слојева, а да се странке демократског блока ослањају на припаднике средњих слојева. Вододелницу између ова два блока чини квалификовано радништво, које је расположено између њих и од чијег опредељења на једну или другу страну, у великој мери, зависи њихов будући однос снага (ЦЕСИД, лето 2005)

Након 2008. године и избијања кризе која оштро погађа и Србију, чини се да и даље слаби функционална подела слабљењем,

због тренда сиромашења, њеног (нео) либералног, али и владајућег – официјелно „социјално одговорног“ политичког пола.

Када је о социјалном профилу и социјалној укоренености појединих партија реч, иако емпиријски налази о социо-демографским обележјима присталица релевантних политичких странака у Србији од 1990. године потврђују присутност недовољне интересне профилизације странака, поједине странке на српској политичкој сцени покушавају да профилишу своје своје интересне идентитете и тиме се утемеље у одређене социјалне групе.

На другој страни, процеси – као што су међупартијски трансфери присталица, нагло омасовљавање или смањивање подршке неким политичким опцијама, као и расколи у појединим партијама, резултирају „лутањима“ политичких странака за својим идентитетом на политичкој арени Србије. Тако, неке од њих које су на почетку плуралистичког периода успеле да се профилишу и укорене у одређене социјалне групе, временом су услед тих процеса губиле своје идентитете. Свакако је карактеристика свих партија у Србији и то да немају наглашен социјални профил, посебно маинстреам странке које су захваћене процесом омасовљавања.

Ипак, бар за „мале“ странке, као и странке националних мањина, може се рећи да имају наглашенији социјални профил. Из различитих истраживања јавног мњења може се извући општи закључак да грађани који себе сматрају транзиционим губитницима и припадају нижим социјалним слојевима у већој мери поверење дају странкама бившег, односно након промена 2012-2014. године поново актуелног режима.

Иако су последњих година приметне одређене промене социјалних профила и чини се да је превазиђена уобичајена подела да становници градова у образованији грађани гласају за ДС и друге странке демократске опције, а да за социјалисте и радикале, односно напредњаке гласају становници сеоских средина, необразовани и старији, може се закључити да постоји веза између странака старо-новог режима и бирача који припадају нижим друштвеним слојевима. Са друге стране, демократски блок се надпросечно ослања на припаднике средњих слојева (Стојиљковић 2014: 475).

3. Да ли су и у каквој су то вези класе и политика?

Налази наших истраживања потврђују опште место у политсоциолошким истраживањима у последњих готово пола века о слабој и тек посредној вези између групне (класне) припадности и политичког опредељења. Ова хипотеза је потврђена и у бројним емпиријским истраживањима, укључив и она компаративна⁵.

Право питање је заправо шта су дубљи разлози и ситуационе околности којима се да објаснити сложеност ове релације. Без претензије на целовитије и потпуне одговоре поставићу тек шест полазних претпоставки од којих су прве три “класичне” а наредне три представљају “иновације” за коју је заслужан процес (неолибералне) глобализације.

1. Сложени међуоднос. На првом месту ради се о сложеној, повратној вези, односно циркуларној узрочности у којој је политика условљена класном структуром, али је својим активностима, попут национализације или приватизације, може повратно мењати. Но, још важније, класе су у диференцираним и сложеним радним и друштвеним процесима сложени и тек потенцијално политички организовани и делатни колективитет. Хоут, Брук и Манза ову релацију дефинишу као истраживачко питање: „Зашто су класе толико комплексне и зашто су толико зависне од политике, уместо да буду њена детерминанта?” (Hout, Brooks & Manza 1993:271 према Спасојевић, 2014). Ова, као и наредне дилеме око дисбаланса интереса, перцепција и “објективне” класне позиције, резултат су пре свега четири кључне редукције и површног читања марксистичке класне анализе. Прво,

5 Примера ради, Еванс уочава пет типова најчешћих објашњена промена у друштвеној структури и њихових политичких последица (Evans 1999:6-7): (1) друштвене класе изгубиле су на значају као детерминанте животних шанси, а последично и као извор различитих политичких интереса; радничка класа се «побуржоазила», а бели оковратници су се «пролетеријализовали»; дошло је до пораста друштвене мобилности; (2) настајање нових «пост-индустријских» расцепа који замењују класно засноване поделе; нови облици друштвене диференцијације: род, раса, етницитет, итд.; (3) због повећања општег нивоа образовања расте могућност гласача да се самостално оријентишу на супрот дотадашњем гласању на основу колективних идентитета; (4) вредносна питања постају политички важнија, омогућавају укрштање линија подела и умањују значај традиционалних подела на левицу и десницу кроз стварање нове/старе левице и деснице и (5) како се број мануелних радника у бирачком телу смањује, партије левице морају да се окрећу ка растућој средњој класи. Последица тога је умањење класног карактера програма ових партија.

заборавља се често да је класа релацијски, а не тек емпиријски концепт. Класе се формирају искључиво у односу једне према другој; оне не постоје као емпиријски актери пре него што су доведене у односе који су антагонистични односи борбе који обележавају читав сет пракси које производе и репродукују односе (над)моћи међу тим класама. Друго, класни положај - “класа по себи” не мора имати ништа заједничко са “субјективном” позицијом својих чланова - “класи за себе”. Пуланцас прави корисну дистинкцију између “класне одређености” и “класне позиције”. Првом се реферира на објективни положај класе унутар производних односа, док се друга тиче оријентације класе, или фракција, или чланова класе, унутар класне борбе. Припадник поједине класе може заузети класну позицију супротну сопственим класним интересима но његова класна одређеност неће се због тога променити (Poulanzas, 1980).

Треће, на нивоу анализе конкретних друштава ствари никада нису биле толико једноставне. Сејмур тако тврди да где год је капитализам пустио корење увијек је било остатака преткапиталистичких класа - сељака или племства, као и декласираних фрагментата различитих класа које је још Маркс назвао лумпенпролетаријатом. Још је важније напоменути да је било и различитих слојева “међукласа” који су заузимали “средњу” позицију у односу на ове “темељне” класе. У раним фазама развоја капитализма те су позиције већином заузимали професионалци, трговци и мали подузетници, стара “ситна буржоазија”. Данас фаланги нижих и средњих менаџера, ИТ стручњака, особља људских ресурса додељена је одређена количина друштвене моћи коју су јој делегирани власници капитала, наградивши је најчешће малим уделом профита у облику виших плата и деоничких опција” (Seymour 2014:8).

И ова слика је још увек сувише поједностављена. Даље, унутар сваке класе постоји неколико даљњих диференцијација, по фракцијским линијама (поделе рецимо између финансијског и индустријског капитала), као и секторским, националним, расним, родним, религијским и другим линијама унутаркласних подела. На крају, може се закључити да класно јединство није нешто што се може само тако претпоставити; оно се мора изградити, предметом је константних преговора и генерално говорећи, ствара се управо у пољу политике.

2. Недостатно интересно (само)организовање. Простор политике има значајну аутономију, а политички актери неретко су склони да логици свог организацијског интереса подреде шире

програмске и социјалне интересе. Притом, партије су често, посебно у транзиторним друштвима, без линка са облицима медијарног групног (само)организовања попут синдиката или асоцијација послодаваца. Аг зато очекује да странке прошире поље политике изван парламента и заснују трајније односе се интересним групама. „Интересне групе, или политички мезосистем је одувек био најслабија тачка централно-европских партијских система, јер су оне недостајућа карика функционалне демократије која треба да обезбеди лобирање артикулисаних интереса“ (Agh 1993:231).

3. (Дис)баланс перципираног положаја и политичке оријентације. На другој страни, примера ради, аналитички оквир расцепа добитници - губитници транзиције омогућује коришћење, поред објективних, и субјективних критеријума попут самоодређења и перцепције. Тако ће они који очекују да постану „добитници“ у тржишном систему вероватно подржавати либертаријанску/ протржишну политику и странке, док ће могући „губитници“ тежити да се заштите од приватизације и од тржишне принуде и опирати за политичке механизме алокације, што значи да је овај расцеп бар индиректно повезан са интересима, ставовима и вредносним оријентацијама.

4. Стапање мозаичних идентитета. Кључни разлог претежне ниске корелације класног и политичког чини се да су данас у великој мери плурализовани социјални идентитети и резултирајућа све већа међузависност и утицај који се јавља међу различитим линијама социјалних и политичких расцепа. Генерално, утисак је да се може говорити о једном великом расцепу који обухвата пре свега све снажније расцепе идентитета који у великој мери долазе из спољно-политичких и глобализационих тема и њихов линк са економским темама и критеријумима опредељења везаних за степен и смер изложености беспоштедној тржишној утакмици.

5. Прегруписавање на глобализацијској арени и нови расцепи. У том контексту, бар у последње три деценије, долази повратно и до политичке артикулације „нових расцепа“ и даље фрагментације и поларизације политичке сцене. Примера ради, данас доминантну тему кризе, рецесије, миграција и сукоба актери са „нове деснице“, попут Националног фронта Марин Ле Пен, успевају да преокрену у правцу „шовинизма благостања“, односно крену у смеру културно-вредносних, најчешће националних и “цивилизацијских” подела између домицилног становништва и имиграната. На другој страни, у покретима попут Индигнадоса ко-

ји сматрају да је потребна коренита реформа њима се придружују и левичарске политичке групације.

6. Повратак економије и класних политика. На другој страни, економска криза враћа поново економију на врх политичке агенде, али и додатно радикализује начин политичког такмичења. У неким друштвима ова радикализација подразумева реидеологизацију политичке понуде и повратак на старе дебате о тржишту и пожељној регулацији, тако драге “смореној” социјалдемократији. Због свега овога критичко разматрање и анализа динамике друштвених, посебно класно-слојних промена у оперативно одређеној, конкретној временско-просторној матрици друштава попут српског постаје још ургентнија.

Литература

Agh, Attila (1994) “The Hungarian Party System and Party Theory in the Transition of Central Europe” у: *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 6, No. 2, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE publications .

Веуме, Клаус (2002) *Transformacija političkih stranaka*, Факултет политичких зnanosti, Загреб

Bornschiefer, Simon (2010) *Cleavage politics and the populist right*, Philadelphia: Temple university press.

Evans, Geoffrey (1999) *The end of class politics? : Class voting in comparative context*, Oxford: Oxford University Press.

Лазих, Младен & Цвејић, Слободан (2004) „Промене друштвене структуре у Србији. Случај блокиране пост-социјалистичке трансформације“ у: *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група*, Београд: ИСИ, Филозофски факултет.

Младен Лазих и Слободан Цвејић (2012), „Нови трендови у класно-слојној покретљивости у Србији 2012“, ИСИ, Филозофски факултет, Београд (резултати истраживања).

Липсет, Сејмор Мартин (1969), *Политички човек*, Београд: Рад.

Poulanzas, Nicos (1980), *Politička vlast i društvene klase*, Beograd: Komunist.

Славујевих Зоран, Комшић Јован & Пантић, Драгомир (2003), *Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегруписавања у Србији*, Београд: ФЕС-ИДН.

Вуковић, Ђорђе (2014) „Профили страначких присталица у Србији“, у : *Око избора 19*, Београд: ЦеСИД.

Вуковић Ђорђе, Стојиљковић Зоран & Чоловић, Иво, 2014, *Стање демократије у Србији: демократија, поверење, партиципација*, Београд: НДИ-ЦеСИД (резултати истраживања).

Seymour, Richard, *Svi smo mi prekarijat*, превод текста објављен у он-лајн издању часописа Up&Underground 25/26.

Спасојевић, Душан (2014) *Социо-структурни приступ у савременој политичкој социологији :докторска дисертација*, Београд: Факултет политичких наука.

Стојиљковић, Зоран (2008) *Партијски систем Србије*, Београд: Службени гласник.

Стојиљковић, Зоран (2014) „Политичко поверење“, у: *Око избора 19*, НДИ, ЦЕСИД, Београд

Вуковић, Ђорђе (2014) „Вредносни профили страначких присталица“, у: *Око избора 19*, Београд: НДИ, ЦЕСИД. ЦЕСИДОВА БАЗА ИСТРАЖИВАЊА, 2002- 2015

Zoran Stojiljković, Đorđe Vuković

SOCIAL CLEAVAGES AND POLITICAL ARENA – SERBIAN CASE

Summary

Twenty five years of uncertain transition in Serbia demands analysis of basic, deep lines of internal divisions and cleavages as well as external factors that determine characteristics and effects of old and new lines of division. Central and regulatory position of political arena within the transitional process simply poses the question on mechanisms that transfer key social division into political projects and conflicts. For political sociology it is crucial to determine the connection between social status, political-cultural values and party identification. High level of correlation between those dimensions would prove thesis that parties and party systems are institutionalized and stabilized. This theoretical puzzle is tested in Serbian case.

Key words: division, cleavage, social structure, ideology, political families, party identification.

* Овај рад је примљен 18 октобра 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 16. децембра 2015. године.

СТРАТИФИКАЦИЈСКИ ОБРАЗАЦ ДРЖАВОЦЕНТРИЧНОГ КАПИТАЛИЗМА У СРБИЈИ*

УДК 316.34(497.11)“2000/2015“

Оригинални научни рад

Слободан П. Цвејић

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Сажетак

Овај рад даје опис промена у друштвеној стратификацији у Србији у периоду реконституисања капиталистичког поретка. Реконституисање капитализма је одређено као историјски процес у којем политичка и економска елита доминантно одређују начин укључивања Србије у глобални капиталистички поредак и то, пре свега, путем дефинисања улоге државе у економском животу. Њихов утицај на реконституисање капиталистичких односа се одвија кроз формалну и неформалну сферу у којима се дефинишу различите улоге државе у привреди. Ово доводи до парадоксалне ситуације у којој је подстицано јако присуство државе у привредном животу, док је, истовремено, њена функција у великој мери инструментализована за јачање моћи политичких странака и око њих конституисаних мрежа моћи. Данашњи тренутак је карактерисан слабљењем формалне улоге државе у привреди и спољним притисцима да се она ослободи клијентелистичке инструментализације. Ово слабљење функције државе доводи до погоршања економског положаја свих друштвених слојева јер су сви они, у већој или мањој мери, били зависни од њене економске улоге и начина трошења државног буџета.

Опис је допуњен подацима из анкетних истраживања друштвене стратификације које је Институт за социолошка истраживања радио на великим узорцима 2003. и 2012. године. Подаци указују

* Овај рад настао је у оквиру рада на пројекту „Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери“, евиденциони број 179035, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

на погоршање положаја друштвених слојева, али и на тенденцију повећавања разлика на врху lestvice и хомогенизације слојева на дну lestvice. Посебну пажњу привлачи специфичан положај пензионера као буџетских ‘овисника’ и незапослених као друштвено хетерогене групе која у ситуацији продужене кризе добија специфичне стратификацијске одлике.

Кључне речи: капитализам, држава, пост-социјализам, стратификација, друштвени слојеви, неформалне мреже, клијентелизам.

1. Увод

Предмет овог рада су промене у друштвеној стратификацији у Србији у периоду након 2000-те године које су за исход имале повећање друштвених неједнакости, пре свега у материјалној сфери, али и у приступу различитим ресурсима потребним за репродукцију друштвеног положаја (приступ образовању, здравственој заштити, правној заштити, итд.). Циљ је да се прикажу главне тенденције у конституисању основних стратификацијских група, односно повећање разлика између њих. Ови налази могу бити значајни у процени могућности конституисања колективних акција које би усмеравале даљи ток друштвених промена и правца у којем би те промене ишле.

За приказ стратификацијских промена потребно је најпре представити структурно-историјски оквир у којем се генеришу и репродукују детерминанте друштвеног раслојавања, као што су промене у својинским односима, структури привреде, улози државе, политичком организовању или вредносним оријентацијама становништва. Укратко ће бити приказани главни стратификацијски исходи скорјих историјских преокрета као што су улазак у пост-социјалистичку трансформацију и убрзање процеса демократизације и маркетизације након 2000. године. Нагласак анализе ће бити на периоду од 2000. до данас, током којег је дошло до коначног преласка у специфичан капиталистички поредак и до кристализације стратификацијских положаја који га карактеришу.

Анализа стратификацијских промена од 2000. до данас биће подупрta налазима из анкетних истраживања које је Институт за социолошка истраживања спровео 2003. и 2012. године, а који омогућују да се у једној временској равни повежу неке битне карактеристике класно-слојног положаја, али и да се уоче њихове промене у времену. У овом смислу анализа се наставља на серију радова у домаћој социологији који су посвећени овој теми (Цвејић, 2012; Лазић & Цвејић, ур. 2013; Лазић, ур. 2014), али у складу са емпиријским налазима и отвара питање ревизије стратификацијских схема које су најчешће у употреби.

2. Држава и капитализам у Србији – историјски и теоријски оквир

Од момента у којем је последња глобална криза капитализма, која је изазвана шпекулацијама у финансијском сектору, захватила привреду Србије постајало је сваке године све видљивије да се ефекти кризе и на њима засновани ризици не расподељују равномерно у друштву, него само додатно продубљују разлике акумулиране током 1990-их. Исходи скоријих друштвених промена у Србији повезани су са укупним историјским наслеђем, а конституисање и одрживост новог друштвеног уређења у великој мери зависи од последње етапе пређеног пута, од начина на који је социјализам трансформисан у капитализам. У домаћој и у страном стручној литератури је већ добро објашњено да су у пост-социјалистичким земљама примењивани различити модели приватизације, изграђене различите структуре привреде, успостављени различити основи финансијске стабилности, формирано различито модели корпоративног преговарања (види нпр. Stark & Bruszt 1998). Све заједно ово је утицало на капацитете земаља да умање ефекте ризика које доноси криза и да их равномерно распореде у друштву.

Период блокиране пост-социјалистичке трансформације у Србији почивао је на успоравању друштвених промена усмераваном активношћима политичке и економске елите формиране пред крај социјалистичког периода од припадника тадашње политичке номенклатуре и директора већих социјалистичких предузећа (Лазић 1994; Лазић 2011; Лазић & Цвејић 2004). Политичка и економска елита су на почетку пост-социјалистичке трансформа-

ције, почетком 1990-их биле повезане формално, кроз политичку контролу Социјалистичке партије Србије над државним фирмама (привредним предузећима и државним установама) и неформално, кроз умрежавање носилаца најважнијих функција у привреди и политици, где је центар ове мреже чинило језгро засновано на лојалности Милошевићу. Од средине 1990их долази до повећане плурализације политичког живота, која је резултирала првим значајним добицима опозиционих странака на локалним изборима 1996. године, и укрупњавањем капитала у приватном сектору које је резултирало повећаним притиском новонасталих крупних капиталиста на политичке странке и институције са циљем да осигурају свој привилегован положај у заробљавању јавних ресурса. Ове тенденције су кулминирале великим политичким обртом 2000. године, када дотадашња демократска опозиција долази на власт и уводи реформе у економској, политичкој и културној сфери које је требало да доведу до консолидације новог, капиталистичког уређења.

Као што је већ истакнуто у ранијој анализи (Цвејић 2010: 12), ‘...неки специфични структурни односи и институције показали су истрајност и остали уграђени у поредак који у најширем смислу можемо назвати централно-источно европским капитализмом’. Овај закључак почива на еволуционистичкој тврдњи да, на супрот тврдњи нео-либерала да постоји одређени степен униформности и конвергенције модела тржишне привреде, у реалном свету постоји разноврсност капиталистичких привреда (Delorme, наведено према Böhle 2000: 240). У том контексту су истраживачи промена у региону Централне и Источне Европе (ЦИЕ) закључили да, у случају већине земаља у региону, данас можемо говорити о капиталистичким друштвима са одређеним националним или регионалним специфичностима (Greskovits 2000; Kornai 2000). У нешто ближе одређењу капиталистичког уређења у Србији Лазић (2009) и Лазић и Пешићева (2012) истичу кључну улогу државе, како у историји развоја, тако и у данашњем поретку, називајући га *државоцентричним капитализмом* (Лазић и Пешић 2012). Улога државе у развоју пост-социјалистичких друштава је рано препозната као једна од најважнијих. У ранијем раду је указано на значај дилеме: јака или слаба држава? (Цвејић 2010: 21): ‘Чини се да је јака улога државе у развоју виталних делова јавног сектора за земље у ЦИЕ региону једно од питања на којем се ломи концепт новог уређења, али то је заправо случај свуда у свету, чак и у најразвијенијим земљама. Да није тако, не би се стално правили преокрети у начину

финансирања и степену приватизације важних јавних система као што су образовање и здравствена заштита. У ЦИЕ земљама ово питање је само било од већег значаја за брзу стабилизацију новог поретка: како балансирати између потребе да се привреда што више ослободи и оствари брз и стабилан раст и потребе да се што боље заштите људски и други витални ресурси и што праведније расподеле добробити (и трошкови) преласка на ново друштвено уређење?.

И ова дилема се у Србији отворила са специфичним историјским белегом. Током социјализма је развијена држава са тотализујућом улогом која је утицала на многе аспекте колективног и приватног живота. Битна одредница оваквог институционалног уређења је био однос зависности у који су стављани привредни субјекти, друштвене групе и велики број појединаца. Логичне последице су биле развој пасивизма, девалвација компетенција, ниска продуктивност... Код грађана је развијена незаинтересованост за политичку партиципацију, субмисивна грађанска свест, антииндивидуалистичка културна оријентација, лоше радне навике са слабом иницијативношћу и одговорношћу, слабе менаџерске и предузетничке способности, ниска покретљивост радне снаге и сл. (Etzioni, 1992: 28). Током пост-социјалистичке трансформације овај проблем се наставио тако што су нове (старе) елите настојале да очувају доминантну улогу државе као подлогу за сопствену репродукцију и на тај начин успоравале развој привреде и друштва (Kulberg & Zimmerman 1999; о Србији види у Лазић 2011).

Претходно наведена дилема је додатно оптерећена чињеницом да у ери глобализације долази до опадања структуре државног суверенитета, али и даље постоји потреба за контролном друштвеном улогом ентитета који би самим тим претендовао на глобалну одговорност. Офе (Offe) каже да држава треба да „...одустане од (безнадежног) покушаја да се успостави као контролни, плански и регулаторни врх који је глобално одговоран за цело друштво. Уместо тога, она би требало да даје иницијативе и да управља користећи парламентарне процедуре за проналажење компромиса... и да обезбеди расположиве алтернативе или субституте способне да обављају оне функције које се више не могу извршавати на 'ауторитативан' начин“ (Офе 1999: 105). С друге стране, Офе истиче да овакав преокрет и постављање државе у позицију да афирмише своју интегративну улогу напуштањем и делегирањем великог

броја својих одговорности може извести само „...’јака’ држава која има висок степен ауторитета и рационалности; другим речима држава која има веома мало потребе за таквим решењем“, као и да ефикасност оваквог повлачења државе почива на флексибилним културно и историјски одређеним поступцима, стиловима и рутинама (Офе 1999: 106-107). Овакав глобални тренд у комбинацији са етатистичким наслеђем у Србији намеће нормативни оквир који за изградњу и одржавање капиталистичког поретка, који би највећем броју грађана донео просперитет, слободнији и сигурнији живот, тражи значајну улога државе. ‘Одговор на дилему слаба или јака држава није да је потребна јака, него да је потребна ефикасна и флексибилна држава. Снага овакве државе не проистиче из њене свеприсутности и бирократске рутинизације, него из складности и прилагодљивости њених институција’ (Цвејић 2010: 22-23).

Уместо овакве, нормативно пројектоване улоге у Србији држава има парадоксалну функцију: захваљујући настојањима нове елите, пре свега њеног политичког сегмента, она је задржала формално ‘јаку’ улогу, бивајући, заправо, сваког дана све слабија. Наиме, док је са једне стране коришћена као инструмент наметања новог нормативног оквира који успоставља капиталистички поредак, држава је истовремено искоришћена као канал за неодрживу редистрибуцију кроз финансирање дугова економски несолвентних јавних предузећа, плате у преобимном јавном сектору, али и са овим повезано финансирање политичких странака и корупцију. Овај парадокс је проистекао из клијентелистичке природе политичког система у Србији.

Неформални односи између политичких и економских елита и унутар политичких странака у Србији су важан облик односа моћи који утичу на репродукцију целокупног друштва. Пост-социјалистичка трансформација европских друштава Централне и Источне Европе обично се схвата као (ре)конституисање парламентарне демократије и либералног капитализма. Кључна компонента ове трансформације је успостављање институција које дефинишу и примењују нови нормативни оквир који поставља формална “правила игре”. Међутим, такође је често примећено да се цео процес институционалне промене јавља у окружењу наслеђених друштвених односа и културних форми, у одређеном оквиру неформалног. Да парафразирамо Дејвида Старка (1997), нова друштва се не граде на рушевинама социјализма, него од рушевина социјализма. Ово тумачење значи да су стари друштвени обрасци

пребачени у нове институционалне аранжмане који утичу на тај начин на читав процес друштвене репродукције. Ова чињеница омогућила је еволутивни трансфер новог система са једне стране, а са друге у темеље нових институција је уграђена рањивост на неформалну концентрацију моћи. Чињеница да је суживот неформалних пракси, као што су клијентелизам, корупција и патримонијализам са новим демократским, тржишним и државним институцијама, типичан за пост-социјалистичке земље је добро позната (Buravoy & Verdery, 2000; Helmke & Levitsky, 2004; Ledeneva, 2013).

Економска и политичка историја Србије (и Балкана уопште) (Чалић 2004; Чалић 2013; Zundhausen 2009; Стојановић, 2010; Стојановић, 2013) показује да недостатак јаке институционалне баштине, спор економски развој и слаба демократска култура чине плодно тло за успостављање неформалних пракси које омогућују средства за живот многим грађанима, али су истовремено погодне и неформалним структурама које штите приватни интерес на рачун јавних ресурса. Међутим, такође је јасно да се у сфери неформалности у модерној историји Србије актери, механизми и форме развијају и мењају у складу са променама у формалном систему, што значи да су неформални односи моћи били испреплетани са формалним институционалним оквиром и у њему успостављеним структурама (социјалним, економским, политичким). Ова варијација у величини и значају сфере неформалног утиче на свакодневни живот људи, почевши од пружања основног социјалног опстанка (добивање посла, приступ и квалитет здравствене заштите, учешће у локалној заједници) до алтернативне стратегије за повећање прихода. Једина константа у историји неформалности у Србији је инструментализована улога државе. Почетак пост-социјалистичке трансформације у Србији је обележен скоро неограниченом моћи једне политичке странке и њеног лидера да усмери главне детерминанте друштвеног и економског живота. Клијентелистички односи и неформална концентрација моћи развијени су од самог почетка као 'правила игре'. Читава историја институционалне трансформације након тога је заправо паралелни развој улоге формалних институција и јачање неформалних институција политичке патронаже и клијентелизма. Клијентелистички односи продрли су у већој или мањој мери у све главне институције које су надлежне за функционисање система: парламент, судство, влада, локална самоуправа, политичке партије и медији. По потреби, чак и организације цивилног друштва се укључују у клијентелистичке

трансакције, посебно неки синдикати или невладине организације. Због јачине неформалних мрежа моћи у већем делу пост-социјалистичког периода у Србији су формалне институције биле више, да употребимо типологију Ацемоглуа и Робинсона (2012), екстрактивне него инклузивне¹, што је на крају довело до економског пада и повећања неједнакости.

Током целог периода деблокиране трансформације (Лазивић & Цвејић, 2004), држава врши јаку интервенцију у економском животу (Лазивић & Пешић, 2012). Кроз селективне примене закона о приватизацији држава је омогућила процес конверзије политичког у економски капитал и легализацију бесправне или полу-правне добити тајкуна и криминалних структура. Координацијом процеса приватизације и реструктурирања који су били неколико пута одлагани и редефинисани држава одржава контролу над кључним ресурсима, као што су производња и дистрибуција електричне енергије, у извесној мери телекомуникације, итд, користећи их да одржи социјални мир. Осим тога, очување државних монопола у трговини и увозу неких стратешких роба попут нафте и струје, и субвенционирање губитака великих јавних предузећа, поставља државне компаније у привилегован положај на тржишту и омета регулаторну функцију тржишне конкуренције. Претерано регулисано тржиште рада и компликован порески систем, као и компликоване процедуре за улазак и излазак са тржишта, довели су до малог обима страних инвестиција и спорог развоја малих и средњих предузећа (Лазивић & Пешић, 2012: 96-97). Међутим, супротни трендови су такође евидентни. У последње време повлачење државе из значајних делова привреде и даљи развој тржишних институција, заједно са напретком у приватизацији и реструктурирању, довели су до значајног повећања приватног сектора, укључујући повећање предузетништва “одоздо”. Држава се повукла из појединих сектора привреде готово у потпуности (банкарски и небанкарски финансијски сектор, тржишта капитала и безбедности) (Лазивић & Пешић, 2012: 99). Описаним трендовима обезбеђен је основ за процват различитих економских актера, од оних који су именовани за управљање јавним економским ресурсима у државним предузе-

1 Екстрактивне (предаторске) институције су обично контролисане од стране елита које теже да се обогате на рачун укупног становништва, стварајући негативни повратни подстицај за развој екстрактивних економских институција. Инклузивне (развојне) политичке институције производе просперитет, ограничавају узурпацију политичке моћи и стварају окружење за развој инклузивних економских институција

ћима, преко великих ‘тајкуна’ који су се појавили кроз незаконите или полу-правне послове, до нових предузетника који су се појавили одоздо, кроз нове тржишне пословне активности које су достигле различите обиме, али међу којима доминирају микро, мала и средња предузећа.

3. Стратификацијски исходи слабљења државе

Померање Србије за корак даље у укључењу у глобални капиталистички поредак је подразумевало формално слабљење улоге државе, видљиво како у маркетингазији различитих сектора, укључујући и традиционално социјалне (образовање, социјална заштита), тако и у смањењу буџетских издатака и планираном отпуштању запослених у јавној управи. Ово формално слабљење државе као економског актера је кључни фактор промене у стратификацији. Друштвени слојеви чији економски положај зависи директно од државног буџета, а то су скоро сви слојеви у друштву Србије, трпе погоршање тог положаја. Чак и они слојеви који индиректно зависе од државног буџета (преко субвенција и других облика делимичне државне помоћи или преко потрошње оних који плату примају из буџета) због привредне кризе и укупног смањења потрошње трпе погоршање економског положаја. У графикону 1 је приказана промена материјалног положаја припадника 7 основних друштвених слојева у Србији² :

1. Крупни и средњи предузетници, виши и средњи директори, политичари.
2. Мали и микро предузетници, нижи директори, крупни пољопривредници
3. Стручњаци, samozапослени и слободне професије и нижи руководиоци са универзитетским образовањем
4. Службеници, техничари, samozапослени, слободне професије и нижи руководиоци без универзитетског образовања
5. ВКВ и КВ не/мануелни радници

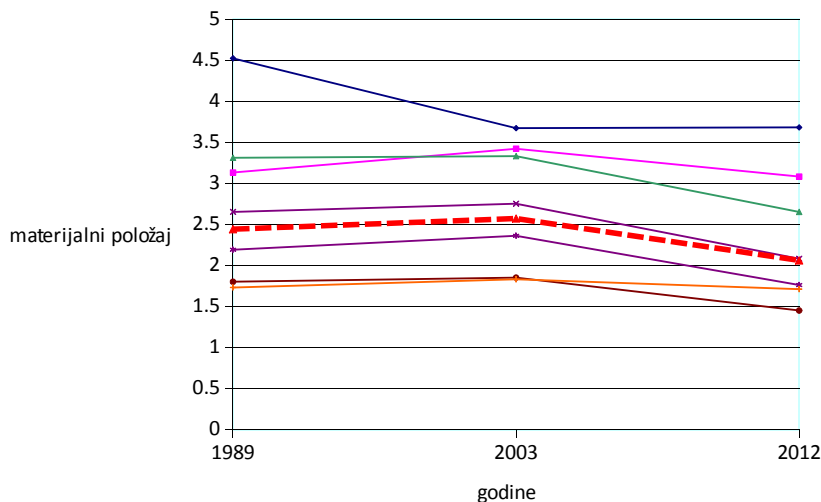
2 Детаљније о операционализацији класно-слојних положаја у Србији у Лазић & Цвејић, 2007.

6. ПКВ и НКВ не/мануелни радници

7. Ситни приватни пољопривредници

Подаци су добијени на основу 3 анкетна истраживања. Прво је обављено 1989. године у оквиру пројекта Конзорцијума института друштвених наука из СФРЈ. У овом истраживању је у Србији реализован комбиновани квотни узорак од 3360 јединица. У 2003. години је анкетирано 2997 особа из вишеетапног узорака, у оквиру пројекта South East European Social Survey Project којег је финансирало Министарство науке Краљевине Норвешке. Коначно, 2012. године истраживање је реализовано на вишеетапном узорку од 2557 домаћинстава у оквиру пројекта којег финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. За мерење материјалног положаја анкетираних домаћинстава коришћен је композитни индекс који садржи неколико индикатора прихода, потрошње и поседовања. Из суме ових индикатора конструисана је ординална скала од 5 нивоа која испитанике разврстава на низак, нижи средњи, средњи, виши средњи и висок материјални положај (вредности 1-5) (више о овом индексу у Лазић & Цвејић, 2004).

Графикон 1. Материјални положај друштвених слојева у Србији, 1989, 2003. и 2012 године

Извор: Цвејић 2012: 148.

У 2012. години долази до приметног погоршања материјалног положаја свих друштвених слојева, осим хијерархијски највишег и најнижег код којих се уочава стагнација. Следећи упадљив налаз је хомогенизација положаја на дну лествице: службеници, техничари, ВКВ радници и они без квалификација, као и ситни пољопривредници деле сличан материјални положај. Даље, у 2012. долази до видљивије диференцијације положаја два најбројнија слоја унутар средње класе: стручњака и ситних предузетника, јер је погоршање положаја стручњака веће него ових других.

Позиционирање сваког од набројаних слојева на лествици материјалног положаја се може довести у везу са слабљењем економске функције државе. Најпре, оно је довело до погоршања положаја економске елите. Смањење буџетских издатака умањује шансе за економски опстанак оним предузетницима који су се, захваљујући припадању клијентелистичким мрежама, првенствено финансирали кроз аранжмане са телима јавне управе или банкама које су под контролом државе. Да није негативних економских трендова у последњих неколико година ово би генерално створило веће шансе за успех крупнијим предузетницима који учествују у отвореној тржишној утакмици. Међутим, с обзиром на огромну, историјски постојану доминацију државе као привредног актера у Србији (Лазивић 2009) и веома слаб привредни раст, простор за јачање приватних предузетника је веома ограничен. Даље, слабљење улоге државе је довело до смањења могућности за финансирање политичких странака кроз клијентелистичке аранжмане, што је проузроковало повећано такмичење на политичком пољу. Исход оваквог тренда је укрупњавање, тј. смањење броја странака способних да опстану у политичкој утакмици и са тим повезано смањење обима политичке елите. Ови дивергентни трендови на врху друштвене лествице проузрокују стагнацију материјалног положаја вишег слоја у периоду 2003-2012. Осим тога, долази до повећања саморепродукције економске елите, регрутацијски основ обе групације се сужава и њени нови припадници данас готово искључиво долазе из породица које припадају вишем слоју или слоју стручњака (Цвејић 2012: 150). Код припадника политичког сегмента вишег слоја тренд класног затварања није овако јасан, поготово у ситуацији велике промене на политичком врху на изборима 2012. године која је донела нове људе у ову групацију и из породица службеника и радника, али је кроз чињеницу да

сада већина припадника има универзитетско образовање приметна професионализација у политичком врху.

Слој стручњака, којег у Србији доминантно чине запослени у јавном сектору који су директно на удару мера штедње, непосредно је економски угрожен, било кроз смањење плата, додатно опорезивање или отпуштање из службе. Са смањењем буџетске потрошње и у недостатку значајнијих страних директних инвестиција исти проблем погађа и слој ситних предузетника, који већином зависи од финансијског стања грађана (потрошача, клијената). Код ових слојева је примећен тренд постепеног сужавања регрутацијске основе, али је још увек очуван модел градуалне мобилности: '...потомци родитеља који немају више од основног образовања најчешће стичу средње образовање, а потомци родитеља са средњим образовањем се чешће усмеравају ка универзитетима, тако да се тек у две генерације може очекивати да један број припадника нижих слојева стигне у средњи' (Цвејић 2012: 152).

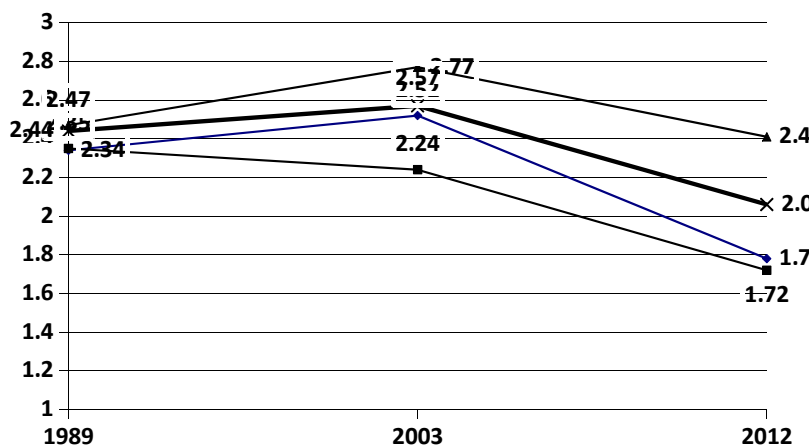
На дну стратификацијске лествице ВКВ радници су се у материјалном положају изједначили са ситним пољопривредницима, док су НКВ радници склизнули на само дно. По свој прилици, за ВКВ раднике је најбоља опција за социјални напредак да изађу из зависности од државе, тј. да напусте јавни сектор и опробају се као ситни предузетници, јер је очигледно да они који су у статусу власника средстава за производњу успешније чувају свој економски положај (укључујући и ситне пољопривреднике који имају низак скор на скали материјалног положаја, али су га макар током кризе очували успешније него ВКВ и НКВ радници). У сваком случају, ове групе на дну стратификацијске лествице се у великој мери хомогенизују под притиском економске кризе и слабљења заштитне улоге државе.

На овом месту треба истаћи још једну стратификацијску одлику државноцентричног капитализма у Србији. До сада се наш опис стратификацијских трендова односио на друштвене слојеве дефинисане преко групација занимања. Треба, међутим, нагласити да се са тренутним демографским и трендовима на тржишту рада, удео активне популације смањује у европским друштвима, посебно у Централној и Источној Европи. Овај тренд је описан у литератури о промени режима благостања (социјалне државе) са два главна закључка: популација стари, а стопа незапослености расте

(Glassman 2000). Сходно томе, број особа које зависе од буџетских трансфера и/или породице је у порасту, пре свега број пензионера и незапослених. У претходном раду на ову тему (Цвејић 2013) је укавано да је у Србији 2012. године, у време када је рађено последње анкетно истраживање које користимо као емпиријску грађу за ову анализу, стопа активности износила 46,4% (Републички завод за статистику, РЗС). Становништво Србије је једно од најстаријих у Европи, а стопа зависности се увећава сваке године. У 2012. на сваког пензионера долазило је 1,2 запослена. С друге стране, стопа незапослености је била 25,5% (РЗС). У 2012. години у Србији је отприлике било 1.700.000 пензионера и око 720.000 незапослених, што је чинило око 1/3 укупне и више од 40% одрасле популације. Удео ове две групе у друштву је удвостручен у року од 20 година и оне сада чине скоро половину становништва. Ове чињенице свакако утичу на економски положај како зависних, тако и активних чланова друштва.

У графикаону 2 је приказан тренд промене материјалног положаја када се пензионери и незапослени издвоје као засебне стратификацијске групе у односу на остале активне.

Графикон 2. Промена у материјалном положају, 1989, 2003, 2012

Извор: Цвејић 2013: 72.

Из претходног графикана можемо видети да на крају социјализма није било значајне разлике између пензионера, незапослених и других активних грађана у погледу материјалног поло-

жаја, док су разлике расле у наредне две анкете. У 2003. години је опоравак пензионог система мало поправио положај пензионера на овој скали, између незапослених који су остали на дну, и других активних грађана који су били на врху. Међутим, године кризе су донеле много оштрији пад резултата за незапослене и пензионере него за друге активне грађане. Хомогенизација материјалног положаја пензионера је додатно потврђена и анализом корелације између положаја на претходној скали и степена образовања – показало се да је из истраживања у истраживање материјални положај бивао све мање повезан са образовањем пензионера. Код незапослених је ова корелација увек нижа јер у овој групи доминирају људи са средњим образовањем. Ове две стратификацијске групе су у 2012. години биле релативно сиромашне и зависне (Цвејић 2013: 73).

У тексту из 2013. године (ибид: 76-77) је закључено да се пензионери по важним димензијама (материјални положај, регрутацијски образац и вредносно опредељење) издвајају у засебну стратификацијску групу која подржава јаку улогу државе у економији и друштву. У случају незапослених је закључак више диференциран, јер су уочене разлике с обзиром на класно порекло родитеља и степен образовања, али пошто високообразовани из средње-класних породица чине мањи удео међу незапосленима ову групу доминантно профилишу дугорочно незапослени са средњим образовањем и нижим друштвеним пореклом. Материјални и шири друштвени положај ових стратификацијских група постаје све више хомоген у контексту слабљења државе и рестрикције буџетских давања. Овде додајемо још један аргумент за издвојено праћење ове две категорије у анализама стратификације: када се анализира корелација између хијерархијске скале стратификацијских положаја (7 слојева) и скале материјалног положаја (5 нивоа) Спирманов коефицијент корелације ранга на подацима из 2012. године узима вредност $-0,484$ када су пензионери и незапослени разврстани у неки од 7 слојева на основу свог последњег занимања (у случају пензионера) или на основу занимања запосленог супружника (у случају незапослених који су у браку) или родитеља (у случају незапослених који нису у браку). Када се из анализе изузму пензионери вредност коефицијента расте на $-0,531$, а када се изузму и пензионери и незапослени додатно расте на $-0,554$. Ово значи да разврставање пензионера и незапослених у 7 слојева одређених првенствено занимањем заправо умањује величину стратификационих разлика међу запосленим становништвом, јер су

ове две групе, које су знатно зависне од државних трансфера, у великој мери хомогене у релативном сиромаштву.

На крају, посебно методолошко питање је да ли пензионере и незапослене треба додати на скалу слојева и сместити их на само дно лествице (незапослене, па за њима пензионере) или их треба анализирати напореда са анализом 7-слојне скале? Раније смо констатовали (ибид: 78) да се стратификацијски положај пензионера и дугорочно незапослених са средњом или нижом стручном спремом може окарактерисати као маргиналан. Такође, могло би се рећи да економска криза и промена структуре у привреди још 3 слоја гура на маргину, а то су ситни пољопривредници, неквалификовани и квалификовани радници. Ових неколико друштвених група се чине сличним по материјалном положају и животним шансама што их може лако подвести под заводљиви концепт прекаријата (Standing, 2011). Међутим, овај концепт је прилично јасно дефинисан тако да обухвата све оне који се налазе у несигурном положају на тржишту рада, са повременим, привременим, слабо плаћеним пословима (ибид; Savage et al 2013). Ту не треба сврставати групе које су трајно (већина пензионера) или дугорочно незапослени, њихова улога је мање битна за репродукцију система него улога запослених (па и сиромашних запослених). С друге стране, пензионери и незапослени не чине ни јединствен слој, јер су им репродукцијска основа и животне шансе различити. Стога се чини најбољим анализирати их одвојено од стратификацијских група којима су обухваћени активни чланови друштва.

Literatura

Acemoglu, Daron & James A. Robinson (2012) *Why Nations Fail?* New York: Crown Publishing.

Böhle, Dorothee (200) "Internationalisation: An Issue Neglected in the Path-Dependency Approach to Post-Communist Transformation", у: Dobry, Michel (ур.) *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Burawoy, Michael & Verdery, Katherina (2000) *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in Postsocialist World*, Lanham, Boulder, New York and Rowman and Littlefield Publishers INC, Oxford.

Cvejić, Slobodan (2010) „Post-tranziciona Srbija: izbor ili nužnost?“ у: Cvejić, Slobodan *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima 'tranzicijskog' nasleđa*. Beograd: Čigoja i ISI FF.

Cvejić, Slobodan (2012) "Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji", y: Marinković, Dušan i Šljukić, Srđan *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*, Novi Sad: Filozofski fakultet.

Čalić, Mari Žanin (2004) *Socijalna istorija Srbije 1815-1945*, Beograd: Clio.

Čalić, Mari Žanin (2013) *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio.

Dobry, Michel (2000) *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences*, Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.

Etzioni, Amitai (1992) "A Socio-Economic Perspective on Friction", y: Sjöstrand, Sven-Erik (yp.) *Institutional Change. Theory and Empirical Findings*, New York: M.E.Sharpe.

Glassman, Ronald (2000) *Caring Capitalism. A New Middle-Class Base for the Welfare State*, Houndmills and London: Macmillan Press Ltd.

Grabher, Gernot and Stark, David (1997) *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages, Localities*, Oxford: Oxford University Press.

Greskovits, Bela (2000) "Rival Views of Postcommunist Market Society", y: Dobry, Michel *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe. Lessons for the Social Sciences* Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.

Helmke, Gretchen and Levitsky, Steven (2004) "Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda", *Perspectives on Politics*, Vol. 2, No. 4/2004.

Kornai, Janos (2000) "Ten Years After 'The Road to a Free Economy': The Author's Self-evaluation", Paper for the World Bank 'Annual Bank Conference on Development Economics – ABCDE'.

Kullberg, Judith & Zimmerman, William (1999) "Liberal Elites, Socialist Masses, and Problems of Russian Democracy", y: *World Politics*, Vol. 51, No 3/1999.

Lazić, Mladen (1994) *Sistem i slom*, Beograd: Filip Višnjić.

Lazić, Mladen (2009) "Društveni odnosi u Srbiji u vreme zakasnelog kapitalističkog razvoja", *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, Vol. XVI, No3/2009.

Lazić, Mladen (2011) *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik.

Lazić, Mladen (2014) *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.

Lazić, Mladen & Cvejić, Slobodan (2004) „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije“ y: Milić, Anđelka (yp.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.

Lazić, Mladen & Cvejić, Slobodan: "Class and Values in Post-Socialist Transformation in Serbia", *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3/2007

- Lazić, Mladen & Pešić, Jelena (2012) *Making and Unmaking State-centered Capitalism in Serbia*, Beograd: ISI FF.
- Lazić, Mladen & Cvejić, Slobodan (2013) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISI FF i Čigoja.
- Ledeneva, Alena (2013) *Can Russia Modernize? Sistema, Power Networks and Informal Governance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ofe, Klaus (1999) *Modernost i država*, Beograd: Filip Višnjić.
- Savage, Mike et al (2013) „A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment” y: *Sociology*, Vol. 47, No. 2/2013.
- Standing, Guy (2011) *The Precariat. The New Dangerous Class*, New York: Bloomsbery Academic.
- Stark, David (1997) „Recombinant Property in East-European Capitalism“ y: Grabher, Genot and Stark, David (yp.) *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages, Localities*. Oxford: Oxford University Press.
- Stojanović, Dubravka (2010) *Ulje na vodi*, Beograd: Peščanik.
- Stojanović, Dubravka (2013) *Iza zavese*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Zundhausen, Holm (2009) *Istorija Srbije*, Beograd: Clio.

Slobodan Cvejić

STRATIFICATIONAL PATTERN OF THE STATE CENTERED CAPITALISM IN SERBIA

Summary

The paper provides description of changes in social stratification in Serbia in the period of reconstitution of capitalist order. Reconstitution of capitalism is defined as a historical process in which political and economic elite dominantly determine the mode of the Serbia’s entry into global capitalist order, primarily by defining the role of the state in economic life. Their influence on reconstitution of capitalist relations has been enveloped through formal and informal spheres in which different roles of the state in the economy have been defined. This leads to a paradoxical situation in which a strong presence of the state in the economy has been stimulated while, at the same time, its role has been largely instrumentalized for strengthening of power of political parties and the networks constituted around them. Today’s

moment is characterized by weakening of the formal role of the state in the economy and by outer pressures to release the state from clientelistic instrumentalization. Such a weakening of the function of the state leads to worsening of the economic position of all social strata because all of them are, to a lesser or greater extent, dependent on its economic role and the way in which budget money has been spent.

The description has been supplemented with the data from surveys on social stratification conducted by Institute for Sociological Research on large samples in 2003 and 2012. The data show that the position of social strata in general has been declining, but at the same time they show tendencies of increase in differences at the top of the ladder and homogenization of strata at the bottom of ladder. Special attention has been paid to position of pensioners as budgetary 'addicts' and the unemployed as socially heterogeneous group that gets specific stratificational characteristics in the situation of prolonged crisis. These two groups should be researched as separate stratificational groups.

Key words: capitalism, state, post-socialism, stratification, social strata, informal networks, clientelism.

* Овај рад је примљен 22 септембра 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 16. децембра 2015. године.

ДРУШТВЕНИ РАСЦЕПИ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ПАРТИЈСКИ СИСТЕМ СРБИЈЕ

УДК 316.44/.45:929(497.11)

Оригинални научни рад

Славиша Орловић

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Сажетак

У овом тексту бавим се структуром друштвених расцепа у Србији и њиховим утицајем на обликовање партијског система. Идеолошко-културни расцеп манифестовао се у димензијама: стари режим - опозиција режиму; грађанско-национално; и западњаци-националисти. Овај расцеп повремено има преклапања са територијално-културним расцепом центар-периферија, при чему доминантна култура представља центар а субкултуре периферију. Оса историјско-етничког расцепа «национално-грађанско» и оса културно-вредносног расцепа «традиционализам-модернизам», се не секу, већ у великој мери преклапају и то «национално» се поклапа са «традиционализмом» а «грађанско» са «модернизмом». Расцеп западњаци-националисти је прожет европским путем Србије, уз испреплетаност питањима Косова и Метохије, што додатно продубљује овај расцеп и продужије његово дејство. Санкције УН, НАТО интервенција и подршка отцепљену Косова и Метохије гурали су ветар у једра антизападним сентиментима, или бар дали основу да се мобилишу таква осећања. Могуће је да у наредном периоду важна линија расцепа у Србији буде НАТО-војна неутралност, односно про НАТО или про Русија. На социо-економски расцеп рад-капитал утицао је процес приватизације, услед чега је дошло до манифестације расцепа на димензији добитници - губитници транзиције. У посткомунистичким друштвима постоји стара левица која је дуго узурпирала овај појам и нова која јој је то монополисање оспоравала. У Србији је десница најмање економска а највише националистичка и популистичка, односно, реч је о друштвеним конзервативцима. У Србији расцепи нису дугорочни и стабили-

зирајући (осим расцепа грађанско-национално). Услед фрагментираниости партија и партијског система и изборне волатилности (нестабилности), тешко је ове расцпе видети као стабилне и дугорочне, а сигурно не и „замрзнуте“.

Кључне речи: друштвени расцпеи, партије, партијски систем. Србија.

Социоструктурни приступ у обликовању партија и партијских система ослања се на теорије друштвених расцепа које почињу са Липсет-Рокановим класичном студијом *Cleavage structure, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction* (детаљније види Табела 1.) (Lipset & Rokkan 1967). Расцпеи укључују друштвене поделе које деле људе на основу социјално-структуралних карактеристика као што су занимање (позив), статус, религија и етницитет (Gallagher, Laver & Mair 2005:264). Расцпеи морају бити организационо изражени, при чему су потребни предузетници да мобилишу масе, на некој идеологији, културном и социјалном капиталу. Када је све то познато, нужно је утврдити које партије су зависне варијабле које рефлектују социјалне расцпеи и социјалну стратификацију и који социјални расцпеи рефлектују њихово каналисање у структуриран партијски систем (Sartori 1990:178). Ако су партије предузимачи, они ће обављањем својих функција каналисати и мобилисати бираче дуж одређених линија расцепа и тако утицати на друштвену структуру¹.

Табела 1 – Структура друштвених расцепа
– Липсет-Роканов модел

Расцеп (Cleavage)	Критички спој (Critical Juncture)	Питања и теме (Issues)	Партијске фамилије (Party family)
Центар-пери-ферија	Реформација - контрареформација 16-17 век	Национална – потчињена религија; Национални језик - латински;	Етничке и језичке партије (Шкотска национална странка, Блок Квебек)
Држава – црква	Националне револуције 1789. и након тога	секуларна – религијска контрола масовног образовања	Религиозне партије (Аустријска народна странка, Хришћанско-демократска унија, Швајцарска католичка странка, Partido popular)

1 О овоме детаљније видети у Орловић С. (2015) „Партије и партијски системи (Теоријско-аналитичким оквир“, Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду.

Земља – индустрија	Индустријска револуција 19. век	Тарифе за пољопривредне производе – слобода за индустријске предузетнике	Аграрне партије; Конзервативне и либералне партије (Финска странка центра, Аустралијска сељачка странка, Пољска сељачка народна странка)
Власници (послодавци) - радници	Руска револуција 1917- 1991	Интеграција у националу политику – приврженост међународном револуционарном покрету	Социјалистичке и комунистичке партије (Британска лабуристичка странка, аргентинска социјалистичка странка, Шведска социјалдемократска радничка странка, шпански PSOE)
Материјалисти - Постматеријалисти	Културна револуција 1968. и након тога	Квалитет заштите животне средине – економски раст	Зелене – еколошке партије (Die Grunen, аустријски Grunen/ Grune Alternative, Демократи '66, Женска странка)

Извор: Klingemann Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert & Ian Budge, *Parties, Policies, and Democracy*, стр. 6, адаптирано према Lipset & Rokkan, 1967, стр. 47.

Превођење расцепа у партијски систем зависи од више фактора - институционалних, културних и политичких (Lipset & Rokkan 1967: 16-33). Не долази увек и свуда до партијских подела и оснивања партија дуж линија друштвених расцепа. Клаус вон Бајме то објашњава на следећи начин: „Расцеп се могао претворити у страначку поделу само тамо где су у некоме конфликтном стању били на располагању предузетници и ресурси. Предузетници су, дакако, били упућени на идеолошку понуду како би сукоб заострили до мобилизирања маса“ (Von Weume 2002:62). Важно је до ког степена и нивоа су странке политизовале социјално-економске и културне поделе. Јачина и односи међу расцепима могу спречити развој нових расцепа (ако се инкорпорирају у програме постојећих странака). Социјално релевантни расцепи морају се одразити у партијским програмима, не само да би се разликовали, већ и да би поседовали „минимум спроводиве снаге у политици“ (Von Weume 2002:84). Дакле, да би се расцепи превели у партијски систем, потребан је неко ко ће то учинити.

Који конфликти се могу активирати и каналисати? Херберт Кичелт је указао да је потребно разликовати две димензије - прво, идентификовање бирача и њихово позиционирање у складу са неким обележјима расцепа и друго, постојање партијске компетиције која се одвија мобилисањем бирача према неким од линија расцепа. До одговора на прво питање се долази анализом социјалне структуре присталица, а до другог, истраживањем партијских

програма и изборних стратегија. Ове две димензије могу бити међузависне и конвергентне. Кичелт закључује: „Политички расцеп је обележен странкама које нуде конкурентске поруке што се обраћају групама бирача подељеним својим положајем у друштвеној структури, својим идеолошким схватањем и својом спремношћу да се укључе у политичко деловање“ (Kitschelt 1992:11). По Закошеку, ова дефиниција је важна јер повезије све три димензије које се често раздвајају у истраживањима избора и партијских преференција: социоструктурне („објективне“) карактеристике бирача, ставове и понашање бирача (деловање): „Категорија расцепа је стога свеобухватна, дакле описује и друштвени положај појединих група бирача, и њихова културна и идеолошка обележја што се исказује кроз ставове бирача и уверења, и на крају, бирачке преференције политичког деловања“ (Zakošek 1998:22). Обзиром да расцепи могу бити мултипликовани и може постојати хијерархија међу њима, потребно је утврдити који расцеп преовлађује или доминира. Расцепи могу бити укрштајући или преклапајући, при чему једни могу неутралисати друге, али могу бити кумулативни и појачати једни друге (Sartori 1990:174).

Кичелтов модел је био актуелнији и ближи природи промена у посткомунистичким друштвима, у односу на Липсет-Роканов. Основа његовог модела друштвених расцепа огледа се у две осе: хоризонтална оса идеолошке дихотомије државне прерасподеле добара (редистрибуције) и спонтане тржишне алокације, укрштена је вертикалном осом између ауторитарних и либералних вредности (Kitschelt 1992:11). По Кичелту, они који имају користи од постојећег поретка сврстаће се у ауторитарност, јер су у страху да би помак ка либерализму угрозио њихову постојећу позицију. Дакле, партијске формације се сврставају дуж оса тржишна алокација - државна редистрибуција, и либерално/космополитско vs. ауторитарно/партикуларистичко. У Кичелтовом моделу шансе за конкуренцију на основу програма су условљене степеном социоекономског развоја друштва, софистицираношћу бирача, природом претходног режима, типом транзиције и новоизграђеним институционалним оквиром.

Поделе унутар различитих државних оквира СФРЈ - СРЈ - СиЦГ – Србија

У време увођења вишепартизма, још увек је постојала СФРЈ. Промене државних оквира мењале су оквир и природу партијске конкуренције. Већ тада се обликује расцеп национално - грађанско. На нивоу СФРЈ, националну мобилизацију вршиле су републичке елите (СПС, ХДЗ, СДА) а грађанску УЈДИ (Удружење за југословенску демократску иницијативу) и Реформисти Анте Марковића, бившег премијера СФРЈ. У то време почиње снажно да делује и расцеп центар - периферија. Београд, а самим тим и Србија, доживљавани су као центар, док су републичке елите представљале периферију. Србија је дала допринос продубљивању овог расцепа покушајима да очува заједничку државу и да задржи неке од република у саставу Југославије („асиметрична федерација“ и сл.). Периферија је мобилисала енергију отцепљења у односу на центар. Ова тенденција се бележи од Словеније, Хрватске, Македоније, све до Црне Горе и Косова и Метохије. Након распада СФРЈ, поједине партије из Србије наставиле су учешће на изборима у, сада већ другим државама. У ту групу партија спадају СРС, СПС и ЈУЛ, које су имале своје огранке и у бившим југословенским републикама.

Идеолошко-културни расцеп

(доминантна култура и субкултуре, религијско-секуларно, грађанско-национално, традиционално-модернистичко)

Историјско-етнички расцеп многоме обележава и партијски систем Србије у неколико димензија: овај расцеп је релативно трајан; партије етничких заједница Бошњака (Муслимана), Мађара и Албанаца налазе се у географски концентрисаним и пограничним подручјима у Санцаку, Војводини и на југу централне Србије, као и на Косову и Метохији. Како истиче Славујевић: „Историјско-етнички расцеп на нашим просторима добијао је вид отворених, често и екстремно радикалних конфликта припадника различитих етничких група, али он обухвата и латентне структурне

турисане конфликте. „Хоризонталну“ линију историјско-етничког расцепа допуњава друга, „вертикална“ димензија: расцеп између националистичке и грађанске оријентације међу припадницима сваке од етничких група. Овај расцеп трајно историјски структурисан, добијао је на интензитету и радикализму у време конституисања националних држава на просторима бивше Југославије и привлачио је највећу пажњу истраживача“ (Славујевић 2003:96). Овај расцеп је био присутан током двадесет година обновљеног вишепартизма а вероватно ће и даље представљати генератор подела и конфликта докле год не буде на основу ширег консензуса решено државно и национално питање. Липсет и Роккан су исказали какви су могући исходи „територијалних опозиција“: „Територијалне опозиције ограничавају процес изградње нације; уколико доведу до екстрема могу довести до рата, сецесије, врло могуће и до миграције популације“ (Lipset & Rokkan 1967:10). Ово се обистинило и на примеру распада СФРЈ и у случају једнострано проглашене независности Косова и Метохије. Статус мањина у једној земљи узима се као индикатор демократских достигнућа и један од критеријума премене европских стандарда (Орловић 2007). Етнички расцепи и партијска конкуренција за „етничке гласове“ рефлектују се и на партијски систем. Сама партијска конкуренција није савршена рефлексија етничких конфликта (Lipset & Rokkan 1967:5).

Центар-периферија

Територијално-културни расцеп преклапао се са расцепом центар-периферија. Доминантна култура представља центар а субкултуре периферију. У односу на центар, мобилишу се потенцијали захтевима за аутономијом. Партије косовских Албанаца су од почетка избегавале да се укључе у партијски систем Србије, неучествовањем на парламентарним изборима (тзв. „Албанска алтернатива“). Истовремено, Србија није успела да их интегрише у систем. Албанци на југу Србије основали су један број странака од којих је само Партија за демократско деловање учествовала на парламентарним изборима, док су остале партиципирале само на локалним изборима. Овај идеолошко-културни расцеп (доминантна култура-субкултура) у значајној мери се поклапа са расцепом центар-периферија.

Расцеп центар-периферија се од почетка вишепартизма рефлектује и у Војводини. Један број регионалних и етничких странака експлоатисао је овај расцеп (Лига социјалдемократа Војводине, партије војвођанских Мађара, ДЗВМ, СВМ, али повремено и војвођански део ДС-а подилази бирачима у Војводини следећи ову линију). У Санцаку, односно Рашкој области, дуж овог расцепа формиране су партије Бошњака, Странка демократске акције (СДА), Листа за Санцак, Санчацка демократска партија и друге. Етницитет води ка јасним линијама расцепа у региону, посебно када се етничке групе територијално концентрисане (Enyedi 2010:10). Након 2000. представници мањинских заједница су били заступљени у владама². Расцеп центар-периферија је територијално-културни. Отуда, он може бити етнички, географски, економски и културни (регионализам, децентрализација и локалистичке снаге). Дуж расцепа центар-периферија, обликују се и разлике око унутрашње организације државе. Одређене разлике са почетка вишепартизма у Србији, као што су била питања монархија (СПО, ДСС, НС) – република (остале партије) јењавају, а након двадесетак година вишепартизма више се намећу поделе дуж линије унитарна држава - регионална држава (као и облици регионализације) централизација - децентрализација. Уједињени региони Србије настају (2010.) управо на овој теми или расцепу.

Стари режим-опозиција режиму

Кичелт је први указао да ће сврставање бирача у Источној Европи бити између оних који ће чувати *status quo* и они који су за промену. За *status quo* су партије старог режима, док су опозиционе странке биле за промене. Сукоб на релацији *ancient regime* - реформисти у почетку је био интензиван, док је протоком времена губио је на значају и данас готово ишчезао (Von Weume 2002:62). Расцеп стари режим-опозиција (реформисти), који има корене у предплуралистичком периоду а почиње да делује након увођења вишепартизма, у Србији је нарочито био изражен током деведесетих година

2 Након 2000. Расим Љајић је био министар у влади СРЈ; затим Јожеф Каса, потпредседник републичке владе, 2000-2003, затим Расим Љајић и Сулејман Угљанин министри у републичкој влади 2008.; 2012. Расим Љајић (СДПС), потпредседник и министар спољне и унутрашње трговине, телекомуникација и информационог друштва; 2014- Расим Љајић, потпредседник Владе и министар трговине, туризма и телекомуникација.

и неколико година након политичких промена 2000. године. Партије старог режима биле су СПС, ЈУЛ и СРС. ЈУЛ и СРС биле су сателитске партије СПС-у. Српска радикална странка је од почетка била прорежимски оријентисана. Перманентно је била у прећутној или јавној коалицији са СПС-ом, а касније и са ЈУЛ-ом, и истовремено критички настројена према опозицији. Тако ће 1992-1993 СРС бити у неформалној коалицији са СПС-ом, агитујући у прилог Слободана Милошевића у председничкој кампањи 1992. године. Од СПС је у то време тражила разне врсте уступака, као што је смена савезног премијера Милана Панића и председника СРЈ, Добрице Ћосића. Једини пут када је СРС била у сукобу са СПС-ом, због пристајања СПС-а на Венс-Овенов план и притиска режима у Србији на руководство Републике Српске, успостављањем границе на Дрини, СРС је поставила питање поверења Влади Николе Шаиновића и поднела предлог Закона о формирању Управног одбора РТС-а. То је можда био једини пут када је опозиција имала прилику да наступи јединствено и да се режим суочи са институционално јединственим опозиционим блоком. Тада (20. октобра 1993.) је Слободан Милошевић распустио Скупштину Србије и расписао нове изборе. Радикали су поново били у коалицији са СПС-ом и ЈУЛ-ом од 1998. до 2000.

Током деведесетих година, готово да нема политичке партије која није кокетирала са режимом Слободана Милошевића (Орловић 2008:39-41). После првих вишестраначких избора 1990, СПС је била принуђена да гради већину за састављање владе. Најпре 1992, са СПС-ом је у прећутној коалицији била СРС. У току 1992, члан ДС Миодраг Перишић је био савезни министар за информисање у Влади Милана Панића. Од 1994. до 1998. Нова демократија је била у Влади са СПС, са својих шест посланика који су изабрани на листи ДЕПОС 1993. године. Српски покрет обнове је 18.01.1999. године, приступио владајућој коалицији на савезном нивоу. СПО је у то време био на власти у Београду уз прећутну подршку СПС-а.

На релацији стари режим-опозиција режиму, у почетку је доминирао принцип - „једна листа против комуниста“. Међутим, СПС је уз помоћ различитих механизма систематски покушавао да разбија настојања опозиције да се уједини. Са друге стране, антирежимски бирачи су кажњавали сваку сарадњу са старим режимом. О томе сведочи податак да су партије које су улазиле у владу са Милошевићевим социјалистима биле драстично кажњене. Нова демократија, која је ушла у владу након избора 1992., у међу-

времену је нестала са сцене. СПО је ушао у коалицију са СПС-ом 1998., и након парламентарних изборима 2000. остао је ванпарламентарна странка. СПС као кључна странка старог режима током деведесетих, настојао је да мења слику о себи и да се ослободи Милошевићевог пртљага. Најпре, подршком мањинске владе након парламентарних избора 2003. (прва Коштуничина влада), а ова процес је завршен уласком СПС-а у владу са Коалицијом за Европску Србију 2008. године, као и потписивање „историјског споразума“ са ДС-ом.

Расцеп на релацији *ancient regime* - реформисти је двоструко изгубио своје деловање. Са једне стране, дисидентски кредибилитет и легитимност из деведесетих партија које су се бориле против старог режима, неславно су потрошени владавином ДОС-а. Са друге стране, повратак на власт СПС у коалицији са ДС-ом, као и настанак СНС-а из СРС-а су легитимисали су партије „старог“ режима. Тиме је значајно релативизиована, до тада оштрија линија између партија старог и новог режима. Тамо где су се посткомунисти социјалдемократизовали, призната им је коалициона способност упркос свим резервама код многих бирача (Von Weizsäcker 2002:156). То се са бившим комунистима (СПС) у Србији дешавало најпре 2003. а потом и 2008. године. Расцепа *режим-антирежим* имплицира постојање антисистемских партија. Током деведесетих су опозиционе партије биле антисистемске. СПС и СРС су првих година након политичких промена 2000. прешле на ту позицију и могле би се идентификовати као антисистемске странке. Тај статус СПС је задржала све до 2003. када су подржали мањинску владу у којој је кључну улогу имала ДСС, а СРС до 2006. када активно учествује у промени Устава Србије. Остаје отворено питање, да ли је ЛДП, након 2006. била антисистемска странка јер није прихватала уставна решења из 2006. године.

Грађанско - национално

(универзалистичко-партикуларистичко, модернистичко-традиционалистичко)

Расцеп грађанско – национално обележио је готово сва посткомунистичка друштва. Ради се о разлици у између инклузивног и ексклузивног одређења грађанина. Расцеп национално-грађанско више је вредносно-политички него што је социјално-струк-

турне природе. Овај расцеп у значајној мери је у корелацији са линијом универзалистичко - партикуларистичко (Кичелт) и модер-нистичко - традиционалистичко. Тамо где је транзиција текла под контролом бивших комуниста раскид с прошлошћу је био спор или никакав. Ту се радило о закаснелој модернизацији. Традициона-лизам-модернизам је трајнији и темељнији расцеп источно европ-ских и централноевропских друштава. Хоризонталну линију исто-ријско-етничког расцепа, допуњује вертикална димензија.

Расцеп грађанско - национално је у Србији присутан од увођења и/ли обнављања вишепартизма и остао је да делује до савремених партијских подела. Традиционализам-модернизам је трајнији и темељнији расцеп источно европских и централно-европских друштава. Хоризонталну линију историјско-етничког расцепа, допуњује вертикална димензија. Реч је о расцепу изме-ђу националистичке и грађанске оријентације међу припадницима сваке од етничких група (Славујевић 2003:96).

Емпиријски налази показују да оса историјско-етничког расцепа «национално-грађанско» и оса културно-вредносног рас-цепа «традиционализам-модернизам», се не секу, већ у великој ме-ри преклапају и то «национално» се поклапа са «традиционали-змом» а «грађанско» са «модернизмом» (Славујевић 2003:98). То упућује на закључак о синергијским ефектима ове две осе подела на партијско груписање. Међу партијама које су биле опозиција ре-жиму, програмске разлике су истовремено биле и дуж линија гра-ђанско - национално. ДСС се издвојио из ДС-а 1992. године због различитих гледања на национално питање. Та разлика је довела и до њиховог поновног разлаза и пада владе (тачније, договора о превременим изборима) 2008. године. Једна димензија цепања СРС-а и настанка СНС-а је на линијама овог расцепа. Војислав Шешељ, лидер СРС-а, добровољно се предао Хашком трибуналу 24. фебруара 2003. У његовом одсуству странку је водио заменик председника, Томислав Николић, са којим је СРС редовно осваја-ла преко милион гласова на парламентарним и око два милиона гласова на председничким изборима. Упоредо са успехом СРС-а расли су притисци Шешеља из Хага. Кад год се СРС предвођена Николићем приближавала власти, Шешељ је повлачио потез који их је удаљавао од власти. Након вишегодишњих трпљења таквог стања, Томислав Николић и Александар Вучић су 2008. донели од-луку да се одвоје у, за њих, најповољнијем тренутку, на питању Споразума о асоцијацији и придруживању ЕУ (ССП). Тиме су се

уклопили у европеизацију као тему коју је наметнула ДС. Након расцепа унутар СРС-а, СНС је усисала бираче радикала који су се као сунцокрети, окренули Николићу и Вучићу. СНС се приближила програму ДС-а. Николић је изјавио: „Тадић има добар програм, али га лоше спроводи“. До јуче противници ЕУ, напредњаци постају посвећени европејци, али у Скупштини нису гласали за европске законе.

Западњаци – националисти

У Источној Европи, друга модернизација је уродила сукобом између западњака и националиста (Von Beume 2002:84)³. Као и у другим посткомунистичким друштвима и у Србији је након политичких промена дошло је до поларизације на оне проевропски оријентисане, опредељене за интеграцију са западом (ЕУ, НАТО), и оне који су остали доследни национализму. Расцеп западњаци-националисти је прожет европским путем Србије, уз испреплетаност питањима Косова и Метохије, што додатно продубљује овај расцеп и продужује његово дејство.

Процес придруживања ЕУ је допринео прикључивању појединих партија европским федерацијама партија (ДС, ДСС, Г17 плус, ЛДП и СВМ). Све релевантне партије у Србији, као и у другим земљама овог дела Европе, настоје да изграде европску фасаду, зато што су свесне потребе да такмичење за власт као и вршење власти подразумева испуњавање европских стандарда и укључивање у европски партијски систем. У околностима када је велика подршка европским интеграцијама, партијама је од користи да не буду против струје, већ у складу са преовлађујућом климом мишљења. Улога партија је да премосте политички и културни јаз и уклоне препреке које стоје на европском путу. То је понекад у раскораку са изборном калкулацијом, јер захтева и неке непопуларне потезе као што је сарадња са Хашким трибуналом. Један број политичара и партија на европској идеји виде могућност да с једне стране, увећају своју популарност а да са друге стране, не раде довољно на примени тих идеја и испуњавању предвиђених услова.

3 Овај аутор осим главних оса: рад-капитал и центар-периферије, идентификује и следеће линије подела: село-град, верско-световно, националисти-“западњаци”, материјализам-постматеријализам, централизам-децентрализам и *ancient regime* -посттрансформацијски режим.

Европејци настоје да неутралишу део оптужби националиста подсећањем да се у ЕУ улази са националним идентитетом. На пример, језик државе чланице се уноси у ЕУ. Један од покушаја изоштравања овог расцепа је релација Исток-Запад, под паролом „ЕУ има алтернативу“. Они који сматрају да Европа има алтернативу не прецизирају шта је и која је то алтернатива. Санкције УН, НАТО интервенција и подршка отцепљену Косова и Метохије гурали су ветар у једра антизападним сентиментима, или бар дали основу да се мобилишу таква осећања. Након 2008. бивша опозиција је сада наглашено западно оријентисана. СПС је учешћем у власти играо активну улогу у процесу европских интеграција (2008-2010), али је и СНС значајно променио своју реторику, која је у значајној мери постала прозападна. За оне партије које наглашавају оријентацију ка Русији и Кини, део рационализације гласи - и они су окренуту Западу. На националистичким позицијама остају СРС и ДСС. ДСС је по овом питању мењао позицију. У време њихове владе добијена је Студија изводљивости (2005.) и започет процес европских интеграција, али су касније остали заточеници традиционализма и подупртог национализмом. СПС, је на Осмом конгресу (2010.) подвукла: „Нисмо више ни комунисти, ни националисти. Данас смо социјалисти“. Иако више није формално у СНС-у, бивши председник странке и председник Републике Србије, Томислав Николић је наклоњенији Русији, коју је посетио више пута, док Вучић балансира али са наглашенијом прозападном позицијом.

Ове поделе нису увек биле праволинијске. Повремено је долазило до осцилација и препозиционирања појединих партија. СПО је варирао између националистичке (деведесетих) и грађанске оријентације (након 2000.), ДСС је покушавао да комбинује национализам и демократију. Чак је и ДС помало кокетирао са национализмом. СПС и СНС су раније били националисти а сада више теже грађанској оријентацији, али су још увек нека врста меких националиста.

НАТО – војна неутралност (Русија)

Ниједна политичка тема у српској јавности не изазива толико спорења међу партијама као што је то однос Србије према НАТО-у и евентуално учлањење у овај савез. Могуће је да у наредном

периоду то буде важна линија расцепа у Србији буде НАТО-војна неутралност, односно про НАТО или про Русија. У Србији СРС, ДСС (и партије које су произашле из ње Српска народна партија, Државотворни покрет, Српски отаџбински фронт) и Двери залажу против уласка Србије у НАТО. Неке странке су експлицитно „за“ улазак Србије у НАТО: Г17+ (док је постојала јер од 2015 странка више не постоји), СДПС, ЛСВ, СПО, ЛДП, СВМ и Бошњачке странке. СНС, ДС и СПС званично су за војну неутралност. За време док је ДСС била на власти Србија и Црна Гора приступиле су СОФА споразуму који је омогућио кретање НАТО снага преко наше територије.

Да ли су чланство у НАТО и ЕУ повезани процеси? Први мит је да је чланство у НАТО предуслов за чланство у ЕУ. Таква формулација не постоји ни у једном од званичних докумената који се тичу проширења ЕУ. Нису све земље ЕУ, чланице НАТО-а, али су све нове чланице прво ушле у НАТО, па затим у ЕУ. Осим тога, 21 чланица НАТО је истовремено и чланица ЕУ. Шведска, Ирска или Аустрија јесу део ЕУ, али нису чланице НАТО. Шеф делегације Европске комисије у Београду Жосеп Љоверас: “Веома је важно да грађанима Србије, који ће о уласку у НАТО одлучивати на референдуму, буде објашњено због чега је важно да земља буде чланица НАТО, пре свега ако се има у виду да ниједна држава чланица ЕУ није то постала пре него што је ушла у НАТО, односно да је улазак у НАТО услов државама западног Балкана за пријем у ЕУ”. Намеће се питање у којој мери су процеси чланства у ЕУ и у НАТО комплементарни? Део критеријума за НАТО поклапа се са Копенхагеншким критеријумима за чланство у ЕУ. Студија проширења НАТО из 1995. дефинише да су принципи демократије и људских права, тржишне економије, разрешени односи са суседима предуслов за чланство у НАТО.

Аргументи за чланство у НАТО су следећи: Србија је окружена (у обручу) чланицама НАТО-а. Мађарска, Словенија, Румунија, Бугарска, Албанија и Хрватска, Македонија и Црна Гора (позвана децембра 2015) су кандидати за чланство, у БИХ се води дебата о чланству; Србија не може остати „црна рупа” Европе и усамљено острво окружено чланицама НАТО-а, неприродно је да Србија буде изолована; Интеграција Србије је већ покренута уласком у Партнерство за мир 2006. године; Улазак у НАТО би убрзао евроинтеграције Србије; Смањује се број војника и технике што

доводи до уштеде; Повећале би се стране инвестиције због смањења кредитног ризика; НАТО гарантује апсолутну безбедност свакој својој чланици, укључујући и заштиту од стране свих чланица. Србија је 2015. године потписала Индивидуални партнерски акциони план (ИПАП). ИПАП, између осталог, подразумева потписивање тзв. СОФА споразума (који већ имамо са САД) са чланицама НАТО, а којим се регулише прелазак границе и ниво имунитета за припаднике Алијансе док пролазе кроз Србију или бораве у њој, као и приступ војним објектима. Србија се, такође, обавезала и да регионални центар за обуку “Југ”, код Бујановца, буде отворен за све земље чланице Партнерства за мир и НАТО, да постепено усклађује своје прописе у области одбране са ЕУ, уништава вишкове наоружања, модернизацију опреме и наоружања и образовање официра у складу са „болоњом“ и НАТО.

Аргументи против чланства у НАТО су: Нема никаквих гаранција да би то убрзало улазак у ЕУ; НАТО нас је бомбардовао; Партнерство за мир је довољно; Изгубили бисмо суверенитет над својом територијом; Србија никада није била ни у једном војном савезу; Трошкови слања војника у мисије су велики, као и издвајања за НАТО; Какве би могле бити безбедносне, дипломатске и друге последице ако се повинује вољи НАТО-а, а изгуби подршку Русије.

Аргументи за војну неутралност: Приликом усвајања „Резолуције о заштити суверености, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије“, усвојене 26.12.2007. у Скупштини Србије, у једном члану је утврђена војна неутралност у односу на постојеће војне савезе, до евентуалног расписивања референдума. Резолуцијом није донета одлука против уласка у НАТО, нити каже да уласка неће бити, односно не забрањује, већ одлаже ово питање.

Посткомунистичке државе су разапете између настојања да се задржи аутономија и покушаја да се повећа поверење грађана и побољша координација са наднационалним субјектима (буџет у договору са ММФ-ом, војска у складу са НАТО стандардима, закони у складу са *acqui communautaire*)

Социо-економски расцеп рад-капитал

(одлучивање о расподели ресурса, тржишна алокација или политичка (државна) редистрибуција)

Кичелт је предложио модел по којем партијска конкуренција има социјално-економску основу, а која је резултат транзиције од планске ка тржишној привреди. Социјална основа партијске конкуренције јача током времена, како се друштво све више приближава тржишној привреди. У Источној Европи се у почетку сукоб рад-капитал није јасно изражавао. У првој фази демократске транзиције интереси капитала мање су били присутни у политици, услед заокупљености својим утемељењем у привредним сферама (Von Weizsäcker 2002:83). Након тога су се враћали на сцену. Ни интереси радника нису прецизно и јасно били заступљени. Део разлога је остао на рушевинама претходног режима (комунизма/социјализма). Нарочито важно, ова категорија је директно погођена тамо где је приватизација праћена отпуштањем радника. Никаква чврста форма трајнијег социјалног дијалога, нити социјалног уговора није била обликована. Променама у јужној Европи после 1974. и у источној Европи после 1989. те линије социјално-економског расцепа су се чиниле нејасним па су их заменили клијентелизам и покровитељство. Уместо либералних вредности, растакање комунизма праћено је националном мобилизацијом као особитом формом колективизма. Бивши комунисти (СПС) су дуго били за државну интервенцију а против либерализације, и значајно ауторитарнији (СПС - „нема отпуштања са посла док трају санкције УН“). То је био егалитаризам у сиромаштву.

Модернисти и космополитски били су: ДС, ГСС, Коалиција Заједно, Коалиција ДОС (касније се поделио на ДС и ДСС, као и 1992. и 2008.) и Коалиција за Европску Србију. Ауторитарно-партикуларистички су биле странке старог режима (СПС, ЈУЛ, СРС). Процесом приватизације, овај расцеп је попримио димензије добитници - губитници транзиције.

Левица-десница

Скала лево-десно, у посткомунистичким друштвима много се теже идентификује и обликује, отуда, није нимало једноставно одредити припадност партија у Србији партијским фамилијама. У посткомунистичким друштвима постоји стара левица која је дуго узурпирала овај појам и нова која јој је то монополисање оспаравала (Von Weume 2002:57). Са консолидацијом партијског система више долази до изражаја и скала лево-десно. Типологија страначких породица темељи се на три критеријума: генези из друштвених сукоба, припадности странака наднационалним федерацијама и policy оријентацији странака (Von Weume 2002:63). О генези друштвених сукоба дуж линија расцепа већ је било речи. У светске федерације (интернационале) пријем се често врши великодушно и без стриктних критеријума. Партије у Србији нису окренуте трајнијим јавним политикама (policy oriented). Владе су рапачете између обећања бирачима и договора са ММФ-ом. Поједине партије у Србији постале су чланови Европских партијских федерација (Еуропартија). Од релевантних странака, ДСС и Г17 плус имали су статус посматрача а затим придруженог члана у Европској народној партији (ЕПП). ДС је примљена у Европску социјалистичку партију (ПЕС) у статусу посматрача. СНС аплицира за чланство у ЕПП. Ова врста чланства не кореспондира у потпуности са програмским садржајима ових партија или њиховом перцепцијом у бирачком телу.

Дуализам међупартијске конкуренције указује на склоност да се, иначе сложени партијски програми сведу на дихотомну поделу власт-опозиција или левица-десница. У Србији је десница најмање економска а највише националистичка и популистичка, односно, реч је о друштвеним конзервативцима. У оквиру појединачног просторног спектра левица-десница, десни центар нема широки распон, а управо на ову позицију тренутно претендује велики број странака (ДСС, НС, СНС, СПО). СРС је економски, више левичарска странка, док је по питању национализма екстремна десница. Тај спој је добро циљао губитнике транзиције и усисао бивше социјалисте, нарочито после Милошевићевог и Шешелјевог одласка у Хаг. СНС настоји да потискује СРС, а у извесној мери и ДСС ка екстремној десници. Њихов циљ је да покупе значајан део радикала (СРС), али и да нападну бирачко тело народњака (ДСС)

и осталих десно и конзервативно - оријентисаних бирача. На крајњој тачки овог пола је екстремна десница која је антилиберална и антигалитарна. Ван политичко-партијског спектра, десница у Србији се више примећује у наступима појединих организација и удружења.

Очигледно је да се СНС програмски окреће позицији ДС-а стављајући у први план европске интеграције. У односу на време када је за екстремну десницу у Србији гласало тридесет посто бирача Србије (СРС), одвајањем СНС-а екстремна десница се своди на оптималну меру као у западноевропским државама (10-15%).

У кампањи за парламентарне изборе 2014. мање је било конкуренције на релацији власт-опозиција а више између опозиционих партија. На позицији десно од центра такмаци су били СНС, ДСС, Двери, Трећа Србија, и СРС (Наши и Образ). На крајњој десници политичког спектра, осећало се притајено ривалство између ДСС, Двери и радикала, али оно није прерасло у сукоб на отвореној сцени. На позицији лево од центра такмичили су се ДС, СПС, НДС и ЛСВ. Поједине странке имају преплитање у бирачком телу (СНС-СПС-СРС или ДС-НДС-УРС-ЛДП). На тим линијама препознаваће се изборна нестабилност у понашању бирача. Изборни „цунами“ збрисао је с политичке сцене многе странке тако да изборни праг нису прешле: ДСС, СРС, ЛДП, УРС. Може се рећи да је НДС преполовио ДС, „Доста је било“, бившег министра Саше Радуловића оштетио је ЛДП, а Двери и Трећа Србија ослабили су ДСС. Странке деснице и екстремне деснице освојиле су 10,4 одсто гласова, остале странке испод цензуса освојиле су 9,03 одсто и 3.17 одсто било је неважећих гласова. Дакле, укупан проценат бачених гласова износи 22,6 одсто. Испод цензуса су антиевропске, евроскептичне и десничарске странке. Екстремна десница, уместо у парламенту, остала је на улици. Србији остају тешка питања сврставања и изјашњавања око НАТО-а и Русије. Странка којој је главна идеја била неутралност (ДСС) остала је ван парламента.

Коментар осталих расцепа

Расцеп урбано-рурално, јављао се тек спорадично, а партије које су настојале да мобилишу бираче на овим линија поделе нису бележиле веће успехе (Народна сељачка странка, Драган Ве-

селинов и Маријан Ристичевић). Једна од последњих странка формирана на овој теми је Богата Србија (Захарије Трнавчавић). На расцепу држава-црква, (религијско-секуларно) једино је донекле формирана ДХСС. ДСС је блиска СПЦ. Политизација деловања муфтије Исламске заједнице у Србији, Муамера Зукорлића и најављива формирања странке експлоатишу овај расцеп. Његово деловање има елементе религијског и регионалног, као и опозиција мањинске у односу на већинску културу. Расцеп материјализам-постматеријализам у Србији није јасно обликован. Постматеријалистичке вредности су тек назначиле могући утицај поделама око параде поноса, нарочито 2009. и 2010. године. Регионализација као тема која се намеће дуж расцепа центар-периферија има растући тренд. Томе доприноси тренд регионализације у Европи, али и потребе грађана за доношењем одлука и расподела средстава на локалном нивоу. Тај расцеп ће јачати у изборном понашању странака и бирача.

Закључак

Политичке партије у Србији сврставале су се дуж одређених линија расцепа. Они су на различите начине утицали на мобилисање бирача око одређених питања, као и на обликовање партијског система. Расцепи у Србији су више краткорочни него дугорочни. У обликовању партија на линијама друштвених расцепа у Србији, били су јасни предузетници (нове партије), али њихови ресурси су били слабили од партије сукцесора. СПС је имао, не само наслеђену имовину и организациону инфраструктуру већ су и медије који били у њиховим рукама и на њиховој страни. Линије политичких подела или социјалних расцепа у Србији су се мењале. Током деведесетих су биле присутне поделе на линији комунизам-антикомунизам, монархија-република, рат-мир. Након 2000-те Европа-Косово и Метохија. Данас, опредељивањем СНС-а за европски пут, партије у Србији трагају за новом линијом расцепа.

У Србији расцепи нису дугорочни и стабилизирајући (осим расцепа грађанско-национално). Услед фрагментираниости партија и партијског система и изборне волатилности (нестабилности), тешко је ове расцепе видети као стабилне и дугорочне, а сигурно не и „замрзнуте“. Мултипликовање расцепа за бираче и

партије значи слично оцењивању из важних предмета у школи. Не узима се просек, али се више води рачуна који предмет је важнији и који може бити пресудан за опредељивање бирача. Ако из неког мање важног предмета (у опредељивању бирача) и добијете мању или слабу оцену, не значи да сте пали на испиту, јер су нека друга питања, која су важнија за бираче - боље оцењена. Неким партијама (и бирачима) је најважнији предмет (тема) Европа, а другима Косово и Метохија, једнима модернизам, другима традиционализам, једнима грађанско, другима национално. Еванс и Вајтфилд указују да модел социјалне основе и *issue* димензије зависи од три варијабле: економског развоја, степена етничке хомогености и историјског статуса државе (Еванс & Whitefield 1993:540). У зависности од присуства или одсуства ових услова, партијска конкуренција има изгледа да буде социо-економска, етничка или о статусу и питањима државе. Тамо где је присутна социо-економска основа партијске конкуренције биће јачи утицај питања левица-десница. Тамо где је етничка основа партијске конкуренције, биће јак утицај либерално-ауторитарног и национално-космополитских релација. Коначно, у одсуству социо-економске или етничке основе конкуренције у главним питањима око којих ће се партије такмичити биће консензуса, а бираче ће бринути способност партија да постигну жељене циљеве. Ова три питања партијске конкуренције по Евансу и Вајтфилду имају своје импликације на изборну волатилност и на успех покоммунистичких режима у постизању нормативне сагласности о демократији. Очигледно, и на консолидацију демократије. Еванс и Вајтфилд идентификују три генерална случаја. Прво, оне државе у којима је социјално-економски расцеп преодоминантан, имају умерену изборну нестабилност (волатилност). Ово значи да стабилност произилази из веза између партија и социјално-структурирано условљених интереса, и са друге стране, изборна нестабилност опстаје услед настојања партија да трансцендирају класне границе у потрази за бирачима, што чини неизвесним изборни резултат. Друго, када је етничка димензија партијске конкуренције доминантна, одбијањем компромиса од стране доминантне етничке групе, њена ауторитарна позиција чини међуетничке савезе мање вероватним. У таквим околностима недостаје основа на којој партије могу да се такмиче за гласове. Ово указује да ће постојати слаб степен волатилности унутар етничких мањина, које ће гласати са циљем заштите етничке заједнице и мало је вероватно да ће склапати коалиције са партијама доминантне етничке групе. Треће, она друштва

у којима је партијска конкуренција заснована на питањима државе, вероватно је да ће проблеми транзиције спречавати настанак социјално-економских расцепа. Ова комбинација економских потешкоћа и слабе социјалне основе, сугерише висок степен изборне волатилности. Партије ће се такмичити, али са слабом социјалном осномом, и услед немогућности да постигну економске резултате, верност бирача ће се кретати ка оним странкама и лидерима који показују више шансе да доведу до бољег живота. Оно што разликује партије то су више харизматски апели њихових лидера, него бољи програми. Слабост у расподели добара ће водити ка опадању поверења у демократију (Еванс и Whitefield 1993: 544-545). Тако ће етнички хомогеније државе где се прешло на тржиште, као што су Чешка, Мађарска и Пољска, имати умерену изборну нестабилност (волатилност) и висок ниво нормативне посвећености демократији. Развој друштвених расцепа, идентитета партија и идеолошких оријентација води изборној стабилности, без које су политички системи осетљиви на потресе и нестабилни са персонализацијом политике и ауторитарним популизмом (Еванс и Whitefield 1993:526). И обрнуто, тамо где нису трајније обликоване линије расцепа и где је већа изборна нестабилност, веће су шансе да се избори добијају на основу харизматских апела партијских лидера и популистичких порука. Србија је још увек ближа овом другом случају. Бирачи реагују више на основу харизматских апела партијских лидера и укупног имица (имаге), него на основу програмских преференци у складу са њиховим интересима. То утиче на нестабилност изборног опредељења, а самим тим и на нестабилност партијског система. Лидер је неретко већи и важнији „бренд“ од странке (лидери популарнији од странке су Тадић од ДС-а, Николић раније од СРС-а, касније од СНС-а, затим Вучић од СНС-а). Партијска идентификација није чврста. Обезбеђујући добра путем клијентелизма, бирачи могу остварити своје материјалне интересе на начин на који није могуће путем јавног добра. Приближавање странака у идеолошком простору конкуренције поставило је у први план питање идентитета и имица. Имиц странака је постао важнији од програма. У партијским системима у којима се конкуренција одвија у складу са клијентелизмом а не према програмским принципима, слабије су шансе за демократску консолидацију.

Литература

- Von Beyme, K. (2002) „*Transformacija političkih stranaka*“, Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Evans, G. & Whitefield S. (1993) „Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe“ у: *British Journal of Political Science*, Vol. 23, No. 4 (Oct., 1993), стр. 521-548
- Kitscelt, H. (1992) “The Formation of Party Systems in East Central Europe”, in: *Politics and Society* 20 (March 1992). стр: 16-17.
- Lipset, S. M. & Rokkan S. (1967) „Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignment: An Introduction“, у: „*Party Systems and Voter Alignments Cross-National Perspectives*“, New York: The Free Press
- Орловић, С. (2007) “Деловање партија националних мањина“ у: Војислав Становчић (ур.) *Положај националних мањина у Србији*, Београд: САНУ. стр. 153-178.
- Орловић С. (2008) „*Политички живот Србије, (између партократије и демократије)*“, Београд: Службени гласник.
- Орловић С. (2015) „*Партије и партијски системи (Теоријско-аналитичким оквир)*“, Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду.
- Sartori, G. (1990) “The Sociology of Parties: A Critical Review”, у Peter Marj (ур.) „*The West European Party System*, Oxford: Oxford University Press.
- Славујевић, З. Ђ.(2003), „Могући правци прегруписавања партијске сцене Србије“, у „*Промене вредности и транзиција у Србији: поглед у будућност*“, Београд: Институт друштвених наука и Fridrih Ebert Stiftung.
- Zakošek, N. (1998). “Ideološki rascjepi i stranačke preferencije hrvatskih birača”, у: Mirjana Kasarović, Ivan Šiber i Nenad Zakošek (ур.) „*Birači i demokracija*“, Zagreb:Alinea.
- Zsolt, Enyedi (2006) “Party Politics in Post-Communist Transition” у: *Handbook of Party Politics*. SAGE Publications. 3 Apr. 2010.
- Доступно на: http://www.sage-ereference.com/hdbk_partypol/Article_n20.html

Slaviša Orlović

SOCIAL CLEAVAGES AND THEIR INFLUENCE IN SERBIA

Summary

In this text I am analyzing the structure of social cleavages and their influence party system shape in Serbia. Ideological and cultural cleavage manifested through following dimensions: old regime – opposition to regime; civic –national and westerners – nationalists. This cleavage sometime overlap with territorial and cultural cleavage center-periphery (dominant culture represents center, and subcultures stands on periphery side). History-ethnic cleavage axis and cultural-value cleavage axis do not cross each other but overlap – “national” overlaps with “traditional”, while “civic” overlaps with “modernism”. Cleavage westerners – nationalist is intersected with Serbian EU integration process and with Kosovo issue which makes this division stronger and long lasting. UN sanction, NATO intervention and support for Kosovo independence made anti-western part of society stronger and created basis for political mobilization. It is possible that new lines of division could be based on pro NATO – neutrality or pro NATO vs. pro Russia standpoints. Socio-economic cleavage was defined by privatization which led to division between transitional winners and losers. In post-communist societies there is old left that used to usurp this position for long time and new one that challenged usurpation. Political right in Serbia is not based in economy but in nationalism and populism – it is based in social conservatism. Cleavages in Serbia are not lasting and stabilizing (with exception of civic-national cleavage). Because of fragmentation of parties and party systems and electoral volatility it is not possible to claim that those cleavages are stable and long-lasting and certainly they are not “frozen”.

Key words: Social cleavages, parties, party systems, Serbia.

* Овај рад је примљен 5. новембра 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 16. децембра 2015. године.

ИДЕОЛОГИЈА И ПОЛИТИКА: ЗНАЧАЈ РАЗЛИКА У НИВОУ ОБРАЗОВАЊА ЗА ПОЛИТИЧКЕ ПОДЕЛЕ У СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ*

УДК 316.344.3:[316.75+329(497.11)](497.16)

Оригинални научни рад

Бојан Тодосијевић

Институт друштвених наука, Центар за политиколошка
истраживања и јавно мњење

Зоран Павловић

Одељење за психологију, Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

Оливера Комар

Факултет политичких наука, Универзитет Црне Горе,
Подгорица

Сажетак

У литератури се већ неколико деценија говори о опадању значаја друштвених расцепа за политичко понашање, док вредносне и/или културолошке поделе све више добијају на политичком значају. Према неким концепцијама у основи идеолошко-вредносних подела, попут дистинкције ауторитарно-либертаријанско, леже разлике у образовном нивоу. Потврда оваквих теза углавном долази из западно-европских земаља, где је веза образовања и класног статуса другачија него у бившим комунистичким друштвима. Предмет овог рада јесте значај образовног нивоа као детерминанте изборне одлуке, као и повезаност нивоа образовања са ауторитарно-либертаријанским ставовима у Србији и Црној Гори. Емпиријску основу рада чини серија истраживања

* Текст је резултат рада на пројекту “Друштвене трансформације у процесу европских интеграција: мултидисциплинарни приступ” (бр. 47010) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

јавног мњења која су у Србији спровођена у периоду 1990-2012. године (укупно 9 студија), односно од 2005. до 2015. године у Црној Гори (11 студија). Резултати анализе указују на то да међу присталицама различитих политичких партија како у Србији тако и у Црној Гори постоје значајне разлике у образовном нивоу. У оба случаја су, такође, регистроване значајне повезаности између нивоа образовања и ауторитарно-либертаријанских ставова која значајно разликују присталице политичких партија. Међутим, разлике у образовању се у Србији јасније повезују за доминантни вредносно-културолошки расцеп, док је у Црној Гори образовање много мање релевантно, уз тенденцију опадања са временом. У завршном делу резултати су дискутовани у контексту општијег теоријског проблема, али и из перспективе потпунијег разумевања политичких подела у Црној Гори и Србији.

Кључне речи: ауторитарност, образовање, друштвени расцепи, Србија, Црна Гора.

Уводна разматрања

У политиколошкој литератури се већ неколико деценија говори о опадању значаја друштвених расцепа за разумевање савремених политичких подела у западним демократијама (Dalton 1996). Посебно се говори о све мањем утицају класне припадности на гласачко опредељивање (e.g., Clark & Lipset 2001, Nieuwbeerta & de Graaf 1999). Пре више од три деценије, Липсет (Lipset 1981) је писао о опадању ‘класног гласања’, док је пре петнаестак година класној политици већ дијагностикован крај (Clark & Lipset 2001).

Не слажу се сви са гласинама о смрти класне политике (e.g. Van der Waal et al. 2007. Један од модела алтернативних класичној концепцији социјално-политичких расцепа Липсета и Рокана (Lipset & Rokkan 1967) истиче значај културолошких подела. Ван дер Вал и сарадници, на пример, тврде да су класне разлике и даље релевантне у политици, али да је приметан растући значај “културног гласања укорењеног у образовне разлике” (Van der Waal et al. 2007:403). У сродном духу, Криси (Kriesi 2010) истиче да је нови доминантни политички расцеп базиран на вредностима, а да евентуална веза са социјално-структурним факторима не имплицира затвореност и заједнички идентитет релевантних социјалних група као у класичном моделу.

У литератури се срећу различите интерпретације нових вредносно-заснованих политичких расцепа. Инглхарт (Inglehart 1990) истиче значај политичких разлика између материјалистичког и постматеријалистичког погледа на свет. Криси (Kriesi 1998) говори о левичарско-либертаријанској насупротив десничарско-ауторитарној оријентацији. Та концепција се може сматрати као најближа ономе што је заједничко за већину сродних модела (Inglehart & Flanagan 1987, Flanagan & Lee 2003, Kitschelt 1994, Stubager 2013). Ипак, чињеница је да се и именовање и опис садржине те димензије разликују од аутора до аутора. Ми ћемо у овом раду користити опозицију између ауторитарности и либерализма/либертаријанизма као основну димензију вредносно утемељеног расцепа. Слично као и код Ван дер Вала и сарадника (Van der Waal et al. 2007), ауторитарност означава социјални конзервативизам, а други пол социјални либерализам, који не имплицира либералну економску филозофију.

У социолошкој и политиколошкој литератури, најчешће се истичу два аспекта димензије ауторитарности. Један се тиче хијерархијских друштвених односа, а други толеранције неконвенционалних група и понашања. Ауторитарне особе би биле склоне подршци хијерархијским односима, и виђењу света као хијерархијски устројеног, са јасно диференцираним надређеним и подређеним улогама, појединцима и групама. Такође, ауторитарне особе су склоније негативној евалуацији појединаца и група чије понашање и ставови одударају од конвенција и традиционалних норми. Либералне или либертарне особе, насупротив томе, преферирају егалитарне односе, и толерантнији су према неконвенционалном (за сличне описе, види Stubager 2013, Flangan & Lee 2003, Kitschelt 1994).

Однос димензије ауторитарност-либерализам са образовањем

Код већине истраживача вредносне политичке поделе нису без структуралне основе. Што се тиче димензије ауторитарности, одавно је утврђена веза између вишег образовања и мање склоности ка ауторитарности (e.g., Meloen 1993). Инглхарт (In-

glehart 1990), на пример, сматра да је виши ниво образовања код млађих генерација један од кључних фактора у (привременој) експанзији пост-материјалистичког тј. либералног погледа на свет. Виклем (Weakliem 2002:141), на основу једне велике компаративне анализе, закључује да “образовање утиче на већину ставова” и да “промовише индивидуалистичке вредности”. Слично, Дејвис и Робинсон (Davis & Robinson 1991) налазе потврду за своју ‘просветитељску тезу’ да образовање, тј. знање и когнитивна компетенција утичу на мање ослањање на традиционални ауторитет и усвајање либералнијих друштвених вредности. Корелација између ауторитарне оријентације и нижег образовног нивоа је утврђена такође и у социјално-психолошким истраживањима (Farnen & Meloen 2000, Meloen 1993, 1996, Dekker & Ester 2005).

Ако демонстрација повезаности ауторитарности и образовања није проблематична, то се не може рећи за тумачење те везе. По речима Наја, „док је велики број студија током последњих 50 година идентификовао формално образовање као суштинску детерминанту демократског политичког понашања и ставова [...], мало их је понудило *објашњење* тога шта и како образовања утиче на политичко понашање и ставове“ (Nie et al. 1996: 3; нагласак у оригиналу). У овом раду нема простора за детаљнији преглед различитих објашњења повезаности политичких ставова и образовања. Зато ћемо се фокусирати на идеје Стубагера (Stubager 2013, 2008), о политичкој релевантности образовног друштвеног расцепа, које су послужиле као инспирација за наше истраживање.

У серији скорашњих чланака, Стубагер (Stubager 2008, 2009, 2010, 2013) је понудио тумачење ауторитарно-либертаријанске политичке поделе које је у складу са класичном концепцијом друштвених расцепа. Експанзија вредносне политичке поделе се не види као изазов моделу социјалних расцепа, него као нова манифестација утицаја социјалне структуре на политичке поделе. Не ради се само о томе да је та идеолошка димензија у корелацији са нивоом образовања - то не би било довољно да се таква подела сматра еквивалентном Липсет-Рокановој концепцији друштвеног расцепа. По Стубагеру (Stubager 2013), образовне групе, а ту се првенствено мисли на две категорије становништва - са и без универзитетског образовања, у све већој мери карактерише одговарајући групни идентитет и групна самосвест, као и идеолошка ‘надградња’ у виду димензије ауторитарно-либертарних ставова. Сви ти фактори заједнички делују на партијске преференције.

Суштина Стубагерове идеје је, дакле, да фактори друштвене структуре детерминишу политичке поделе и у савременом свету, али да је структурална основа другачија. Опадање значаја класне поделе је праћено растућим значајем образовног друштвеног расцепа. Емпиријску подршку за своје идеје Стубагер налази првенствено у анализи података који долазе из Данске који, рецимо, указују да су симпатије за партије нове (и традиционалне) левице карактеристичне за образованији део данске популације, док је за мање образоване гласаче карактеристичнији позитиван став према Данској народној партији (популистичка, или 'нова' десница) (Stubager, 2013).

Имајући у виду чињеницу да се димензија ауторитарности јавља као значајна у различитим друштвима, идеја о образовној подели као новом темељном политички-релевантном друштвеном расцепу заслужује пажњу истраживача. У овом раду смо узели за циљ да проверимо импликације тог приступа на разумевање политичких ставова и партијског опредељивања у Србији и Црној Гори.

Крос-културна валидност хипотезе

Већина наведених истраживања се односе на западно-европске земље са дужом традицијом демократске политике. Какве су импликације тих истраживања за разумевање политике у бившим социјалистичким земљама? Стубагер (Stubager 2013) спекулише да вредносни конфликт повезан са различитим образовним категоријама можда има мањег значаја у Источној Европи због другачијег садржаја социјализацијских искустава. Путем социјализације, вредности доминантне у датим образовним институцијама се усвајају се и постају трајне карактеристике оних који прођу кроз (терцијарни) образовни процес¹. Пошто, по његовом мишљењу, доминантни вредносни систем образовних институција у ери социјализма није могао бити либералан, као што је то случај на Западу, не може се очекивати ни да је димензија ауторитарности политички релевантна, нити да је у њеној основи образовање.

Оно што је у овим спекулацијама проблематично није само то што Стубагер узима у обзир само социјализацијску интерпретацију утицаја образовања на ауторитарност, већ и недо-

¹ "Стога, садржај социјализације зависиће од вредности које преовлађују у институцијама високог образовања" Stubager 2013: 376).

вољно познавање литературе о карактеру политичких подела у бившим социјалистичким земљама, где се често као релевантна истиче димензија ауторитарности. Такође, видно је и непознавање социјално-психолошких истраживања на тему ауторитарности и образовања која долазе из Источне Европе. Коначно, тешко би се могао и прихватити став о недостатку либерализујућег ефекта високог образовања у периоду социјализма. Као потпору другачијем виђењу, довољно је навести вероватно најраније истраживање о ауторитарности спроведено у социјалистичком делу Европе. Рот и Хавелка (1973) су пре готово 50 година утврдили да су се образовно-окупационе групе изразито разликовале по степену ауторитарности у социјалистичкој Србији.

Насупрот Стубагеровим спекулацијама, образовни социјално-политички расцеп би могао имати нарочити значај у бившим социјалистичким земљама. Наиме, у тим земљама је постојала тесна повезаност између нивоа образовања и социјалног статуса. У капиталистичким земљама, класна припадност је током већег дела двадесетог века била пресудна за социјални статус индивидуе, а тиме и политичку оријентацију (Van der Waal, Achtberger & Houtman 2007). Образовни ниво корелира са класном припадношћу, али је то само један од чинилаца статуса. У социјалистичким земљама, класична класна структура је била уклоњена док је образовање постало практично најзначајнији структурни корелат социјално-економског статуса. Стога би се у земљама као што су Србија или Црна Гора могао очекивати посебно изражен политички значај ауторитарно-либералне димензије.

Образовање, ауторитарност и политичке поделе у Србији и Црној Гори

Бројна истраживања указују на значај културно-вредносних подела за разумевање политичког опредељивања у Србији (нпр. Комшић, Пантић и Славујевић 2003). Кузмановић (1995) је, на пример, још пре две деценије дошао до закључка да српску политичку културу карактерише склоност ка ауторитарним вредностима, подршци чврстом вођству, и колективистичком национализму. Неколико сродних концепата се среће у литератури. Најчешће се говори о ауторитарности (Пантић 2002, 2003, Пантић и Павловић

2009, Михаиловић 1991, 2006, Кузмановић 2010), димензији либерализам-конзервативизам (Пантић 2002, 2003, Пантић и Павловић 2009), подели на либерално-демократски насупротив социјал-националном блоку (Михаиловић 2006) или о својеврсном мапирању позиције бирача у вишедимензионалном простору дефинисаном димензијама сродним горе наведеним (Пантић 2002, Пантић и Павловић 2006, 2009, Тодосијевић 2006, 2013). Уз ретке изузетке студија које не налазе значајну политичку улогу ауторитарности (e.g. Јоу, 2010)², највећи део истраживачке литературе сугерише да је бирачко тело у Србији подељено у вредносно-културном смислу, и да се та подела може довести у везу са димензијом ауторитарности насупротив социјалном либерализму.

Од нарочитог значаја је то да истраживања указују да се и бирачи различитих партија који се разликују према овим културно-вредносним димензијама такође разликују и према критеријуму образовања. С једне стране издваја се либерално/демократско/модернистички блок (окупљен око ДС и сродних партија) насупротив конзервативно, национално/традиционалистички оријентисаним бирачима који, пре свега, инклинирају СПС, СНС и СРС (Михаиловић 2006, Пантић 2002, Пантић и Павловић 2009, Тодосијевић 2006, 2013). Бројне раније анализе (Славујевић 2002, 2005, 2006, Пантић и Павловић 2009) указују на то да међу присталицама СПС и СРС (и сродним мањим партијама) има диспропорционално више ниско образованих бирача, у поређењу с присталицама ДС и ДСС (или сродним партијама, попут ЛДП и Г17+).

Најзад, не само да су ниво образовања и вредносне оријентације важне детерминанте партијске преференције, него су и доследно међусобно повезане. Слично као и у другим земљама, и у Србији су ниво образовања и ауторитарност негативно повезани (e.g., Кузмановић 2010, Павловић 2009, Пантић 2003, Тодосијевић 2006). Као што су, током претходних четврт века, високо образовани испитаници чешће гласали за партије такозваног „демократског“ блока, тако их је у вишем степену карактерисао пролиберални, модернистички и анти-ауторитарни поглед на свет (Кузмановић 2010, Павловић 2009, Пантић 2003, Тодосијевић 2006). Ово указује

2 Јоу закључује да „је мало доказа о економским, ауторитарно-либертаријанским или националистичким расцепима“ (Јоу 2010: 187). Такав закључак је код њега емпиријски неоснован јер је анализирао само повезаност ауторитарности са димензијом левице-деснице, а не директно са партијским преференцијама.

на то да образовање индиректно утиче на партијске преференције путем детерминисања идеолошко-вредносних позиција појединца.

Политичка релевантност вредносно-културолошких подела у Црној Гори није до краја истражена. Наиме, до 1997. године готово да нема истраживачких и на подацима заснованих радова који би прагнали развој политичког система. Једна од првих студија која је покушала да мери вредносне оријентације популације, а посебно ниво политичке културе била је студија Политичка култура у Црној Гори (Јовановић и Марјановић 2002). Аутори су настојали да виде у којој мери се тзв. културне творевине које детектују на терену могу показати препрекама за увођење институција модерне демократије. Сличан покушај, додуше, дескриптивне природе је и студија Политичка култура (Кнежевић 2007).

У емпиријским истраживањима вредносних оријентација, однос између ауторитарности и либертаријанства и политичких преференција до сада није обрађиван. Са друге стране ауторитарност по себи, на нивоу популације, више пута је била тема одређених студија. Тако се нпр. у студији о понашању бирача у Црној Гори региструје релативно висок ниво ауторитарних вредности (Комар 2013: 173). По овом мерењу, популација у Црној Гори је била међу 25% најауторитарнијих у односу на оне које су обухваћене Европским истраживањем вредности из 2008. године.

У студији која је објављена 2014. године Бешић се такође бави политичком културом и тестира тзв. генерацијску хипотезу – тј. проверу тога да ли се одређене промене које се дешавају могу приписати друштвеним факторима, или су оне у ствари резултат фазе животног циклуса и смене генерација. У овој студији су идентификовани извесни дивергентни трендови код најмлађих када је у питању подршка тзв. демократским вредностима. Наиме, за разлику од земаља запада у земљама бившег социјализма (и у Црној Гори) ефекат је позитиван – тј. сменом генерација може се очекивати јачање демократске политичке културе. Један од модела тестираних у овој студији је и тзв. модел ауторитарне политичке културе (Бешић 2014: 289). Ипак, сви горе набројани радови се нису бавили вредносно-културолошким поделама које се рефлектују на политичке преференције, тако да овај рад представља допринос и у том правцу.

Проблем истраживања

У овом раду се проверава Стубагерава хипотеза о значају образовног социјалног расцепа за политичке ставове (ауторитарност) и политичко опредељивање. Проблем се анализира на подацима из неколико истраживања јавног мњења спроведених у Србији и Црној Гори, током претходних година.

Иако се у обе земље очекује да политичка ауторитарност корелира са политичким опредељивањем, очекују се и одређене разлике. Централна политичка подела у Црној Гори, наиме, делом почива на разликама у концепцији националног идентитета (Комар 2013), а што је даље у вези са регионалном припадношћу. Због тога би се могло очекивати да ће улога образовног нивоа и пратећих идеолошких ставова бити од секундарног утицаја. С обзиром на веома оскудне емпиријски базиране радове о политици у Црној Гори, овај рад ће имати додатну вредност у смислу разумевања и објашњења политичке динамике у овој држави.

Овде је важно напоменути да циљ овог рада није да се утврди који фактори су најважнији, било структурни или идеолошки, за партијско опредељивање у Црној Гори и Србији, већ да се провери хипотеза о значају образовања и механизма његовог деловања путем идеолошке оријентације ауторитарност-либерализам. Посебна пажња је посвећена провери хипотезе о томе да идеолошка оријентација посредује у вези између образовања и партијских преференција.

Метод

Подаци за Србију потичу из девет истраживања обављених током периода од 1990. до 2012. године. У анализи су коришћени подаци Центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука који укључују 7 јавно-мњењских студија: JMS117 (1990; N=1400), JMS119 (1992; N=1100), JMS120 (1993; N=1510), JMS122 (1997; N=1540), JMS162 (2001; N=1530), JMS177 (2003; N=1491) и JMS186 (2007; N=2091). У анализи су коришћени и подаци из четвртог таласа *European Value Survey*

(2008; N=1512), као и пост-изборна студија спроведена након избора 2012. године (N=1568), на којој је спроведена главна анализа. У свим случајевима истраживања су спроведена на репрезентативним узорцима пунолетних грађана Србије. Истраживања 1990, 2001, 2007. и 2012. године спроведена су након избора, док се у осталим случајевима ради о предизборним истраживањима.

Подаци за Црну Гору потичу из десет истраживања обављених током периода од 2005. до 2015. године. У анализи су коришћени подаци Центра за демократију и људска права (ЦЕДЕМ) који квартално сваке године објављује резултате политичког јавног мњења. Укупно је коришћено десет ЦЕДЕМ-ових база података и то из априла, 2005. године (N=1022), септембра, 2006. године (N=1003), фебруара, године 2007. (N=981), јуна, 2008. године (N=1029), марта, 2009. године (N=1302), октобра, 2010. године (N=1004), септембра, 2011. године (N=976), марта, 2013. године (N=1022), септембра, 2014. године (N=1025) и новембра, 2015. године (N=1033). Поред тога, за недостајућу, 2012. годину коришћени су подаци са излазне анкете (exit poll) који је у октобру те године спровео Центар за друштвена истраживања Факултета политичких наука Универзитета Црне Горе (N=5329). За главни модел и за приказ података за 2010. годину коришћена је прва студија о бирачима и политичком понашању у Црној Гори која је спроведена те године. Истраживање је реализовао Центар за друштвена истраживања Факултета политичких наука, а финансирао Министарство науке Црне Горе (N=1418).

Варијабле

Образовање. Исказано тростепеном (основно/средње/високо) у подацима из Србије или четворостепеном класификацијом (основна школа или мање/средња школа/виша школа/Факултет 4 године и више) у случају Црне Горе.

Изборна оријентација. У свакој од анализираних студија испитаници су, уз незнатне модификације, одговарали на питање “*Да се сутра/наредне недеље одржавају избори за Народну скупштину, да ли бисте гласали? За коју партију/коалицију бисте гласали?*”. У случају пост-изборних студија питање је било „*За коју партију сте гласали на овим изборима?*“.

Ауторитарност. У случају података из Србије, ауторитарност је мерена скалом од шест тврдњи који одражавају садржај добро познате F скале (Adorno et al. 1950) и RWA скале (Altmeyer 1988). Слична скала коришћена је и у неким ранијим студијама (Павловић 2013, 2014, Тодосијевић 2006, 2013). Тврдње су праћене петостепеним скалама. Ауторитарност је операционализована као прва главна компонента добијена у факторској анализи (38.5% објашњене варијансе). Све тврдње показују позитивна засићења на првој компоненти. Виши скорови имплицирају израженију ауторитарност. Сличном скалом од пет тврдњи праћених четворостепеним скалама (не)слагања ауторитарност је мерена и у црногорском узорку. Ауторитарност је операционализована као једина компонента добијена у факторској анализи (43.3% објашњене варијансе). Све тврдње показују позитивна засићења на овој компоненти, а виши скорови имплицирају израженију ауторитарност.

Резултати анализе

Степен образовања, ауторитарност и партијске преференције у Србији

У периоду од успостављања вишепартијског система у Србији, па до краја прошле деценије, у сваком посматраном периоду (у изборној години и непосредно пред изборе или након њих), регистроване су значајне разлике у нивоу образовања присталица релевантних политичких партија (Табела 1). Иако се ради о истраживањима која су спроведена у два битно другачија друштвено-политички временска периода (током деведесетих година XX века и након промене власти 2000. године), карактерисана, између осталог, и бројним политичким потресима (нагли раст или пад подршке неких партија, губљење и појављивање политичких странака, различита коалициона савезништва итд.), приметне су неке правилности у односу нивоа образовања и изборне оријентације.

У просеку посматрано, присталице појединих политичких партија током читавог периода карактерише нижи образовни ниво. То пре свега важи за присталице Социјалистичке партије Србије и Српске радикалне странке. Конкретније, само се у једном посматраном периоду, 2007. године, присталице СПС не издвајају значајно од групе присталица неке друге партије као најслабије

образовани. С друге стране, просечни образовни ниво је виши код гласача Демократске странке и Демократске странке Србије (или предизборних коалиција у којима су ове странке имале водећу улогу). Иако су омнибус мере разлика у образовном нивоу за сваки посматрани период значајне, накнадни тестови указују да нису сва поређења присталица различитих политичких партија статистички значајна. Образовни ниво присталица СПС/СРС, с једне, и ДС/ДСС/ДОС (и сродних), с друге стране, доследно се значајно разликује, али углавном изостаје значајна разлика унутар ова два „блока“. Тако, рецимо, углавном нема значајне разлике у образовном нивоу присталица СПС и СРС или ДС и ДСС (тамо где су оваква поређења могућа, наравно).

Приказани резултати о образовном расцепу унутар бирачког тела аналогни су подели према културно-вредносном критеријуму. Ово указује на то да би утицај образовања на партијске преференције могао бити индиректан, посредован одговарајућим идеолошко-вредносним позицијама појединца.

Табела 1. Разлике у нивоу образовања страначких присталица у периоду 1990-2008. годин³

	1990.	1992.	1993.	1997.	2001.	2003.	2007.	2008.
СПС	1.68 ^{ab,c,d} (.02)	1.54 ^{ab} (.03)	1.65 ^{ab,c} (.04)	1.50 ^{ab} (.04)	1.60 ^a (.04)	1.50 ^{d,e,f} (.08)	1.93 (.10)	1.59 ^{ab,c,d} (.09)
СПО	1.92 ^{ac} (.03)			1.75 ^{b,d,e} (.03)		1.80 (.08)	2.17 (.09)	
СРСЈ	2.12 ^b (.10)							
ДС/”Заједно”	2.29 ^{ac} (.05)	1.96 ^b (.06)	2.07 ^b (.06)	1.98 ^{a,c,d} (.04)		1.92 ^{bc} (.06)	2.25 ^a (.03)	2.00 ^a (.03)
ДСВМ	2.07 ^d (.08)		1.58 (.17)					
СРС		1.75 (.06)	1.78 (.09)	1.54 ^{ce} (.04)	1.69 (.09)	1.58 ^{ab,c} (.05)	1.92 ^{ab,c} (.03)	1.83 (.04)
ДСС/ДЕ-ПОС		1.91 ^a (.04)	2.23 ^a (.11)	1.69 (.10)		1.85 ^{ad} (.04)	2.17 ^b (.06)	2.18 ^b (.10)
ДОС					1.86 ^a (.02)			
ССЈ					1.75 (.11)			
Г17+						2.03 ^{cf} (.04)	2.16 (.08)	2.14 ^c (.11)

3 У прилогу је дат списак скраћеница.

НС							1.88 (.12)	
ЛДП							2.30 ^c (.06)	2.16 ^d (.08)
F тест	p<.001	p<.001	p<.001	p<.001	p<.001	p<.001	p<.001	p<.001

Извор: Истраживања центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука: JMS117 (1990), JMS119 (1992), JMS120 (1993), JMS122 (1997), JMS162 (2001), JMS177 (2003) и JMS186 (2007). Подаци за 2008. су преузети из *European Value Survey* (EVS).

Напомена: У ћелијама су приказане просечне вредности (стандардне грешке у заградама); словна ознака сугерише значајност *post-hoc* поређења парова присталица различитих партија; значајна су поређења оних парова са истом словном ознаком.

У том смислу анализа која би истовремено у обзир узела и ниво образовања и степен ауторитарности као детерминанте изборне одлуке посебно добија на важности. У случају Србије таква анализа је могућа на подацима који су прикупљени непосредно након парламентарних избора одржаних у мају 2012. године. Уколико се, најпре, осврнемо на биваријатне повезаности, тј. разлике у нивоу образовања и ауторитарности међу гласачима релевантних партија, показује се да постоје значајне разлике с обзиром на оба критеријума (Табела 2). Најслабије образовани су, у просеку посматрано, бирачи СНС (у ранијим периодима то су често бивали гласачи СРС из које је СНС и настао). Једино су заправо и значајне разлике између гласача СНС и ДС, који су релативно образованији (уз гласаче ЛДП и УРС), што је опет у складу с трендовима регистрованим у периоду 1990-2008. године.

Tabela 2. Razlike u nivou obrazovanja i autoritarnosti glasača relevantnih partija 2012. godine

	Ниво образовања	Ауторитарност
ДС	2.11 ^a (.04)	-.08 (.06)
СНС	1.82 ^a (.02)	.13 ^a (.03)
СПС	2.00 (.06)	.14 (.08)
ДСС	2.18 (.10)	.01 (.15)
ЛДП	2.22 (.11)	-.52 ^a (.20)
УРС	2.22 (.12)	-.17 (.24)
Значајност	F (5, 859)=9.28, p<.001	F (5, 859)=3.97, p<.01

Напомена: У ћелијама су аритметичке средине (стандардне грешке у заградама); више вредности AS за ауторитарност имплицирају израженију

ауторитарност. Словна ознака сугерише значајност *post-hoc* поређења парова присталица различитих партија;

Слично, бирачи оних партија које карактерише нижи образовни ниво (СНС и СПС), уједно су и виши на скали ауторитарности. Либералнија оријентација карактерише бираче странака које окупљају релативно образованије бирачко тело, ЛДП и УРС, и, условно речено, ДС. Значајне разлике у вези са степеном ауторитарности појављују се, међутим, једино између гласача СНС и ЛДП.

Ниво образовања и ауторитарност су у узорку у целини очекивано повезане негативно, мада благо ($r=-.16$, $p<.001$), што је у складу с горе изнетом аргументацијом, али и налазима из наше (Кузмановић 2010, Павловић 2009, Пантић 2003, Тодосијевић 2006) или иностране литературе (Farnen & Meloen 2000, Meloen 1993). То додатно имплицира важност анализе релативног, независног доприноса ове две детерминанте изборне одлуке. Поступком мултиномијалне регресионе анализе утврђивано је у коме степену образовање и ауторитарност разликују присталице релевантних политичких партија (Табела 3).

Табела 3. Ауторитарност и степен образовања као чиниоци изборне оријентације

	СНС		СПС		ДСС		ЛДП		УРС	
	Koef.	<i>p</i>	Koef.	<i>p</i>	Koef.	<i>p</i>	Koef.	<i>P</i>	Koef.	<i>p</i>
Ауторитарност	.18*	.04	.25*	.05	.10	.61	-.44*	.04	-.09	.69
Ниво образовања										
Основно	1.44**	.00	.40	.25	-.65	.36	-.89	.38	-.87	.34
Средње	1.05**	.00	.01	.97	.19	.65	.48	.37	.13	.79
Константа	-.19		-.84**		-1.93**		-2.56**		-2.34**	

* $p<.05$; ** $p<.01$.

Напомена: У ћелијама су вредности мултиномијалних регресионих коефицијената; референтна група: ДС; референтна група за варијаблу образовања: факултетско образовање. Likelihood Ratio Test hi-kvadrat (10)=50.92, $p<.001$; Log likelihood = 1800.00; R2 Cox and Snell = .07, Nagelkerke=.08.

Значајне разлике између присталица ДС, као референтне групе, и присталица других странака појављују се пре свега у вези с главним опонентом том тренутку – СНС. У поређењу с присталицама ДС, гласачи СНС су како слабије образовани (значајно чешће за СНС гласају бирачи ниског и средњег образовног нивоа у поре-

ђењу с факултетски образованим бирачима), тако и ауторитарнији. Такође треба запазити да је ефекат ауторитарности статистички значајан и при диференцирању гласача СПС у односу на ДС (виши просечни ниво), и ЛДП у односу на ДС (нижи просечни ниво).

Оно што је од посебне важности јесте чињеница да значајност коефицијената имплицира да, без обзира на ниво образовања, ауторитарнији испитаници више инклинирају СНС, односно, на било ком нивоу ауторитарности, СНС је чешће опција оних слабије образованих. То нам говори да се важност образовања за партијску преференцију не исцрпљује индиректним утицајем на израженост ауторитарности.

Степен образовања, ауторитарност и партијске преференције у Црној Гори

Када је разлика између присталица политичких партија у Црној Гори по образовању у питању, подаци не дозвољавају толико јасне закључке као у случају Србије. Пре свега, треба нагласити да све посматране године, изузев 2005. представљају период који се сматра годинама консолидације демократског политичког система у Црној Гори, тако да на неки начин припадају истој фази развоја политичког система. Пре тога, ова држава је прошла кроз две транзиције – до 1997. године, тј. раскида односа између владајуће Демократске партије социјалиста и до 2006. године када је на Референдуму одлучено о њеној суверености (Дармановић 2007). Након Референдума о независности се очекивало да ће подела по том питању да уступи место неким другим алтернативним поделама, међутим, то се није десило. Етничко-политичка подела на оне који подржавају самосталност Црне Горе и оне који јој се противе остаје доминантан политички и партијски расцеп. Партијски систем је, пак, далеко од институционализације и последњих година улази у прилично буран процес фрагментације који је 2015. године резултирао са четрнаест партија које имају своје представнике у Скупштини.

У овом раду покушавамо утврдити да ли поред доминантног политичко-етничког расцепа постоји још неки који бисмо могли квалификовати као вредносно-културолошки. У складу са дизајном истраживања, интересује нас образовање и са њим повезан

степен ауторитарности. Када је образовање у питању, учојамо две фазе: од 2005. до 2012. године регистроване су значајне разлике у нивоу образовања присталица појединих релевантних политичких партија. Изузетак је 2011. година кад нису регистроване статистички значајне разлике. Након 2012. године ни на једном доступном мерењу нису регистроване статистички значајне разлике између присталица различитих политичких партија.

Да бисмо могли приступити анализи, редуковали смо списак политичких партија на тзв. релевантне политичке партије и то по два критеријума – да су на конкретним изборима имали бар 4% гласова, да се константно у коалицији или самостално појављују у свим посматраним изборним циклусима. Због тога, у анализу нису ушли нпр. Позитивна, Демос, Демократе или УРА.

Ако погледамо Табелу 4, у којој је дат преглед образовног нивоа по политичким партијама можемо приметити да у годинама у којима бележимо статистички значајне разлике неке имају у просеку нижи ниво образовања међу својим присталицама. То су, Социјалистичка народна партија и Нова српска демократија. Док је релативно низак образовни ниво код СНП-а готово константан у посматраном периоду, Нова српска демократије бележи пад од 2005. године, што је прва година за коју имамо податке.

Релативно виши просечни ниво образовања својствен је симпатизерима и гласачима Покрета за промјене. Ова политичка партија, настала из невладине организације Група за промјене, је од свог оснивања промовисала тзв. експертски приступ политици тако да је у почетку привлачила у просеку образованију популацију. Из табеле видимо да су и бирачи владајуће Демократске партије социјалиста релативно високо образовани, иако просечан ниво варира.

Табела 4. Разлике и нивоу образовања страначких присталица у периоду 1990-2008. године у Црној Гори

	ДПС	СПД	СНП	NOVA	ПЗП	F test
2005.	2.24 ^{ac} (.05)	2.65 ^{ab} (.12)	2.14 ^b (.1)	2.39 ^c (.12) ⁴	2.34 (.08)	p<.05
2006.	2.03 ^a (.03) ⁵		1.83 ^{ab} (.05) ⁶	1.99 (.05) ⁷	2.06 ^b (.04)	p<.005
2007.	2.31 ^{ab} (.04)	2.16 (.2)	2 ^b (.09)	2.01 ^{ac} (.06)	2.34 ^c (.07)	p<.005
2008.	2.35 ^a (.04)	2.1 (.17)	2.05 ^{ac} (.07)	2.13 ^b (.08)	2.52 ^{bc} (.1)	p<.001
2009.	2.17 ^{ab} (.03)	2.4 (.15)	2.07 ^d (.09)	2.04 ^c (.06)	2.41 ^{abcd} (.06)	p<.005
2010.	2.05 ^a (.02)	2.32 ^a (.08)	2.09 (.04)	2.1 (.07)	2.22 (.08)	p<.05
2011.	2.27 (.05)	2.4 (.11)	2.19 (.07)	2.31 (.08)	2.33 (.11)	p=.613
2012.	2.58 ^a (.02)		2.17 ^{ab} (.03)	2.53 ^b (.03) ⁸		p<.000
2013.	2.28 (.04)	2.34 (.15)	2.24 (.07)	2.08 (.06)	2.33 (.12)	p=.312
2014.	2.27 (.05)	2.29 (.11)	2.29 (.08)	2.09 (.08)	2.67 (.23)	p=.200
2015.	2.35 (.05)	2.54 (.15)	2.24 (.1)	2.29 (.08)		p=.426

Извор: Подаци су из истраживања јавног мњења Центра за демократију и људска права ЦЕДЕМ, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2011, 2013, 2014. и 2015. годину. Подаци за 2012. годину су из Exit poll, док су подаци за 2010. годину из прве студије политичког понашања Центра за друштвена истраживања ФПН.

Напомена: у ћелијама су приказане просечне вредности (стандардне грешке у заградама); словна ознака сугерише значајност post-hoc поређења парова присталица различитих политичких партија; значајна су поређења између оних парова с истом словном ознаком.

Подаци нам не дозвољавају да извучемо неки јаснији „блоковски“ закључак. Имајући у виду документовани главни политички расцеп у Црној Гори – за и против независности (Комар 2013), који се повремено трансформише у етнички расцеп – Црногорци и припадници мањинских народа vs. Срби, подаци не дозвољавају јасан закључак о томе да ли су присталице једног у односу

- 4 Те године Нова српска демократија је још увек носила назив Српска народна странка.
- 5 ДПС и СПД су 2006. и 2009. Приказане заједно јер су припремале коалициони наступ.
- 6 СНП је тада наступио као део шире листе, тако да су испитаници у понуди имали коалицију СНП-Народна странка-Демократска српска странка.
- 7 На овим изборима Српска наордна странке је наступа у колаицији на челу листе под називом Српска листа.
- 8 На овим изборима ове две опције су наступиле зајдно као колација Демократски фронт.

на други блок више или мање образоване. У нашем случају блок за независност (тзв. Процрногорски блок) чине ДПС и СДП док супротну страну чине СНП-НОВА-ПЗП. Гледано заједно, припадници првог блока јесу у просеку нешто образованији, мада с обзиром на то да мале политичке партије и партије мањинских народа нису укључене у анализу, а и оне улазе у ову блоковску поделу није могуће донети чврст закључак.

Овде видимо прву разлику између Србије и Црне Горе. Док се образовне разлике јављају као значајне у свим посматраним пресецима у Србији, у Црној Гори њихов значај опада да би према последњим мерењима у потпуности нестао. То додатно аргументује разлику између већ документованих основних политичких расцепа у две државе. Док се у Србији разлике у образовању логично повезују за доминантни вредносно-културолошки расцеп, у Црној Гори с обзиром на доминацију политичко-етичког расцепа образовање је много мање релевантно, и показује тенденцију опадања са временом.

У Табели 5 видимо да као и у случају Србије, на посматраном пресеку из 2010. године присталице политичких партија које су у просеку мање образоване истовремено су и више ауторитарне⁹. Присталице ДПС-а, Нове српске демократије и СНП-а имају просечно најнижи ниво образовања и истовремено највиши ниво ауторитарности. Са друге стране присталице СДП-а и ПЗП-а имају највиши ниво образовања и истовремено најнижи ниво ауторитарности. Међутим, иако су разлике између група на укупном узорку значајне (што показује F тест), накнадно поређење присталица појединих партија у погледу ауторитарности показало је да ни једна разлика није појединачно значајна. Дакле, иако постоји паралелизам у нивоима образовања и либералности, гласачи црногорских партија, према анализираним подацима, се међусобно не разликују значајно по степену ауторитарности.

Табела 5. Разлике у нивоу образовања и ауторитарности по партија, 2010. година

	Ниво образовања	Ауторитарност
ДПС	2.06 ^a (.03)	.66 (.01)
СДП	2.32 ^a (.08)	.59 (.04)
СНП	2.09 (.05)	.65 (.02)

⁹ Ауторитарност и образовање (кодирано у 6 нивоа) су у значајној негативној корелацији од $r = -16$ ($p < .001$).

ПЗП	2.22 (.08)	.58 (.03)
НОВА	2.10 (.07)	.67 (.03)
Значајност	F (4, 855)=2.55, p<.05	F (4, 776)=2.58, p<.05

Напомена: У ћелијама су аритметичке средине (стандардне грешке у заградама); више вредности AS за ауторитарност имплицирају израженију ауторитарност. Словна ознака сугерише значајност *post-hoc* поређења парова присталица различитих партија; значајна су поређења оних парова са истом словном ознаком.

У следећем кораку смо поступком мултиномијалне регресионе анализе испитали у ком степену образовање и ауторитарност разликују присталице појединачних политичких партија, статистички контролишући њихов међусобни утицај. У Табели 6 видимо да се значајне разлике појављују између присталица ДПС-а као референтне групе у нашој анализи и присталица Покрета за промјене по питању ауторитарности где видимо да су ови последњи мање ауторитарни и Социјалистичке народне партије по питању образовања, где такође видимо ниже учешће бирача средњег образовања, у поређењу с факултетски образованима, у бирачком телу СНП.

Табела 6. Ауторитарност и степен образивања као чиниоци изборне оријентације

	СДП		СНП		ПЗП		НОВА	
	Koef.	p	Koef.	p	Koef.	p	Koef.	p
Ауторитарност	-1.37	.05	-.39	.34	-1.58*	.02	.27	.66
Ниво образовања								
Основно	-1.11	.07	.05	.83	-.70	.20	-.60	.21
Средње	-.64	.05	-.54**	.00	-.50	.13	-.14	.63
Константа	-.85	.08	-.26	.40	-.80	.09	-1.86	.00

*p<.05; **p<.01;

Напомена: У ћелијама су вредности мултиномијалних регресионих коефицијената; референтна група: ДПС; референтна група на варијаблу образовања: факултетско образовање; Likelihood Ration Test hi-kvadrat (12)=28.640, p<.005; R² Cox and Snell = .04, Nagelkerke=.04.

Такође можемо запазити да је у случају гласача СДП-а неколико коефицијената на граници статистичке значајности. Према тим подацима, присутна је тенденција да гласачи СДП-а показују нешто нижи степен ауторитарности, као и релативно мању релативну учесталост средњег и основног нивоа образовања. Ипак, у претходним анализама стечени утисак да су и образовање и ауторитарност слаби корелати партијских преференција у Црној Гори,

потврђен је и резултатима ове анализе. С обзиром на ниску или непостојећу повезаност, такође се не може говорити ни о томе да ауторитарна вредносна оријентација функционише као медијатор утицаја образовног друштвеног расцепа.

Дискусија и закључак

Приказане анализе су предузете са циљем да се утврди у којој мери постоји емпиријска основа за хипотезу да у Црној Гори и Србији на политички сферу делује образовни друштвени расцеп, онако како је то концептуализовано код Стубагера (Stubager 2013). У ту сврху су прво утврђене асоцијације између партијске опредељености, са једне стране, и степена образовања и ауторитарности са друге. У другом кораку је проверена хипотеза о посредничкој улози ауторитарне вредносне оријентације између социјалне структуре (образовног расцепа) и политичких преференција.

Анализа података из двадесетак истраживања јавног мњења показала је да се случајеви Црне Горе и Србије међусобно разликују. Налази из Србије су у знатној мери у складу са очекивањима базираним на Стубагеровом моделу (e.g. 2013), као и са претходним истраживањима спроведеним у Србији: у сваком посматраном периоду су запажене значајне разлике у нивоу образовања присталица релевантних политичких партија. За присталице партија из тзв. 'демократског блока' је у разним периодима био карактеристичан релативно виши просечни ниво образовања у поређењу са присталицама СПС-а и СРС-а. Према подацима из 2012. године, утврђене су значајне разлике између гласача СНС и ДС. Такви резултати су у складу са ранијим анализама (Славујевић 2002, 2005, 2006, Пантић и Павловић 2009). Резултати анализе на подацима из 2012. године показују да постоји паралелизам у повезаности образовања и ауторитарности са партијским преференцијама (слично као и у Кузмановић 2010).

У следећем кораку је анализирана хипотеза о посредујућој улози ауторитарности у вези између образовања и партијских преференција. Резултати су показали да су и ауторитарност и образовање значајни за партијске преференције, али да утицај образовања није само индиректан, путем одговарајуће културно-

вредносне оријентације¹⁰. Образовање показује доследан утицај на вероватноћу гласања за СНС, и поред статистичке контроле за утицај ауторитарности. Другим речима, важност образовања за партијску преференцију се не исцрпљује индиректним утицајем на израженост ауторитарности. Са друге стране, тај резултат имплицира и да је сама ауторитарност нешто више од модератора везе образовања и изборне одлуке.

Недостатак израженије подршке медијацијској хипотези Стубагера, сугерише да је за случај као што се Србија потребно увести додатне хипотезе. Могуће је да је овде ниво ауторитарности мање детерминисан степеном образовања, а више социјализацијским утицајима из социјално-културног контекста. Са друге стране, перзистентан директан утицај образовања на партијско одређење указује на додатну политичку релевантност образовања. На пример, ниво образовања се у литератури често третира као социјални и културни ресурс, који је релевантан у економској конкуренцији. Из тог разлога, боље образовани грађани, у транзиционим земљама, се редовно показују као отворенији за политичке реформе. У сваком случају, утврђени резултати показују да је социјална утемељеност политичких партија релативно изражена и у Србији, у смислу компатибилном са Стубагеровим (2013) моделом.

Резултати добијени на подацима из Црне Горе пружају другачију слику. Прво, степен образовања је знатно слабије и мање стабилно повезан са партијским преференцијама. У појединим годиштима разлике између гласача разних партија нису статистички значајне. Ипак, утврђена је блага тенденција нижег просечног нивоа образовања код гласача СНП-а, као и нешто вишег код гласача Покрета за промјене. Тим налазима не би требало давати превелику тежину јер су разлике мале и нестабилне, а поготово јер их нема у новијим истраживањима.

На подацима из 2010. године било је могуће детаљније проверити хипотезу о повезаности ауторитарне вредносне оријентације са образовањем, и њену медијацијску улогу у вези са образовањем. Резултати су показали да разлике у нивоу ауторитарности између гласача различитих црногорских партија 2010. године нису статистички значајне. У мултиваријатном моделу се показала блага тенденција релативно нижег нивоа ауторитарности када се

10 У неким ранијим радовима је медијацијски утицај ауторитарности јасније изражен (Тодосијевић 2013).

упореде гласачи ПЗП-а и ДПС-а. Углавном, општа слика је битно другачија у односу на ону стечену на српским подацима, и у односу на теоријски модел Стубагера.

Имајући у виду релативну сличност између Црне Горе и Србије по социјално-економским и културним карактеристикама, поставља се питање због чега у једном случају имамо прилично јасну подршку теоријском моделу образовног социјалног расцепа, а у другом одсуство такве подршке? Очигледно је да овде добијени резултати имају важне импликације како за Стубагерову теорију о образовању као битном друштвеном расцепу, тако и за разумевање политичких процеса у Црној Гори и Србији. Пример Србије показује да образовање може бити важна основа политичких подела, без обзира на (ми бисмо пре рекли: управо због) утицај искуства са социјалистичким уређењем. Либерализујући утицај високог образовања очигледно није тако круто детерминисан карактеристикама политичког система. Често се сматра да је образовање повезано с израженијим либералним тенденцијама управо као последица излагања анти-ауторитарним вредностима током терцијарних фаза образовног процеса (Jacobsen 2001), што за резултат између осталог има и нижу ауторитарност.

Пример Црне Горе, са друге стране, показује да постојање структурне основе (образовне разлике) и са њоме повезаних идеолошких разлика (негативна корелација између нивоа ауторитарности и образовања) не мора да резултира одговарајућом политичком поделом. Очигледно, постоје додатни фактори који утичу на то да социјална подела не мора да се претвори у политички расцеп. Овде је вероватно пресудан утицај других друштвених расцепа који су добили примат, а вероватно важну улогу имају и поједине стратешке одлуке политичких елита. Другим речима, и налази из Црне Горе указују на, условно речено, либерализујуће ефекте високог образовања, али је њихово „превођење“ у конкретне партијске преференције надјачано односом према другим горућим питањима. То би могло да значи да су „теме“ које деле бирачко тело само индиректно повезане с овде анализираним идеолошком димензијом, као и да можда неке друге димензије имају већу политичку важност. У том смислу чини се да је у Црној Гори на делу снажнији утицај темељног друштвеног расцепа базираног на концепцији националног идентитета (Комар 2013), а што је даље у вези са регионалном припадношћу. Како је и наведено у уводу, због тога се очекивало

да ће улога образовног нивоа и пратећих идеолошких ставова бити од секундарног значаја.

Литература

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. and Sanford, H. R. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper & Brothers.
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom: Understanding right wing authoritarianism*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bartolini, S. & Mair, P. (1990), *Identity, Competition and Electoral Availability*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bešić, M. (2014). *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija - generacijski pristup*. Beograd: Čigoja štampa.
- Clark, T. N., & Lipset, S. M. (1991). Are social classes dying? y: *International sociology*, 6(4), стр. 397-410.
- Dalton, R. J. (1996) „Political Cleavages, Issues, and Electoral Change“ y: Lawrence LeDuc, Richard G. Niemi & Pippa Norris (yp.), *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective* (стр. 319-342). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Darmanović, S. (2007) „Duga tranzicija u Crnoj Gori - od polukompetitivnih izbora do izborne demokratije“ y: V. Pavićević, S. Darmanović, O. Komar, & Z. Vujović, *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori 1990-2006*. (стр. 83-101). Podgorica: Centar za monitoring CEMI.
- Davis, N. J., & Robinson, R. V. (1991) „Men’s and women’s consciousness of gender inequality: Austria, West Germany, Great Britain, and the United States“ y: *American Sociological Review*, стр. 72-84.
- Dekker, P., & Ester, P. (2005) „Education and authoritarianism: A longitudinal analysis of Dutch survey data: 1970-1996.“ y: *Democratization, Europeanization, and globalization trends: Cross-National analysis of authoritarianism, socialization, communications, youth, and social policy*, стр. 213-227.
- Farnen, R. & Meloen, J. (2000) *Democracy, Authoritarianism and Education: A Cross-National Empirical Survey*. London: Macmillan Press.
- Flanagan, S. C., & Lee, A. R. (2003) „The new politics, culture wars, and the authoritarian-libertarian value change in advanced industrial democracies“ y: *Comparative Political Studies*, 36(3), стр. 235-270.
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., & Flanagan, S. C. (1987) „Value change in industrial societies“ y: *American Political Science Review*, 81(04), стр. 1289-1319.

- Jacobsen, D. (2001) „Higher Education as an Arena for Political Socialization: Myth or Reality?“ y: *Scandinavian Political Studies*, Vol. 24, No. 4, стр. 351-368.
- Jou, W. (2010) „Political cleavages in Serbia: changes and continuities in structuring left–right orientations“ y: *Southeast European and Black Sea Studies*, 10(2), стр. 187-206.
- Jovanović, P., & Marjanović, M. (2002) *Politička kultura u Crnoj Gori*. Podgorica: CID.
- Kitschelt, H. (1994) *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knežević, R. (2007) *Politička kultura*. Podgorica: CID.
- Komar, O. (2013) *Birači u Crnoj Gori: Faktori izborne i partijske preferencije*. Beograd: Čigoja & FPNUCG.
- Komšić, J., Pantić, D., i Slavujević, Z. (2003) *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Kriesi, H. (1998) „The transformation of cleavage politics - The 1997 Stein Rokkan lecture“ y: *European journal of political research*, 33(2), стр. 165-185.
- Kriesi, H. (2010) „Restructuration of partisan politics and the emergence of a new cleavage based on values“ y: *West European Politics*, 33(3), стр. 673-685.
- Kuzmanović, B. (1995) „Authoritarianism“ y: M. Lazić (yp.), *Society in crisis: Yugoslavia in the early '90s* (стр. 161–186). Belgrade: Filip Višnjić.
- Kuzmanović, B. (2010) „Autoritarnost – vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom“ y Mihailović (ur.), *Kako građani srbije vide tranziciju* (стр. 87-104). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Lipset, S. M. (1981 [1960]) *Political man: The social basis of modern politics*. NY: Doubleday.
- Lipset, S. M., & Rokkan, S. (yp.). (1967). *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives* (Vol. 7). Free press.
- Meloen, J. D. (1993) „The F-scale as a predictor of fascism: An overview of 40 years of authoritarianism research“ y: W. F. Stone, G. Lederer, & R. Christie (yp.), *Strength and weakness: The Authoritarian Personality Today* (стр. 47-69). New York: Springer Verlag.
- Meloen, J. (1996) „Authoritarianism, democracy and education – A preliminary empirical 70-nation global indicators study“ y: R. Farnen et al. (yp.), *Democracy, socialization, and conflicting loyalties in East and West: cross-national and comparative perspectives* (стр. 20-39). London: Macmillan Press.
- Mihailović, S. (1991) „Izbori '90: mnjenje građana Srbije“ Y: Mihailović i V. Goati (yp.), *Od izbornih rituala do slobodnih izbora: sondaža javnog mnjenja uoči prvih višestranačkih izbora u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.

- Mihailović, S. (2006) „Vrednosne orijentacija stranačkih pristalica“ y: Z. Lutovac (yp.), *Demokratija u političkim strankama Srbije* (стр. 143-168). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Mihailović, S. (2007) „Levi i desni ekstremizam u Srbiji“ y: Lutovac, Z. (yp.), *Ideologija i političke stranke u Srbiji* (стр. 193-222). Beograd, Friedrich Ebert Stiftung/Institut društvenih nauka.
- Nie, N. H., Junn, J., & Stehlik-Barry, K. (1996) *Education and democratic citizenship in America*. University of Chicago Press.
- Nieuwbeerta, P., & De Graaf, N. D. (1999) „Traditional class voting in twenty postwar societies“ y: *The end of class politics*, стр. 23-56.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2009) *Political culture of voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Pantić, D. (2002) „Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine“ y: Goati i sar., *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000. godine* (стр. 79-130). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pantić, D. (2003) „Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisanja u Srbiji“ y: Komšić i sar., *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji* (стр. 95-128). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pavlović, Z. (2009) *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2013) „Political culture v. rational choice: support for democracy in Serbia“ y: Florela Voinea, C., Todosijević, B. and Boella, G. (yp.), *Eastern European Political Cultures. Modeling Studies* (стр. 137-154). Bucuresti: Ars Docendi.
- Pavlović, Z. (2014) „Intrinsic or Instrumental Support for Democracy in a Post-Communist Society: the Case of Serbia“ y: *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 3(1), стр. 31-42.
- Rot, N. & Havelka, N. (1973) *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Z. (2002) „Socijalna utemeljenost političkih stranaka pre i posle izbora 2002“ y: Goati (yp.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*. (стр. 159-194). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Slavujević, Z. (2005). *Politički marketing*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Slavujević, Z. (2006) „Promena socijalne utemeljenosti i socijalne strukture pristalica relevantnih političkih stranaka u Srbiji prvih godina XXI veka“ y: Lutovac (yp.), *Demokratija u političkim strankama Srbije* (стр. 189-236). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Stubager, R. (2008) „Education effects on authoritarian–libertarian values: a question of socialization“ y: *British Journal of Sociology*, 59(2), стр. 327-350.

Stubager, R. (2009) „Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict“ y: *European Journal of Political Research*, 48(2), стр. 204-233.

Stubager, R. (2010) „The development of the education cleavage: Denmark as a critical case“ y: *West European Politics*, 33(3), стр. 505-533.

Stubager, R. (2013) „The Changing Basis of Party Competition: Education, Authoritarian–Libertarian Values and Voting“ y: *Government and Opposition*, 48, стр. 372-397. doi:10.1017/gov.2013.13

Todosijević, B. (2006) „Politics in Serbia 1990-2002: A Cleavage of World Views“ y: *Psihologija*, 39 (2), стр. 121–146.

Todosijević, B. (2013) „Serbia“ y: S. Berglund, J. Ekman, K. Deegan-Krause & T. Knutsen (yp.), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*, Third Ed. Cheltenham: Edward Elgar.

Van der Waal, J., Achterberg, P., & Houtman, D. (2007) „Class is not dead—it has been buried alive: class voting and cultural voting in postwar western societies (1956–1990)“ y: *Politics & Society*, 35(3), стр. 403-426.

Weakliem, D. L. (2002) „The effects of education on political opinions: An international study“ y: *International Journal of Public Opinion Research*, 14(2), стр. 141-157.

Прилог 1: Листа скраћеница коришћених у тексту

ДЕПОС – Демократски покрет Србије

ДФ – Демократски фронт

ДОС – Демократска опозиција Србије

ДПС – Демократска партија социјалиста

ДС – Демократска странка

ДСС – Демократска странка Србије

ДСВМ – Демократски савез војвођанских Мађара

ГЗП – Група за промјене

ЛДП – Либерално демократска партија

НОВА – Нова српска демократија

НС – Нова Србија

ПЗП – Покрет за промјене

СДП – Социјалдемократска партија

СНП – Социјалистичка народна партија

СНС – Српска народна странка

СПО – Српски покрет обнове

СПС – Социјалистичка партија Србије

СРС – Српска радикална странка

СРСЈ – Савез реформских снага Југославије

ССЈ – Странка српског јединства

УРС – Уједињени региони Србије

Bojan Todosijević, Zoran Pavlović, Olivera Komar

EDUCATION, IDEOLOGY AND
POLITICS: THE IMPORTANCE
OF THE DIFFERENCES IN
EDUCATIONAL LEVELS
FOR THE POLITICAL CLEAV-
AGES IN SERBIA AND MONTE-
NEGRO

Abstract

Diminishing influence of social cleavages on political behavior and corresponding increasing relevance of cultural and value cleavages has been discussed in scholarly literature already for several decades. According to one view, the differences in educational levels form the basis of the ideological/value divisions, such as authoritarianism versus libertarianism. In that view, the class cleavage has been losing its influence while the educational divisions are becoming more important instead. Evidence supporting such a view is mainly collected in Western European countries, in which education and class position show quite a different relationship than in the ex-communist countries, where education was the main structural correlate of socioeconomic status. The subject of this paper is the analysis of the importance of education as a determinant of vote choice, as well as the relationship between education and authoritarian-libertarian attitude dimension in Serbia and Montenegro. The data collected in public opinion research in Serbia from 1990 to 2012 (9 studies) and from 2005 to 2015 in Montenegro (11 studies) were used. The results show that there are significant differences in educational level between the voters of relevant political parties in Serbia as well as in Montenegro. Similarly, the voters differ in authoritarian-libertarian attitudes. Ho-

wever, education is clearly related to dominant cultural/value division in Serbia, while in Montenegro education has a minor role. The results also show that education indirectly influence vote choice by determining one's ideological/value positions. In the final section of the paper, the results are discussed in the context of postulated theoretical model as well as from the perspective of better understanding political cleavages in Serbia and Montenegro.

Key words: authoritarianism, education, social cleavages, Serbia, Montenegro.

* Овај рад је примљен 14. октобра 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 16. децембра 2015. године.

КОНЗЕРВАТИВНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ И СТРАНАЧКЕ ПРЕФЕРЕНЦИЈЕ

УДК 929.11(497.113):316.334.5

Оригинални научни рад

Јасминка Д. Дулић

Сажетак

У овом раду смо настојали утврдити, на темељу емпиријског истраживања у једној мултиетничкој средини у Србији (на северу Бачке, N=500), структуру конзервативног пола социо-културне димензија ставова, предиктивну вредност ауторитарних тенденција за утврђене конзервативне оријентације и могуће импликације за социјалне поделе и политичке расцепа. Генерални циљ истраживања је био установити да ли егзистира политички расцеп с обзиром на разлике у погледу религиозности и повезаним социо-културним вредностима. Утврдили смо егзистенцију два политичка блока у простору страначких преференција – Либерално-социјални и Национално-конзервативни. У простору социо-културних ставова је факторска анализа другог реда показала да постоје две димензије конзервативних оријентација: (1) морални традиционализам који упућује на постојање генералног фактора религиозност-нерелигиозност и којег чине повезана веровања о аспектима друштвене стварности који се односе на регулацију брака, породице, сексуалности, и (2) социјални конзервативизам којег дефинишу родне и националне предрасуде, национална затвореност, и подржавање традиционалних родних улога у друштву. Морални традиционализам заснован на религијским уверењима је значајни предиктор либерално-социјалне опције у позитивном смеру и национално-конзервативне у негативном смеру, и обрнуто социјални конзервативизам је позитиван предиктор национално-конзервативне опције морални традиционализам негативан предиктор. Потврђује се да делује класичан расцеп на линији религиозност-секуларност а који је повезан и с етничким поделама. Ово је истраживање показало да

у Војводини постоје елементи етничког и религиозно-секуларног расцепа и да кориштење дихотомија традиционално-модерно, национално-грађанско, либерално-конзервативно односно њихово третирање као једнодимензионалних оријентација иако доприноси једноставности објашњења расцепа може замаглити, уместо да разоткрива, битне разлике које доприносе социјалним поделама.

Кључне речи: социо-културне оријентације, конзервативизам, религиозност, ауторитарност, страначке преференције, политички расцепи

1. Димензије социјалних ставова и политички расцепи

Један од четири темељна „сукоба“, који су према Липсету и Рокану настали почетком XX века, а затим су се институционализовали и „замрзли“, је расцеп између државе и цркве, уз расцепе између центра и периферије, села и града те рада и капитала, (Lipset i Rokkan 1967). Са увођењем „постматеријалистичких“ тема Инглехарта као што су животна околина, образовање, једнакост жена и мањина, демократизација и либерализација особито у погледу регулације породичних односа и сексуалности и ове теме се наводе као извори нових расцепа (Inglehart 1977). Међутим четири структурална елемента расцепа опстају као кључне варијабле због своје адаптивбилности. Према Диган-Краусу урбано-рурални расцеп сада постаје расцеп на основу географских разлика, расцеп између капитала и рада постаје расцеп на основу социо-економског статуса, центар-периферија се трансформише у етнички расцеп, а расцеп држава-црква, који је у фокусу овога рада, постаје вредносни расцеп с обзиром на разлике у погледу религиозности и повезаним социо-културним вредностима (Deegan-Krause 2007).

Расцеп религиозност-нерелигиозност је нарочито значајан за пост-комунистичка друштва у којима су традиционалне вредности као и религија дуго времена биле потискиване у циљу наметања само једне, комунистичке идеологије и „нових“ социјалистичких вредности. Поставља се питање да ли се и у којим сегментима након распада реал-социјализма расцепи у овим друштвима разликују од расцепа у земљама са дугом и непрекинутом

традицијом вишестраначког политичког система – да ли делују традиционални расцепи из „пре-комунистичког“ раздобља, и да ли се може установити кореспонденција расцепа са развијеним друштвима Запада. Вајтфилд (Whitefield 2002) дефинише политичке расцпе као јасно структурисане и трајне линије засићених социјалних и идеолошких подела међу политички значајним актерима а да би се уверили у егзистенцију расцепа који структуришу садржај политичких конфликта и страначке конкуренције потребно је уверити се у стабилност и трајност социјалних и идеолошких подела. При томе се теоријски раздвајају расцпе од подела и разлика. О „потпуном расцепу“ се ради када су укључена сва три елемента расцепа – социо-структурне варијабле, социјални и политички ставови и политичке странке. „Мање од расцепа“ су „поделе“ које укључују два од три теоријска елемента расцепа а „разлике“ се односе на само један од три елемента, (Bartolini & Mair 1990; Deegan-Kraus 2007).

У истраживањима политичких расцепа у Србији дихотомијама традиционализам-модернизам, конзервативизам-либерализам, ауторитарност-неауторитарност, национално-грађанско се настоје описати вредносне и ставовске разлике на којима настају социјалне и идеолошке поделе и политички расцпе (Комшић, Славујевић & Пантић 2003; Антонић 2007). Међутим у покушају да се идентификују основне линије социјалних и политичких расцепа утврђене су и одређене нелогичности и парадокси. Славујевић (2003) истиче да се у Србији уочава идеолошка инверзија у односу на уобичајене идеолошке поделе „левичари“ су националисти и традиционалисти а „центрумаши“ и „десничари“ су програђански оријентисани и модернисти. Стојиљковић (2011) такође указује на одређени „политички парадокс“ да већина бирачког тела исказује ставовски ‘левичарски сентимент’ истовремено гласајући за партије центра и деснице.

Како објаснити ове идеолошке инверзије и политичке парадоксе? Један од правца тражења објашњења ове „инверзије“ иде ка тражењу специфичности у повесним или актуелним социолошким и политичким ситуационим факторима, наслеђеној култури и вредносним матрицама које се разликују од вредносних матрица у другим земљама, или у повишеној ауторитарности и процесу ретрадиционализације (Пантић 2003). Други могући правац је истраживање структуре ставовских оријентација, вредности

и предиспозиција на једном и другом полу. Наиме, поједини истраживачи указују да полови нису толико „монолитни“ и међусобно искључиви како се може закључити само на темељу испитивања социо-структурних разлика и вредносних подела. Социо-економске и социо-културне оријентације не преклапају се увек код различитих социјалних група на истом полу. Димензија лево-десно која се односи на питања социо-економске једнакости и ставова о улози државе у економији не преклапа се увек са либерално-конзервативном димензијом која се односи на питања личне слободе, отворености према променама насупрот контроле и оријентације на задржавање *status quo* (Andersen & Heath 2003; Jost 2003). Политичка социологија види ове темељне идеолошке димензије као рефлексије социјалних идентитета формираних на основу друштвене структуре или припадништва одређеним друштвеним групама. Лево-десна (економска) димензија је, сматра се, укореењена у друштвеним класама а либерално-конзервативна димензија је блиско повезана са религиозношћу и образованошћу. Када је у питању прва димензија претпоставка поткрепљена истраживањима је да су појединци који приходе стичу на темељу свог супериорног хуманог капитала и чији су приходи са тржишта сигурнији предиспонирани за идеологију слободног тржишта док појединци чији приходи потичу из нетржишних извора а приход са тржишта је низак и несигуран преферирају ауторитативну алокацију ресурса (Kitschelt 2004; Stenner 2009).

Остаје отворено питање предиспонираности за либерално-конзервативну димензију по питању слободе односно контроле и ограничења у погледу регулације социјалних односа. Различита истраживања установила су да религиознији и активнији припадници цркви изражавају конзервативније вредности док су образованији либералнији у погледу друштвених и моралних норми. Међутим, поједини аутори су утврдили да постоје различити типови конзервативизма. Костер и Ван дер Вал (De Koster & Van der Waal 2007) разликују „морални традиционализам“ (који има упориште у религијским уверењима) и „ауторитарност“ (као секуларни израз потребе за референтним оквиром, редом и поретком). Ова два одвојена типа конзервативизма имају и различите импликације на страначке преференције и изборно понашање – морални традиционалисти гласају за хришћанске демократе, а ауторитарни гласају за оне који обећавају чврсту руку, закон и ред на секуларној десници. Стенер је такође утврдила уз економски конзервативизам

типа *laissez-faire* и два типа социо-културног конзервативизма „*status quo* конзервативизам“ (фаворизовање стабилности и традиције наспрам друштвене промене) и „ауторитарност“ (фаворизовање послушности и конформизма насупрот слободи и разликама, преферирање униформности и јединства унутар заједнице, друштва) (Stenner 2009).

Полазећи од претпоставке о постојању различитих типова конзервативизма у овом раду смо настојали утврдити, на темељу емпиријског истраживања у једној мултиетничкој средини у Србији (на северу Бачке), структуру конзервативног пола социо-културне димензија ставова, позадину утврђених димензија и могуће импликације за социјалне поделе и политичке расцепе.

2. Метод: Циљеви, мерни инструменти, подаци и поступак

Циљеви истраживања су били: (1) утврдити структуру конзервативних социо-културних ставова; (2) утврдити димензије страначких преференција; (3) утврдити утицај социо-структурних варијабли на разлике у погледу изражавања социо-културних ставова и страначких преференција; и (4) установити значај ауторитарних тенденција за предикцију социо-културних ставова и значај социо-културних ставова за предикцију страначких преференција.

У дефинисању циљева смо пошли од претпоставке да су ауторитарне тенденције значајни предиктори димензија конзервативизма, да су социо-културни ставови значајни предиктори страначких преференција и да социо-структурне варијабле значајно утичу на димензије конзервативизма. Генерални циљ истраживања је био установити да ли егзистира политички расцеп с обзиром на разлике у погледу религиозности и повезаних социо-културних вредности.

Узорак и поступак: Истраживање је спроведено на јесен 2010. године у Суботици. Испитаницима је писмени упитник остављен да га самостално испуне. Узорак испитаника је био квотни, формиран на основу пунолетне популације Града Суботице. Узорком је обухваћено укупно 500 испитаника са следећим социодемографским обележјима: Пол: (1) мушки 50.6 %, (2) женски 49.4 %.

Доб: (1) 18-30 година 30.8 %; (2) 31-45 година 30.8 %; (3) 46-55 година 19.1 %; (4) 56-65 година 10.2 % и (5) 66 и више година 8.8 %. Школско образовање: (1) Основна школа 11.5 %; (2) Трогодишња средња школа 15.7 %; (3) Четворогодишња средња школа 43.1 %; (4) Виша школа 15.1 %; (5) Факултет 14.7 %. Национална припадност: (1) Буњевачка 18.9 %, (2) Хрватска 24.8 %, (3) Мађарска 22.5 % и (4) Српска 33.7 %. Конфесионална припадност: (1) Римокатоличка црква 61.4 %; (2) Српска православна црква 31.0 %; (3) Нити једна 7.6 %.

Мерни инструменти: У истраживању простора конзервативних оријентација и ауторитарних тенденција применили смо 11 мерних инструмената. Од испитаника смо тражили да искажу степен слагања са одређеном тврдњом на петостепеној скали Ликертовог формата у распону од потпуног неслагања (1 = уопште се не слажем) до потпуног слагања (5 = у потпуности се слажем). Страначке преференције смо испитивали вишеструким хипотетским преференцијама. Питање је било дефинисано на следећи начин: „Замислите да имате могућност истовремено гласати за више странака на парламентарним изборима. Којим бисте доле наведеним странкама дали свој глас?“ Од испитаника је тражено да се за сваку странку одреде на скали Ликертовог формата с могућностима одговора: (1) Не бих никад гласао (2) Највероватније не бих гласао (3) Не знам, нисам сигуран (4) Вероватно бих гласао и (5) Сигурно бих гласао.

Применили смо две скале религиозности (Дулић 2009): 1) скалу идеолошко-искуствене религиозности ($\alpha=0.95$) и 2) скалу сакраменталне религиозности ($\alpha=0.93$). Величине коефицијената унутрашње конзистенције изражене Кронбаховом алфом (*Cronbach alpha*) упућују на високу поузданост обе скале. Скалом идеолошко-искуствене религиозности објашњено је 79% варијансе и дефинисана је религијским уверењима, верским осећајима и искуствима. Скала сакраменталне религиозности дефинисана је честицама које упућују на практичну религиозност (црквеност), односно присутност сакраменталног живота – причести, исповеди и редовитог одласка на мису/службу Божју. Скалом је објашњено 83% варијансе.

Скале којима смо мерили димензије етноцентризма формиране су избором честица из скале Етно-1 и Етно-2 (Štram 2008). (1) Скалом националне затворености, пристрасности и осећаја су-

периорности објашњено је укупно 61% варијансе ($\alpha = 0.89$). (2) Скалом националне афективне везаности и спремности на саможртвовање објашњено је 57% варијансе ($\alpha = 0.80$).

Примењена су три мерна инструмента за мерење ауторитарних тенденција на темељу концепта ауторитарности Адорна и сарадника (1950) и Алтемејера (Altemeyer 1988). (1) скалом ауторитарне политичке субмисивности је објашњено 50 % варијансе. Фактор упућује на снажну потребу појединца за генералним подвргавањем, изражену лојалност и покоравање државним ауторитетима те снажну потребу за јаким и неустрашивим вођом ($\alpha = 0.65$). (2) скалом ауторитарне агресивности, објашњено је 46 % варијансе. Садржи честице којима се изражава склоност ка оштром кажњавању свих оних који крше друштвене норме ($\alpha = 0.59$). (3) скала конформизма садржи честице које указују на изразито и некритичко прихватање групних норми без властита осмишљавања чињеница и личног става и урањање у безличност групе (Šiber, 1998). Објашњено је 56 % варијансе. Фактор упућује на снажну потребу појединца да „чини оно што чини већина“, да се не разликује од других људи у понашању и мишљењу као и на одбацивање и осуду оних који одступају у понашању и мишљењу од већине ($\alpha = 0.81$).

Применили смо четири скале патријархализма дефинисане на темељу ранијих истраживања (Дулић 2000). (1) Традиционалне родне улоге, садржи тврдње о професионалној и интелектуалној инфериорности жена, њиховој претераној емотивности и неспособности за доношење исправних и важних одлука чиме се оправдава искључивање жена из политичког и пословног живота, ($\alpha=0.89$). (2) Сексуални морал садржи осуду абортуса, сексуалних односа изван брака, ванбрачне заједнице и проститутки, ($\alpha=0.82$). (3) Противљење легализацији истополних бракова садржи тврдње којима се подржавају вредности традиционалне породице и брака као заједнице мушкарца и жене, ($\alpha=0.80$). (4) Неповећење и предрасуде према женама садржи тврдње којима се женама приписује кривња за насиље према њима, предрасуде и неповереће према женама, ($\alpha=0.80$).

3. Резултати: Димензије страначких пеференција и конзервативне социо-културне оријентације

На темељу корелацијске матрице од 12 страначких преференција факторском анализом уз *protax* ротацију екстрахована су два фактора односно две латентне политичке опције којима је објашњено 53 % варијансе, које су приказане у табели 1. Либерално-социјална опција (Ф1) је дефинисана преферирањем Лиге социјалдемократа Војводине (.78), Либерално демократске партије (.73), Демократске странке (.68), Г17 плус (.66) и две национално мањинске странке Демократског савеза Хрвата у Војводини (.69) и Савеза војвођанских Мађара (.59), и 2. Национално-конзервативна опција (Ф2) је дефинисана преферирањем Српске радикалне странке (.81), Демократске странке Србије (.77), Нове Србије (.76). Српске напредне странке (.74) и Социјалистичке партије Србије (.57).

Табела 1. Факторска структура страначких преференција (матрица обрасца)

Политичке странке	Ф1 Либерално-социјалне	Ф2 Национално-конзервативне
Лига социјалдемократа Војводине	.78	
Либерално демократска партија	.73	
Демократски савез Хрвата у Војводини	.69	
Демократска странака	.68	
Г 17 Плус	.66	
Савез војвођанских Мађара	.59	
Српска радикална странка		.81
Демократска странка Србије		.77
Нова Србија		.76
Српска напредна странка		.74
Социјалистичка партија Србије		.57

Факторском анализом другог реда уз *protax* ротацију екстраховано је два фактора вишег реда у простору конзервативних социо-културних ставова којима је објашњено 59% варијансе и које су приказане у табели 2.

Табела 2. Факторска структура конзервативних оријентација (матрица обрасца)

Социо-културне оријентације	Ф1 Морални традициона- лизам	Ф2 Социјални конзервати- визам
Идеолошко-искуствена религиозност	.88	
Сакраментална религиозност	.86	
Традиционализам	.67	
Сексуални морал	.66	.32
Противљене легализацији истополних бракова	.61	
Национална затвореност, пристрасност и супериорност		.84
Неповерење и предрасуде према женама		.75
Национална афективна везаност и спремност на саожртвовање		.73
Традиционалне родне улоге		.69

Први фактор, који смо назвали морални традиционализам (Ф1), дефинишу сакраментална религиозност (.86), идеолошко-искуствена религиозност (.88), сексуални морал (.66), традиционализам (.67) и противљење истополним браковима (.61). Та латентна димензија упућује на структуралну повезаност религиозности и традиционалних вредности везаних уз регулацију сексуалних односа, брака и породице које чине један вредносно хомогени социо-културни образац.

Други фактор, који смо назвали социјални конзервативизам (Ф2) дефинишу национална затвореност, пристрасност и осећај супериорности (.84), неповерење и предрасуде према женама (.75), национална афективна везаност и спремност на саможртвовање (.73) и традиционалне родне улоге (.69). Овај, такође вредносно хомогени социо-културни образац упућује на подржавање неједнакости и односа доминације у друштву међу половима и људима различите националности, националну и родну искључивост и предрасуде.

Социодемографска структура, страначке преференције и димензије конзервативизма: Како бисмо утврдили да ли се испита-

ници различите доби, националне припадности, степена школског образовања и самопозиционирања на идеолошкој скали лево-десно разликују у погледу интернализације моралног традиционализма, социјалног конзервативизма и страначких преференција израчунали смо просечне факторске бодове на посматраним варијаблама а значајност разлика је тестирана поступком једносмерне анализе варијансе.

Већи степен моралног традиционализма изражавају Хрвати у односу на све друге националне групе / $F(3,471)=30.68$, $p<.000$ /, испитаници са завршеном основном школом у односу на средње, више и високо образоване / $F(4,492)=3.875$, $p<.004$ /, испитаници изнад 66 година и они од 18-30 година у односу на испитанике у средњој животној доби / $F(4,493)=2.44$, $p<.04$ / и испитаници који себе сврставају на десницу и десни центар / $F(4,441)=5.52$, $p<.000$ /.

Социјални конзервативизам у већем степену изражавају Срби, Буњевци и Мађари у односу на Хрвате / $F(3,471)=5.97$, $p<.001$ /, испитаници са завршеном основном и трогодишњом средњом школом (занатом) / $F(4,492)=9.92$, $p<.000$ /, и испитаници изнад 66 година / $F(4,493)=6.13$, $p<.000$ /, док се самопозиционирање на скали лево-десно није показала као варијабла која значајно разликује испитанике.

На страначке преференције највећи утицај има национална припадност. У највећој мери Хрвати па затим Мађари преферирају либерално-социјалну опцију, а у мањој мери Срби и затим Буњевци / $F(3,471)=45.16$, $p<.000$ /, Обрнуто, Срби и Буњевци у већој мери преферирају национално-конзервативну опцију / $F(3,471)=15.00$, $p<.000$ /, Либерално-социјалну опцију више преферирају испитаници с вишом школом и факултетом / $F(4,492)=2.588$, $p<.03$ / док на преференцију национално-конзервативне опције образовање нема утицаја. И идеолошко самопозиционирање има утицаја али само на избор либерално-социјалне опције коју у већој мери преферирају испитаници који себе позиционирају на десницу / $F(4,492)=7.034$, $p<.000$ /, Релативна већина испитаника себе позиционира на идеолошком континууму у центар 48.9%, на леви центар 17.3 %, на десни центар 15.9 %, на левицу 8.3 % а на десницу себе позиционира 9.6 % испитаника.

Како бисмо утврдили допринос ауторитарних тенденција – конформизма, ауторитарне политичке субмисивности и аутори-

тарне агресивности у предикцији резултата на димензијама конзервативизма (факторима другог реда) применили смо мултиплу регресијску анализу. Ауторитарне тенденције се налазе у положају предикторских (независних) варијабли а димензије социо-културног конзервативизма у положају критеријских (зависних) варијабли.

Табела 3. Предиктори димензија конзервативизма

	Морални традиционализам	Социјални конзервативизам
	β	β
Конформизам	-.02	.43***
Ауторитарна субмисивност	.28***	.21***
Ауторитарна агресивност	.01	.05

β =стандардизовани регресијски коефицијент, *** $p < 0.001$

Као значајни предиктор Моралног традиционализма показала се једино у позитивном смеру ауторитарна политичка субмисивност (бета = .28) и њоме је објашњено око 7 % варијансе.

Значајни предиктори Социјалног конзервативизма су у позитивном смеру конформизам (.43) и ауторитарна политичка субмисивност (бета = .21), којима је објашњен значајно већи проценат, око 36 %, варијансе.

Димензије социо-културног конзервативизма као предиктори страначких преференција: Да бисмо утврдили допринос димензија социо-културног конзервативизма (фактора другог реда) у предвиђању резултата на димензијама страначких преференција применили смо мултиплу регресијску анализу. Као значајни предиктори Либерално-социјалне опције показали су се у позитивном смеру морални традиционализам (бета = .30) а у негативном смеру социјални конзервативизам (бета = -.28). Око 13 % варијансе објашњено је предикторским варијаблама.

Као значајни предиктори Национално-конзервативне опције показали су се, у позитивном смеру социјални конзервативизам (бета = .26), а у негативном смеру морални традиционализам (бета = -.16). Око 7 % варијансе објашњено је предикторским варијаблама.

Табела 4. Предиктори страначких преференција

	Социјално- либералне странке	Национално- конзервативне странке
	β	β
Морални традиционализам	.30 ***	-.16***
Социјални конзервативизам	-.28***	.26***

β = стандардизовани регресијски коефицијент, *** $p < 0.001$

4. Религиозно-секуларни расцеп – два типа конзервативизма

Утврдили смо два политичка блока у простору страначких преференција – Либерално-социјални и Национално-конзервативни. Међедовић и Петровић (2013) су у испитивању које је спроведено 2010. године на узорку студената и њихових родитеља у Београду и Косовској Митровици српске националности, иако је питање било формулисано на другачији начин, добили такође два фактора са странкама које се групишу на исти начин и који се поклапају са политичко-идеолошким груписањем на основу анализе програмских оријентација партија (Стојиљковић, 2011). Иако су присутна прегруписивања (па и нестајања одређених странака) на политичкој сцени две шире политичке опције могу се дакле уочити у простору страначких преференција бирача у различитим регијама Србије.

У простору социо-културних ставова је факторска анализа другог реда показала да постоје две димензије конзервативних оријентација: (1) морални традиционализам који упућује на постојање генералног фактора религиозност-нерелигиозност и којег чине повезана веровања о аспектима друштвене стварности који се односе на регулацију брака, породице, сексуалности, и (2) социјални конзервативизам којег дефинишу родне и националне предрасуде, национална затвореност, подржавање традиционалних родних улога у друштву према којима жене не требају заузимати истакнуте позиције у јавној сфери – у пословном и политичком животу. Између ова два типа социо-културног конзервативизма постоји корелација 0.26, што значи да се може појавити и један и други

тип конзервативизма код неких скупина међутим обзиром да су се појавила два фактора настојали смо установити да ли је позадина ове две оријентације иста или различита, да ли постоје разлике у изражавању ових оријентација у различитим социо-демографским скупинама и какав је њихов утицај на страначке преференције.

Установили смо да у односу на ова два типа конзервативних оријентација постоје етничке разлике, (Хрвати изражавају у највећој мери морални традиционализам, Срби и Буњевци социјални конзервативизам) које су у суштини одраз разлика у црквености и религиозности међу етничким скупинама. Наиме Хрвати у највећој мери изражавају религиозност како идеолошко-искуствену тако и сакраменталну, односно практичну. Присутне су и генерацијске разлике – оба типа конзервативизма изражавају најстарије генерације и мање образовани слојеви, с изузетком моралног традиционализма којег у већем ступњу изражава и најмлађа генерација од 18 до 30 година.

Надаље, утврдили смо да се у позадини како моралног традиционализма, тако и социјалног конзервативизма налази ауторитарна политичка субмисивност која упућује на потребу појединца за генералним подвргавањем ауторитетима и нормама, изражену лојалност и покоравање државним ауторитетима док ауторитарна агресивност не доприноси значајно овим оријентацијама. Међутим, постоји и једна значајна разлика – утврдили смо да конформизам објашњава значајан проценат варијансе социјалног конзервативизма али не и моралног традиционализма. Налаз да се конформизам и ауторитарна субмисивност појављују као значајни предиктори социјалног конзервативизма који у својој структури садржи преферирање традиционалних улога полова, националну афективну везаност, затвореност и предрасуде упућује на десну ауторитарност како ју је дефинисао Алтемејер (2007). Фелдман (Feldman 2003) указује да се нетолерантност и предрасуде могу наћи код оних који високо вреднују социјални конформизам посебно у ситуацији перцепције претње социјалној кохезији, док Стенер (Stenner 2009) несклоност према разликама и тежњу ка њиховом минимизирању одређује као кључну у разликовању ауторитарности од *status quo* конзервативизма. Ауторитарну предиспозицију дефинише као сет „функционално повезаних елемената одбрамбене позиције која настоји минимизирати разлике и промовисати

униформност са институционализацијом неког колективног нормативног поретка“ (Stenner 2005:25).

Социолошке теорије које религију тумаче из аспекта њене функције одржавања стабилности и поретка друштва најчешће религију виде као конзервативну снагу а религиозност као компоненту традиционалистичког или конзервативног вредносно-културалног обрасца. Сматра се да улога религије у преношењу традиционалних вредности, веровања и обичаја доприноси одржању *statusa quo* у друштву и чини религију препреком друштвеним променама и чиниоцем који доприноси одржавању предрасуда. Међутим видимо да у структури фактора у којем је религиозност повезана са традиционалним моралним уверењима нису присутна уверења о нужности одржавања традиционалних родних улога, нити предрасуде према женама и припадницима других националних (етничких) заједница, већ да ови ставови чине засебан фактор. Другим речима факторе који доприносе предрасудама и подржавању доминације у друштву требамо тражити и у другим предиспозицијама и вредностима. У различитим истраживањима је утврђена егзистенција вредносне димензије која је усидрена на једном крају у жељи за неограниченом персоналном аутономијом а на другој страни у стриктном конформирању са друштвеним нормама понашања (Feldman 2003; Duckitt 2001, 2009). Различита друштва и културе придају различиту тежину овим вредностима и поставља се питање када (у којим околностима) и у којој мери ће људи тежити персоналној аутономији када та жеља дође у конфликт са жељом за социјалним конформизмом. Према Стенер (Stenner 2009) ауторитарност се активира код особа које су за то предиспонирани у ситуацијама „нормативне претње“ као израз страха од нестабилности, расула, недостатка социјалног поретка. Генерално се црта конформизма или конвенционализма дефинише као висок степен пристајања уз конвенције које се перципирају потврђенима од стране друштва у целини и успостављене од стране ауторитета. У позадини социјалног конзервативизма, утврдили смо у нашем истраживању, је уверење да људи морају бити управљани и вођени социјално прихваћеним нормама и правилима како би се понашали на одговарајући начин у социјалним оквирима. Док морални традиционалисти упориште налазе у религијским уверењима која им пружају стабилан референтни оквир за личне вредности и моралне норме, социјални конзервативци исказују снажну жељу за ограничавањем диверзитета у друштву јер се различитости мо-

гу доживљавати и као индикатор да се људи не конформирају са заједничким социјалним нормама и да су потенцијална претња за одржавање тих норми и кохезије групе. Не само да људи требају веровати у заједнички сет норми и правила већ је важније да не одступају од већине и да следе та правила и ако је неопходно, сматрају конформисти, то значи да треба успоставити претње санкцијама и кориштењем казни да би се спречило „лоше понашање“.

У својој теорији о динамици ауторитарности Стенер (Stenner 2005) указује да оно што карактерише ауторитарне особе није везаност за одређену групу већ фундаментална и преовлађујућа жеља да се установи и одбрани одређени колективни поредак истих и јединствених који идентификује, глорификује, привилегује и награђује „нас“ а не „њих“. Управо је једна оваква предиспозиција у позадини секуларног социјалног конзервативизма који се показао значајним предиктором национално-конзервативне опције која се у политичко-програмском смислу сврстава на десницу док се сами социјални конзервативци не самопозиционирају тако. С друге стране морални традиционализам заснован на религијским уверењима је значајни предиктор леве либерално-социјалне опције док се сами морални традиционалисти самопозиционирају на десницу. Ове резултате можемо једним делом тумачити карактеристикама узорка у нашем истраживању (значајан удео мањинске популације), разликама у конфесији, религиозности, различитим ставовима националних мањина и већине, присуством национално-мањинских странака које су биле дуги низ година у коалицији са странакама либерално-социјалног блока као и другим реалним ситуационим факторима друштвеног окружења. Међутим чињеница да се и у другим истраживањима проналазе идеолошке инверзије и политички парадокси (Комшић и сар. 2003; Стојиљковић 2011) и „неприродно“ гласање (Achterberger & Houtman 2006) индикатор је да се генерализованим биполарним димензијама традиционализам-модернизам, или либерализам-конзервативизам не могу у потпуности објаснити политички расцепи – уколико се не узимају у обзир и њихове субдимензије – као прво социо-културна и социо-економска димензија а затим и субдимензије у оквиру њих. У социјалном конзервативизму можемо тражити и део одговора на питање зашто се догађају идеолошке инверзије и зашто се догађа да они који исказују левичарски сентимент истовремено гласају за десницу. Наиме, видели смо да је морални традиционализам као и социјални конзервативизам израженији у скупинама с најнижим

степеном образовања (основна школа и занат) а установљено је у различитим истраживањима да је захтев за државним економским интервенционизмом и редистрибуцијом ресурса у већој мери изражен код истих ових скупина у односу на више образоване. Установили смо с друге стране да морални традиционалисти гласају за левицу а социјални конзервативци за десницу. Ако реалну ситуацију у друштву карактеришу нестабилност, економска или политичка криза или је присутна перцепција „нормативне претње“ – као израз страха од нестабилности и недостатка социјалног поретка, активира се ауторитарност у позадини социјалног конзервативизма и може бити одлучујући фактор који доприноси гласању за странке на десници а не за странке на левици код скупина за које би се очекивало да гласају за левицу на основу њиховог реалног социјалног положаја. Другим речима снага и одлучност, брза и радикална решења које нуде популистичке странке на десници су та врста „апела“ која код секуларних социјалних конзервативаца задовољава потребу за социјалном униформношћу и поретком и „заштитом“ од стварних или пеципираних „претњи“. Таква врста апела чини их привлачнијим за социјалне конзервативце од, на пример, социјал-демократских странака иако би за њих, према њиховом социо-економском положају, такво гласање било „природније“. С друге стране, либерално-социјална опција генерално не нуди такву врсту „заштите“ и већу вредност придаје персоналној аутономији него социјалном конформизму што нарочито код националних (и верских) мањина, образованијих и млађих скупина, може доприносити преференцијама ове опције.

Можемо закључити да наши резултати потврђују како делује класичан расцеп на линији религиозност-секуларност из „прекомунистичког“ раздобља. Потврда је то и кореспонденције са расцепима у другим европским земљама. Костер и Ван Дер Вал (Koster & Van der Waal 2007) су утврдили да је морални традиционализам који има упориште у религијским уверењима повезан са гласањем за демо-хришћанске странке док је конзервативност ауторитарног типа која у позадини има принуду и потребу за ригидним социјалним поретком, повезана са гласањем за секуларне ауторитарне странке на десници. С друге стране Вајтфилд (Whitefield 2002) је на темељу истраживања политичких расцепа у Источној Европи утврдио да су класа, доб и образовање варијабле добри предиктори ставова о улози тржишта у привреди, да је етничка припадност добар предиктор ставова о правима мањина а религиозност значајан

предиктор социјалног либерализма – конзервативизма. При томе је религиозност много значајнији предиктор социјалног либерализма односно конзервативизма у земљама с већинским католичким становништвом него ли у земљама с православним већинским становништвом, и религиозност је значајнији предиктор у национално подељеним земљама. Имајући у виду карактеристике нашег узорка (већина су католици) било би потребно проверити постојање ове две димензије конзервативизма и на другим узорцима пре свега већинског становништва православне вероисповести.

Андерсен и Хит (Andersen & Heath 2003) су утврдили да постоји и значајна регионална разлика у погледу природе социјалних и политичких расцепа и да иако доб и религиозност имају сличне ефекте на социјалне ставове и вредности у свим друштвима њихов утицај на гласање варира. Ове значајне разлике указују на значај кориштења регија а не поједине земље као јединице анализе и у том смислу би било корисно наставити истраживање регионалних разлика у Србији у погледу природе социјалних и политичких расцепа. Ово је истраживање показало да у Војводини постоје елементи етничког и религиозно-секуларног расцепа и да кориштење дихотомија традиционално-модерно, национално-грађанско, либерално-конзервативно односно њихово третирање као једнодимензионалних оријентација, иако доприноси једноставности објашњења расцепа, може замаглити уместо да разоткрива битне разлике које доприносе социјалним поделлама и расцепима.

Литература

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. i Sanford, N.R. (1950). „*The authoritarian personality*“, New York: Harper.
- Achterberg, P. & Houtman, D. (2006). „Why Do So Many People Vote 'Unnaturally'? A Cultural Explanation of Voting Behaviour“. *European Journal of Political Research*, 45(1), 75-92.
- Altemeyer, B. (1988). „*Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*.“ San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Altemeyer, B. (2007). „*The authoritarians*“. Winnipeg, Canada: University of Manitoba Press.

Andersen, R., Heath, A. (2003). „Social identities and political cleavages: The role of political context“. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*. Volume 166, Issue 3, pages 301–327, October 2003

Антонић, С. (2007). „Расцепи и странке у Србији“. У: Идеологија и политичке странке у Србији,

Лутовац, З. (ур.) Фридрих Еберт Стифтунг, Факултет политичких наука, Институт друштвених наука. Београд.стр. 51-66.

Bartolini, S. & Mair, P. (1990). „*Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilization of European Electorates, 1885-1985.*“ Cambridge, UK: University Press.

Deegan-Krause, K. (2007). „New Dimensions of Political Cleavage“. *Oxford Handbook of Political Science*, eds. R.Dalton and H.-D. Klingemann. Oxford: Oxford University Press.

De Koster, W. & Van der Waal, J. (2007). „Cultural Value Orientations and Christian Religiosity: On Moral Traditionalism, Authoritarianism, and Their Implications for Voting Behavior“. *International Political Science Review*, 28(4), 451-467.

Duckitt, John (2001). „A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice“ *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 33, Issue: 4, Academic Press, 41-113.

Duckitt, J. (2009). „Authoritarianism and dogmatism“ In: *Handbook of Individual Differences in Social Behavior*, Leary, M.R. & Hoyle, R.H. (eds.) Guilford Press. pp.298-317.

Дулић, Ј. (2000) Религиозност и традиционалне улоге међу спловима у склопу ауторитарног синдрома. Центар за женске студије. Суботица.

Дулић, Ј. (2009). Религиозност, социјална алијенација и вредносне оријентације: анализа односа на узорку средњошколских ученика у Суботици. Магистарски рад. Нови Сад.

Inglehart, R. (1977), „*The silent revolution: changing values and political style among western publics*“ Princeton University Press, Princeton.

Jost, J.T., Glaser, J., Kruglanski, A.W. & Sulloway, F.J. (2003). Political Conservatism as Motivated Social Cognition, *Psychological Bulletin*, Vol. 129, No. 3, 339–375

Kitschelt, H. (2004). „Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies“ *Europäische Politik* (03/2004). Digital Library Friedrich Ebert Foundation.

Комшић, Ј., Славујевић, З. & Пантић, Д. (2003). „Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегруписавања у Србији“, Београд: ФЕС-ИДН

- Lipset, S.M. & Rokkan, S. (1967). „Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives“ Toronto: The Free Press.
- Međedović, J. & Petrović, B. (2013). „Predictors of party evaluation in post-conflict society –the case of Serbia“, *Psihologija*. Vol.46 (1),27-43.
- Stenner, K. (2009). „Three Kinds of 'Conservatism' “ *Psychological Inquiry*, 20: 142–159.
- Stenner, K. (2005). „*The Authoritarian Dynamic*“ University Press. New York:Cambridge.
- Стојиљковић, З. (2011). „Партијске идеологије, европски политички простор и Србија“. Годишњак Факултета политичких наука, 6, стр. 105-118.
- Feldman, S. (2003). „Enforcing Social Conformity: A Theory of Authoritarianism“, *Political Psychology*, Vol. 24, No. 1, 2003
- Šiber, I. (1998). „*Osnove političke psihologije*“ Politička kultura, Zagreb.
- Šram, Z. (2008). Etnocentrizam, autoritarne tendencije i religioznost: relacije na uzorku zagrebačkih studenata. *Migracijske i etničke teme*, 24, 1-2, str.49-66.
- Whitefield, S. (2002). „Political Cleavages and Post-Comunist Politics“ *The Annual Review of Political Science*. 5:181-200.

Jasminka Dulić

CONSERVATIVE ORIENTATIONS AND PARTY PREFERENCES

Abstract

This paper aims to provide an insight into the structure of the conservative pole of socio-cultural dimension of attitudes, predictive values of authoritarian tendencies as to emerging conservative orientations, and implications referring to social divisions and political cleavage. General goal of research was to examine whether political cleavage exists across the religious/secular divisions and socio-cultural orientations which are embedded in this division. The data reported here were obtained by standard survey methods on a sample of adult population (N=500) in multiethnic region in north Serbia. Factor analysis, using promax rotation, extracted two dimensions of party preferences which can be broadly interpreted as Liberal-social conservative orientation and National-conservative orientation. Second order factor analysis extracted two dimensions of socio-cultural conservatism: (1) Moral traditionalism (religiosity and traditional morality) and

(2) Social conservatism (ethnic and gender prejudice, ethnic closeness and traditional gender roles). The results of regression analysis showed that authoritarian tendencies proved to be significant predictors of both Moral traditionalism and Social Conservatism. However, different amount of the variance percentages were explained by predictor variables. Regression analyses have shown that these two dimensions of conservatism are significant predictors of party preferences. Moral traditionalism is in positive correlation with the Liberal-social conservative orientation and is negatively correlated with National-conservative orientation. On the other hand, Social-conservatism is in positive correlation with National-conservative orientation, and in negative correlation with Liberal-social conservative orientation. The reserach results confirmed that clasic cleavage on the religious/secular line exists and is connected with ethnic divides. The findings showed that components of ethnic and religious/secular cleavage exists in Vojvodina and that the usage of dichotomous concepts like traditional-modern, national-civic, liberal-conservative as unidimensional orientations, although might contribute to parsimony of explanation of cleavages, can obscure more than reveal important differences which contribute to social divides.

Key words: socio-cultural orientations, conservatism, religiosity, authoritarianism, party preferences, political cleavages,

* Овај рад је примљен 20. новембра 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 16. децембра 2015. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

На левој страни у заглављу се налази име, средње слово и презиме аутора, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима – Bold (фонт 14). Поднаслови се пишу на средини, великим словима - Bold (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима Bold (фонт 12). Сви текстови на српском језику треба да су куцани ћирилицом. У тексту су италиком (курзивом) истакнуте речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 ауторског табака, (односно 16 страница или 36300 карактера са размаком). Текст треба писати у фонту Times New Roman, величина слова 12, са увученим пасусима и проредом 1,5.

После ових података следи **сажетац** који треба да садржи од 100 до 250 речи. Иза сажетка иду *кључне речи* чији број не може бити већи од 10, док њихова употреба у тексту треба да буде што већа. У **сажетку** треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени теоријско-методолошки приступи, резултати, закључак или одређене препоруке. На крају текста, после **литературе**, треба написати **резиме** на енглеском језику чија дужина мора бити око 1/10 дужине чланка, након кога треба да стоје преведене кључне речи. Такође, пре резимеа требало би да стоји наслов на енглеском језику. Аутор би у **резимеу** у структурираном облику требало да истакне најважније резултате и закључке истраживања до којих је дошао у свом раду знатно шире него у сажетку. Текст за часопис не садржи посебан увод и закључак. Ако је рад на енглеском или неком другом језику, сажетац и резиме морају бити на српском језику.

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте су истог фонта као основни текст и треба их куцати са командом Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер једино на тај начин можемо гарантовати, да ће се и у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- када се ради о **монографији** фуснота мора садржати: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавач, место, година издања и број стране (на пример: Зоран Аврамовић, *Родомрци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 15; Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54);
- када се **ради о чланку**, име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издавања, број, година излажења и број страница (на пример: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67);
- када се ради о **зборнику радова**: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања, број стране (на пример: Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и инсти-*

туционални изазови (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239);

- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже име аутора, наслов чланка у италику, пуну интернет адресу и датум приступа. (на пример: Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013.)
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Литература треба да се налази на крају рада, испред резимеа, поређана по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме и име аутора, наслов књиге италиком, издавач, место издања, година (на пример: Суботић, Момчило: *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **зборници**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (на пример: Марковић, Драган, „Демократизација власти и управљања у Србији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **чланак**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (Кнежевић, Милош, „Варка европске хармоније“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2008);
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894),
- литература треба да садржи само изворе који су наведени у фуснотама.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, а посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима.

Рокови за достављање радова су: 20. фебруар, 20. мај, 20. август и 20. новембар.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и **изјаву** да тај рад није раније објављиван, тј. да рад није аутоплагијат или плагијат. Текстове слати у електронском облику на адресу redakcija@spmbeograd.rs

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе очувању високог квалитета који иначе ужива наш часопис. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима, зборницима и другим изворима.

Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рад, ако је потребно :

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао / главни и
одговорни уредник Живојин Ђурић. Vol. 1, br.
1/4 (1994) - . - Београд (Светозара Марковића
36) : Институт за политичке студије,
1994 - (Београд: Eseloge d.o.o.). 23 см

Тромесечно. - Има издање на другом
медијуму: Српска политичка мисао (CD-
ROM изд.) = ISSN 1452-318. Има издање на
другом језику; Serbian Political Thought =
ISSN 1450-5460

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао
(Штампано изд.)

COBISS.SR-ID 102782215